

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

HAFIZLIK OLGUSU VE İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Betül Özden

Sivas

Ekim 2024

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

HAFIZLIK OLGUSU VE İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Betül Özden

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ömer Aslan

Sivas

Ekim 2024

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

İmza
Betül Özden

ÖNSÖZ

Kur'ân'ın başından sonuna kadar ezberlenmesini ifade eden hafızlık, Allah (cc)'ın korunmasını taahhüt ettiği Kur'ân âyetlerinin tamamını kullarının zihnine yerleştirmesine imkân verdiği bir olgudur. Hz. Peyygamber'in rehberliğinde sahabe, vahyin nazil olmaya başladığı andan itibaren Rasûlullah (sav)'ın kalbine ilka edilen ilâhi kelâmı, ezberleme ve hayatlarına aktarma gayreti içerisinde olmuştur. Ashâb bu eşsiz kelâmı muhafaza etmede zihinsel bir çaba içerisine girmiştir. Allah (cc)'ın rızasını kazanmak, Rasûlullah (sav)'ın övgü ve müjdelerine layık olabilmek için Kur'ân'ı hıfz etmede birbirleriyle yarışmışlardır. Onlar hafızlığı Kur'ân'ı anlamada ve hayatlarına aktarmada ilk basamak olarak görmüşlerdir.

Asr-ı saâdet döneminde temelleri atılan hafızlık olgusu, günümüze kadar değişen kültür, coğrafya ve devlet politikalarına bağlı olarak gelişim seyri göstermiştir. Hafızlık zor zamanlara ve politik olaylara rağmen günümüze kadar aralıksız devam eden bir olgu olmuştur. Günümüzde ise Kur'ân eğitiminin bir parçası olan hafızlık, yaş, coğrafya, kültür ve diğer olanaklar açısından değişkenlik arz etmektedir.

Hafızlık olgusu ve insan üzerindeki etkileri başlıklı bu çalışmada, hafızlık geleneğinin günümüze kadar canlılığını koruduğunu ifade eden hafızlık olgusu açıklanmıştır. Konu daha detaylı incelenerek hafızlığın tarihi seyri ve kurumsallaşmasıyla birlikte, ülkemizde ve farklı İslam beldelerinde Kur'ân'ın ezberlenmesini sağlayan yöntem ve uygulamalar değerlendirilmiştir. Tüm bu bilgilerin ardından İslam eğitim tarihinde ve toplum arasında büyük bir değer atfedilen hafızlığın insan üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışma sürecinde bana yol gösteren, yardım ve kolaylık sunan, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim danışman hocam Prof. Dr. Ömer ASLAN'a ve yüksek lisans eğitimim sırasında bilgi ve deneyimlerini esirgemeyen saygı değer hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Betül ÖZDEN

10.08.2024

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ÖZET.....	xi
ABSTRACT	xiii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	5
1.1. Hâfız Kelimesinin Sözlük Yönünden Tanımı	5
1.2. Hâfız Kelimesinin Terim Yönünden Tanımı.....	5
1.2.1. Kur'ân ve Kıraât Alanında Kullanımı.....	6
1.3. Hıfz / Hâfız Kelimesiyle Eş Anlamda Kullanılan Kavramlar	10
1.3.1. Kıraât / Kârî.....	10
1.3.2. Cem` / Câmî	12
1.3.3. Haml / Hâmil.....	15
İKİNCİ BÖLÜM.....	35
2. HAFIZLIĞIN TARİHSEL SÜRECİ	35
2.1. Asr-ı Saâdetten Günümüze Kadar Hafızlık	35
2.1.1. Asr-ı Saâdette Hafızlık.....	35
2.1.1.1. Hz. Peygamber ve Hafızlık	35
2.1.1.2. Sahabe ve Hafızlık.....	45
2.1.2. Asr-ı Saâdetten Sonra Hafızlık	56
2.1.3. Günümüzde Hafızlık.....	64
2.2. Muhtelif İslam Beldelerinde Hafızlık.....	65
2.2.1. Türkiye'de Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler	66

2.2.1.1.	Kurumsal Açıdan Hafızlık.....	66
2.2.1.2.	Hafızlık Eğitiminde Takip Edilen Aşamalar	68
2.2.1.2.1	Hazırlık Dönemi	68
2.2.1.2.2.	Ezber Dönemi	69
2.2.1.2.2.1.	Geleneksel Yöntem.....	70
2.2.1.2.2.2.	Tekrarla Yapılandırılmış Yöntem	71
2.2.1.2.2.3.	Bilgisayarla Hafızlık Tekniği.....	72
2.2.1.2.3.	Pekiştirme Dönemi	75
2.2.2.	Endonezya’da Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler	77
2.2.2.1.	Pesantren Okulları	77
2.2.2.2.	Sömürgeciler Tarafından Kurulan Seküler Okullar.....	79
2.2.2.3.	Müslümanlar Tarafından Kurulup İdare Edilen Medrese Sistemi....	80
2.2.2.4.	Hafızlık Eğitimi	81
2.2.3.	Malezya’da Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler	84
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		93
3. HAFIZLIĞIN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ		93
3.1.	Hafızlığın Akıl ve Ruh Sağlığına Etkisi	97
3.2.	Hafızlığın Fiziksel Sağlığa Etkisi	106
3.3.	Hafızlığın Bilişsel Gelişime Etkisi	109
3.4.	Hafızlığın Akademik Başarıya Etkisi	120
3.5.	Hafızlığın Sosyal Yaşama Etkisi	127
SONUÇ		131
KAYNAKÇA		139
ÖZGEÇMİŞ		153

KISALTMALAR

age. :	Adı geçen eser
b. :	Bin/ibni
bk. :	Bakınız
ev. :	Çeviren
DİA :	Diyanet İslam Ansiklopedisi
h. :	Hicrî
İFAV. :	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı Yayınları
m. :	Miladî
MEB :	Milli Eğitim Bakanlığı
mö. :	Milattan önce
nşr. :	Neşreden
ö. :	Ölüm tarihi
s. :	Sayfa
t.y. :	Tarih yok
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
thk. :	Tahkik eden
vb. :	Ve benzer(ler)i
vd. :	Ve diğer(ler)i
Yay. :	Yayınevi, Yayınları
yy. :	Yüzyıl

ÖZET

Kur'ân-ı Kerim nazil olmaya başladığı andan günümüze kadar nazmı ve manası ile birlikte Müslümanların şiarı olmuştur. Müslümanlar bu İlahi kelâm karşısında kayıtsız kalamayıp anında vahyi zihinlerine ve yaşayışlarına aktarma gayreti içerisinde bulunmuşlardır. Onların bu duygu ve hassasiyetleri geçmişten günümüze İslami bir eğitim şekli olarak hafızlık sisteminin oluşmasına vesile olmuştur. Hafızlığın yaygınlaşarak eğitim sisteminin bir parçası haline gelmesi hem ülkemizde hem de diğer ülkelerde hafızlığın icra edilmesinde uygulanan usul ve yöntemlerin mahiyetinin araştırılmasını gerekli kılmıştır.

Bu araştırmada geçmişten günümüze kadar sistemleşen hafızlık olgusu ve insan üzerindeki etkileri ele alınmakta olup, çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Kavramsal çerçeve olarak adlandırdığımız birinci bölümde hıfz kavramının lügat ve terim yönünden tanımları üzerinde durulmaktadır. İlk zamanlarda hâfız yerine kullanılan kârî, câmî ve hâmil kelimelerinin ifade ettiği anlamlar değerlendirilmekte olup, hafızlık olgusunun asırlardır devam etmesinde etken olan, hıfzın ayetlerde vurgulanan anlamı, Hz. Peygamber'in teşvik ve tavsiyeleri yer almaktadır. İkinci bölümde hafızlığın tarihsel süreci üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde ilk olarak Asr-ı Saâdet döneminde temelleri atılan hafızlık sistemine Hz. Peygamber'in ve sahabenin yükledikleri anlam, uygulama biçim ve yöntemleri ele alınmaktadır. Ardından daha sonraki dönemlerde hafızlık olgusunun geçirmiş olduğu tarihi gelişimi ve günümüzde uygulanmakta olan hafızlık eğitim sürecinden bahsedilmektedir. Bu noktadan hareketle Türkiye başta olmak üzere resmi dini İslam ve Müslüman nüfusu bir hayli çok olan ve hafızlığı aktif eğitim sistemlerine dâhil eden ülkelerden Endonezya ve Malezya incelenmiştir. Hafızlığa dair yeterli tecrübi birikimlerinin olması, örneklik teşkil etmesi ve ulaşılabilir yeterli kaynaklarının bulunması amacıyla bu beldelerdeki hafızlık sistemi, günümüzde uygulamakta oldukları yöntemler ve hafızlık eğitim programında takip ettikleri aşamalar aktarılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, konu ile ilgili yapılan çalışmalardan ve verilerden hareketle hafızlığın insanın akıl ve fiziksel sağlığı, zihinsel faaliyetleri ifade eden bilişsel gelişimi, akademik başarısı ve içtimai bir varlık olarak sosyal yaşamı üzerindeki etkisi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraât, Hıfz, Hafızlık

ABSTRACT

The Holy Qur'an has been the motto of Muslims with its verse and meaning from the moment it was first revealed until today. Muslims could not remain indifferent to this unique word and immediately tried to transfer the revelation to their minds and lives. Their feelings and sensitivities have created the Qur'an memorization system, an Islamic education that has continued from past to present. The spread of memorization and its inclusion in the education system has aroused curiosity about the procedures and methods used in performing memorization, both in the world and in our country.

In this study, the phenomenon of memorization of the Qur'an, which has been systematized from past to present, and its effects on humans are discussed. The study consists of three parts. In the first part, the dictionary meaning of the concept of hifz and its terminological meaning are discussed. The meanings of the words kârî, câmî and hâmil, which were used instead of hâfiz in the early days, are evaluated, and the hadiths that contain encouragement and advice that have been effective in the continuation of the phenomenon of hafiz for centuries are included. The second part focuses on the historical process of hâfiz. In this section, firstly, the meaning, application forms and methods that the Prophet and his companions attributed to the Quran memorization system, the foundations of which were laid during the asr-ı saâdet, are discussed. Then, the historical development of the concept of memorization in later periods and the memorization training process applied today are mentioned. Starting from this point, an attempt has been made to convey the Quran memorization system in our country and various Islamic countries, the methods currently applied, and the stages followed in the Quran memorization training program. In the third section, the effect of memorization on the mental and physical health of a person, cognitive development, which refers to mental activities, academic success and the social life of a person as a social being are discussed, based on the data obtained from the studies conducted on this subject.

Keywords : Quran, Hifz, Hâfiz, Memorization

GİRİŞ

1- Çalışmanın Konusu

Tüm insanlığa armağan edilen Kur'ân, Allah (cc)'ın insana olan rahmetinin ve lütfunun bir tecellisidir. İnsan, ilâhi kelâmı her okuduğunda Rabbini anar ve hayatının her anında büyük bir gücün onu desteklediğini, kendisini hiçbir zaman yalnız bırakmayan bir yaratanın varlığını hisseder. Bu duygu ve hisler kişiyi Kur'ân'dan daha fazla yararlanmaya ve daha iyi düşünmeye yönlendirir. Bu noktada Kur'ân ile kurulan derin bağın tezahürü olarak Kur'ân'ı ezberleme işlemi, vahyin inmeye başladığı andan itibaren Müslümanların ondaki hükümleri anlama ve hayatlarına aktarmada uyguladıkları bir yöntem olmuştur. Kur'ân'ı başından sonuna kadar ezberleyen kişiyi ifade eden hâfızlar pek çok hadiste övülmüş olup dünya ve ahirette Allah (cc)'ın rahmet ve bereketiyle müjdelenmiştir. Bu nedenle hafızlık olgusunun insan üzerinde ne denli hikmetler barındırdığı merak edilmiş, farklı araştırma metodolojileri ile birçok çalışmaya konu olmuştur.

Bu çalışmada hafızlık olgusu irdelenmiş olup insan üzerinde ne gibi etkiler barındırdığı açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın esas konusu hâfız kelimesi ve yerine kullanılan kavramlarında ortak manası olan okumak, toplamak, ezberlemek, anlamak ve şuuruyla yaşamak bilincini ifade eden dinamizmin açıklanması, yapılan bilimsel çalışmalarla bu uygulamanın insan üzerindeki faydalarının irdelenmesi ve devam ettirilmesini gerektiren yeni unsurların ortaya koyulmasıdır.

2- Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı hâfız kelimesinin kavramsal çerçevesini analiz ederek hafızlık olgusunun içerdiği mana ile ifade ettiği anlam ve değeri açıklayarak hafızlığı tarihi süreç itibarıyla değerlendirmeyi, Kur'ân'ı ezberleyen ya da ezberlemekte olan kişiler üzerindeki etkilerini tespit etmeye çalışmaktır. Bu sayede hâfız olma yolunda yoğun emek ve gayret sarf edenler için, bir değer ve farkındalık kazandırabilmesi hedeflenmektedir.

Hafızlık yapmadaki asıl gaye elbette Allah (cc)'ın rızasını kazanmaktır. Hafızlık uzun soluklu zor bir yolculuktur. Bu süreçte kişiyi teşvik eden, motivasyonu yükselten mükâfatların bilinmesi büyük önem arz eder. Hafızlığın kişiye sağladığı

manevi katkılar, hadisler ışığında toplumumuzda sık sık dillendirilmektedir. Ancak kişiye sağladığı zihinsel, fiziksel, bilişsel, akademik ve sosyal yönden etkileri henüz toplum tarafından bilinmemektedir. Gerek hâfız adaylarının, gerekse hafızlık yolunu merak edenlerin, bu gelişmeler hususunda bilinçlendirilmesi, özendirilmesi ve motive edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle hafızlığın manevi katkılar yanında kişiye somut kazanımlar sağladığı hususunda farkındalık oluşturma amacıyla bu konu ele alınmıştır.

Hafızlık eğitimi Kur'ân'ı doğru şekilde okuma ve ezberleme becerisinin yanı sıra insana Kur'ân merkezli bir yaşam sunmaktadır. Çalışmada bu konu üzerinde durularak hafızlığın yeni nesile nasıl rehber olacağı ve insan üzerinde gelişebilecek kazanımlar hususunda aydınlatılması amaçlanmıştır.

Ek olarak, bazı mercilerde teknolojik gelişmeler ve sağladığı imkânlar nedeniyle hafızlığa gerek olmadığı şeklindeki söylemlerin artması üzerine hafızlığın teşvik ve tavsiyeleri içeren hadislerde vurgulanan manevi katkılarının yanında insan üzerindeki somut etkilerini bilimsel olarak açıklamaya çalışmak araştırmanın bir diğer çıkış sebebidir.

3- Çalışmada İzlenen Metot

Çalışma, bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında ele alınan konunun ana teması ve önemi, bu çalışmanın tercih edilmesindeki amaç, çalışma sırasında izlenen metot ve çalışma yapılırken faydalanılan kaynaklara dair bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın bir ve ikinci bölümünde hıfz ve hafızlık ile ilgili sözlük ve terim anlamlarında, tarihte hafızlık ve canlı kalmasındaki etkenler ile Türkiye, Endonezya ve Malezya'da hafızlık uygulaması ile ilgili hususlarda literatür taraması ve veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Veriler değerlendirilirken bilimsel yaklaşıma bağlı olarak objektif bir yaklaşım sergilenmiştir. Konunun daha sağlıklı analiz edilebilmesi için en eski kaynaklara gidilmeye çalışılmıştır. Bunun için tefsir, hadis, ulumu'l-Kur'ân, kıraât, İslam tarihi, siyer ve meğâzî gibi alanlarda yazılmış olan eserlerin, çalışmanın kapsamına giren ilgili bölümlerinden istifade edilmiştir. Bu eserlere ulaşmada, bu konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkisi olan birçok

makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinden de yararlanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde genellikle ülkemizde ve farklı ülkelerde yapılan nicel ve nitel çalışmalar 4N 1K kuralına göre çalışma kim tarafından, ne zaman, niçin, nasıl yapıldığı ve ne sonuca ulaşıldığı objektif olarak analiz edilerek konu bütünlüğüne uygun şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.

4- Kaynakların Değerlendirilmesi

Çalışmamıza başlamadan önce ön hazırlık olarak Dergipark Akademik, İSAM ve YÖK tez kataloğu, TDV İslam Ansiklopedisi ve PubMed gibi makale/tez tarama motorları kullanılarak ilgili literatür taraması yapılmış ve daha önceki çalışmalar ayrıntılı şekilde irdelenmiştir.

Çalışmada kelimelerin ifade ettiği sözlük ve terim anlamlarını bulmada el-Ensârî'nin "*Lisânü'l-Arab*", Râgıb el-İsfahânî'nin "*el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*", "*El-Müncidü fî'l-Lügati ve'l-A'lâm*", Yavuz Fırat'ın "*Tecvîd ve Kıraât İlmi Terimleri Sözlüğü*" ve Kadir Güneş'in "*El-Mu'cem Arapça Türkçe Sözlük*" eserlerinden istifade edilmiştir.

Hafızlık olgusunun açıklanmasında Ömer Aslan'ın "*Kur'ân'da Hıfz Kavramı*", Abdurrahman Çetin'in "*Kur'ân Okuma Esasları*" ve "*Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı Kerîm Tarihi*", Yaşar Kurt'un "*Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi*", Hasan Elik'in "*Kur'ân'ın Korunmuşluğu*", Murat Kaya'nın "*Kitabımız Kur'ân Muhtevası ve Faziletleri*" eserlerinden yararlanılmıştır.

Hafızlık ile ilgili hadislerin aktarılmasında Buhârî'nin "*el-Câmiu's-Sahîh*", Zerkeşî'nin "*el Bûrhan fî Ulûmi'l Kur'ân*", Müslim'in "*es-Sahîh*", Ebû Dâvud'un "*es-Sünen*", İbn Mâce'nin "*es-Sünen*", Taberânî'nin "*el-Mu'cemu'l-kebîr*", Zürkânî'nin "*Menâhilü'l-İrfân fî'Ulûmi'l-Kur'ân*", Tirmizî'nin "*Fedâilü'l-Kur'ân*", Süyûtî'nin "*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*" eserlerinden faydalanılmıştır.

Hız Peygamber ve sahabe dönemi hafızlık ve günümüze kadar gelişen kurumsallaşma sürecinin değerlendirilmesi ile muhtelif islam beldelerinde ve ülkemizde hafızlık eğitimi, uygulanan yöntemler ve aşamaların açıklanmasında Hatice Şahin Aynur'un "*Kur'ân Hıfzı Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*", Hayrettin Öztürk'ün "*Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*", Suat

Cebeci'nin *"Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi"*, İrfan Çakıcı'nın *"Kur'ân'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet"*, Yaşar Akaslan'ın *"İslam Eğitim Tarihinde Kur'ân Eğitim ve Öğretimi"*, Cemil Osmanoglu ve Mine Taşkın'ın *"Hafızlığı Muhafaza Yöntemleri: Hafızlığı Muhafaza Edenler Üzerine Nitel Bir Araştırma"*, Hüseyin Algur'un *"Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi"*, Ömer Özbek'in *"Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri"*, Mustafa Atilla Akdemir'in *"Kur'ân Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık"*, Süleyman Kablan'ın *"Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri"* eserleri başta olmak üzere birçok kaynaktan istifade edilmiştir.

Çalışma hazırlanırken ilgili literatür taramalarında Türkçe kaynakların yetersiz olduğu alanlarda yabancı kaynaklarda çalışmaya dahil edilerek istifade edilmiştir. Özellikle insan üzerine etkileri için yapılan deneysel ve anket içerikli çalışmalar PubMed arama motoru kullanılarak yabancı kaynaklar araştırılmış ve ihtiyaç duyulan veriler elde edilmiştir. Türkçe makaleler ile harmanlanarak çalışma akışına uygun şekilde analiz edilmiştir. Sonuç olarak veri bütünlüğü korunmuş ve çalışma usulünce tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hız. Peygamberin önderliğini yaptığı faziletli bir uygulama olan hafızlığın içerdiği anlam ve önemi kavramak ile korunmasını gerektiren hakikatin anlaşılması için kelimenin yapısını daha detaylı incelemek gerekmektedir. Çalışmanın ana unsuru olan hıfz kavramının isim, fiil, sıfat, farklı kalıp ve kiplerde kullanımı mevcuttur. Bu nedenle hıfz kökünden türeyen hâfız kelimesinin sözlük anlamı, terim anlamı, hâfız kelimesinin yerine kullanılan kavramlar ve hafızlık olgusu genel hatlarıyla açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. Hâfız Kelimesinin Sözlük Yönünden Tanımı

Hâfız kelimesinin, Arapça'da h-f-z (ح-ف-ظ) kökünden türemiş bir sıfat olduğu görülmektedir. Hıfz, etimolojik açıdan Arapça bir kelimedir.¹ İbn Side'ye göre unutmanın zıttı olan hıfz kelimesi korumak, gözetmek ve ezberlemek manalarını içermektedir.² Hâfız ise hıfz kelimesinden türemiş olup hatırlayan, ezberleyen, koruyan, gaflete düşmeyen ve yöneten anlamlarına gelmektedir.³ Hâfız gibi hafıza kelimesi de hıfz kökünden türemiştir. Latincesi memory ve memoria olan hafıza öğrenilen şeyleri akılda tutma ve bellek anlamına gelmektedir.⁴ Hafıza ile duyu kelimeleri eş anlamlı olup el-kuvvetü'z-zâkire⁵ diye adlandırılan zihin gücü şeklinde yorumlanmaktadır.⁶ Buna göre hıfz, zihinsel faaliyetleri içeren bir anlam ifade ederken ezberlemek, yönetmek ve koruyup muhafaza etmek anlamlarına da gelmektedir.

1.2. Hâfız Kelimesinin Terim Yönünden Tanımı

Hâfız kelimesinin terim anlamı kullanıldığı alana göre değişiklik göstermektedir. Bunun için kullanım alanına göre tanım yapmak daha uygun olacaktır.

¹ *El-Müncidü fi'l-Lüğati ve'l-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 142,143; Nebi Bozkurt, "Hâfız", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 15/74-78.

² İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Bulak 1299-1308), 3/242; *El-Müncidü fi'l-Lüğati ve'l-A'lâm*, 1986, 143.

³ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 187.

⁴ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 150.

⁵ *El-Müncidü fi'l-Lüğati ve'l-A'lâm*, 143.

⁶ Hayati Hökelekli, "Duyu", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 8-12.

Bunları birkaç başlıkta ele almamız mümkündür.

1.2.1. Kur'ân ve Kiraât Alanında Kullanımı

Hıfz kavramı geniş anlam yelpazesi ile kullanıldığı alana göre farklılık arz etmekle birlikte genel manası, olumlu özellikler taşıyan değerlerin korunup kollanmasını içermektedir. Hıfzın kullanımında öznenin Allah (cc) olması durumunda kavram koruyan, kollayan, muhafaza eden, dengede tutan, yöneten, sevk ve idare eden anlamına gelirken; öznenin insan olması durumunda ise ezberleyen, algılayan, gaflete düşmeyen, koruyup gözetan anlamlarına gelmektedir. İnsanın hıfzın kapsamına giren bu işlemleri yerine getirebilmesi ise ancak hafızada gerçekleştirdiği beceriler ile mümkün olur. Hafıza olmadan hıfzdan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim hafıza deneyimlerin ve bilgilerin hatırlanabilen, depolanabilen ve geri çağırılabilen bir sistemidir.⁷ Buna göre insan algı, ezber ve muhafaza işlemlerini içeren hıfzı gerçekleştirirken hafıza sisteminde bulunan tüm uyarı ve becerileri kullanmaya ihtiyaç duymaktadır.

Hıfz kavramı, Kur'ân'da farklı kalıplarda kırk iki âyette geçmekte olup⁸ bir âyette levh-i mâhfuз ve ilmi ilâhi anlamına gelen kitaba⁹ diğer âyetlerde ise Allah'a, peygamberlere, meleklerle ve insanlara nispet edilmiştir.¹⁰ Bunlardan üç âyette hâfız,¹¹ üç âyette de hafız¹² kelimeleri Allah'ın güzel isimlerinden biri olup onun sıfatı olarak kullanılmaktadır.¹³ Bu âyetlerin Kur'ân'daki kullanımları incelendiğinde, kâinatın yegâne yaratıcısı olup, gökler ve tüm kozmik evreni sevk ve idare etmesi, Allah'ın, emri ile melekleri vasıtasıyla kullarının iyi ve kötü bütün davranışlarını tescil ettirip onları çeşitli kötülüklerden koruması, Kur'ân'ı tahriften, unutulmaktan veya terkedilmiş olmaktan muhafaza etmesi anlamlarına gelmektedir.¹⁴ Hafeza

⁷ Ömer Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı* (İstanbul: Asitan Kitap, 2018), 23.

⁸ Muhammed Fuad Abdülbaki, *El Mu'cemü'l Müfrehes Li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm* (Kahire: Dar'ul Kütübi'l-Mısriyye, 1364), 207-208.

⁹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Kâf 50/4.

¹⁰ Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 45.

¹¹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Yûsuf 12/64; Hicr 15/9; Enbiyâ 21/82.

¹² *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Şûrâ 42/6; Sebe 34/51; Hûd 11/57.

¹³ Yaşar Kurt, "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012), 230.

¹⁴ Hayrettin Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 4/278-279.

meleklerinin¹⁵ ismi de bu kökten gelmekte olup âyetlerde Allah'ın emriyle, hayır ve şer, iyi ve kötü, doğru ve yanlış bütün inanç, söz ve fiilleri amel defterine kaydederek insanları korumakla görevli melekler olarak geçmektedir.¹⁶

Hıfz kavramı çerçevesinde aynı kökten türeyen, Kur'ân nezdinde birbirini tamamlayan kullanımlar mevcuttur. Bunlar hâfız, hafız ve mahfûz olup korunan koruyan ve korunması gerekenin bilgisini içeren iç içe girmiş kavramlardır.

İstilahta hâfız ve hafız Allah'ın isim ve sıfatları olarak geçmektedir. Âlimler genellikle aynı kökten gelen bu iki kelimedede birbirinden ayırıcı net farklılık gözetmemekle birlikte bazı âlimler yer yer hafız kelimesinin hâfız kelimesine nispetle mübalağa ve süreklilik ifade ettiğini söylemektedirler.¹⁷ Hafız kelimesi Allah (cc)'ın doksan dokuz isminden olup göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile gözetiminden uzak olmayan, tabiatı dengede tutan¹⁸ anlamlarına gelmektedir. Hâfız kelimeside esma-i hüsnadan olup Allah (cc)'ın bütün yaratılmışları her türlü zarar ve tehlikeden koruması manalarını içermektedir.¹⁹ Hâfız kelimesinin Kur'ân'daki insan için kullanımlarına bakıldığında koruyup gözetmek, muhafaza etmek, bilmek, namaz kılmak, had ve sınırları bilmek, ırz ve namusları korumak gibi anlamlar içerdiği görülmektedir.²⁰ Hafız kelimesinin insana nispet edilen Kur'ân'daki kullanımına göre ise koruyan, sakınan, muhafaza eden, muhafızlık ve bekçilik yapan gibi anlamlara geldiği görülmektedir.²¹ Hıfz kavramından türeyen bir diğer kullanım ise mahfuz kelimesidir. Kur'ân'da iki yerde geçmektedir.²² Saklanmış, korunmuş muhafaza edilmiş, kötü, çirkin, zararlı ve şeytanî fiillerden uzak tutulmuş anlamına gelmektedir.²³

Hıfz kelimesinden türeyen hâfız kavramı kiraât alanında Kur'ân'ı baştan sona

¹⁵ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), En'âm 6/61.

¹⁶ Fikret Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 215.

¹⁷ Bekir Topaloğlu, "Hafız", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 116-117.

¹⁸ el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, 242.

¹⁹ Ali Toksari, "Hâfız", *İslami Kavramlar* (Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997), 274.

²⁰ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Bakara 2/238; Nisâ 4/34; Tevbe 9/112; Mü'minûn 23/5; Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 26.

²¹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), En'âm 6/104, 107; Nisâ 4/80; Kâf 50/32; Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 27.

²² *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Burûc 85/21-22; Enbiyâ 21/32.

²³ Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 27.

ezberleyen kimseler için kullanılmaktadır.²⁴ Bu ifadenin çoğul şekli huffâzdır ve Kur'ân'ı ezberleme işine de hıfz denilmiştir. Bu anlamda hâfız, Kur'ân'ı ezberleyerek günümüze kadar tahrife uğramadan ve Hz. Peygamber'e indirildiği şekliyle dünya var oldukça aynen korunmasına hizmet eden kişi demektir.²⁵ Hâfız kelimesinin “*Şüphesiz o Zikr'i (Kur'ân'ı) Biz indirdik Biz! Onun koruyucusuda elbette Biziz*” mealindeki âyette sadece ezberlemek değil, her yönüyle muhafaza etmek anlamına işaret ettiği görülmektedir. Bu âyette geçen koruyan anlamından hareketle Kur'ân'ı başından sonuna kadar ezberleyenlere, onu muhafaza eden anlamında hâfız ismi verilmiştir. Hafızlığın Kur'ân lafzının zihne olduğu gibi yerleştirilerek korunması yanında onun manasını kavrayıp yaşama aktarmada temel bir yol olduğu ifade edilmektedir.²⁶ O halde bir gelenek olan hafızlık, hâfızın hayata geçirdiği hükümler demek olan mâhfûz bilgiyi elde ederken lafız ve manasını hıfz işlemiyle yaşama aktarma çabası ile faziletli bir uygulama olmaktadır.

1.2.2. Diğer Alanlarda Kullanımı

Hıfz kelimesi pozitif keyfiyete sahip değer ve ilkelerin muhafazası anlamını içeren, genel anlamıyla birçok sahada kullanım niteliği kazanmaktadır. Buna göre din alanında dini değerlerin, ahlak alanında ahlaki ilkelerin, hukuk alanında hakların korunup gözetilmesi, siyasi alanda yönetme ve idare etme, eğitim alanında ise ezberleyip belleme şeklinde anlamlar içermektedir.²⁷

Hıfz kavramının tasavvuf alanında da bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir. Sûfîlere göre Allah'ın veli kullarını günah işlemekte ısrarcı olmasından korumasına hıfz²⁸ onu koruyan Allah (cc)'a hâfız, bu şekilde korunan veliye de mahfûz denilmektedir.²⁹ Mahfûz'da hıfz kökünden türemiş olup ezberlenmiş ve korunmuş

²⁴ Yavuz Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018), 104.

²⁵ Hasan Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 173-174.

²⁶ Suat Cebeci, “Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010), 10.

²⁷ Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 23.

²⁸ Süleyman Uludağ, “Hıfz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 315-316.

²⁹ Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn Ve'l-Ulûm* (Lübnan: Dâru'l Kutub-i İlmiyye, 2013), 311.

anlamalarını taşımaktadır.³⁰

Hıfz kelimesinden türeyen hâfız kelimesi hadis kaynaklarında da sıfat olarak kullanılmaktadır. Kalıp itibariyle hıfzın türevlerinden olan mahfûz hadis de sahih hadisin bir çeşididir. Hadis hâfız, hadis ilminde yüksek derecelere ulaşmış kimselere denilmektedir. Literatürde kimlere hadis hâfız denilebileceği konusunda net bir tarif yoktur. Bir kısım âlim hadis sayılarını farklı belirtmekle birlikte, hadis ezberlemiş olmalarını yeterli görürken bir kısım âlimde hadis ilmi ile ilgili bütün incelikleri bilmesi, sahih ile mevzuu birbirinden ayırabilmesi, cerh ve ta'dil konusunda uzmanlaşmış olması ve otoritesinin herkesçe kabul edilmesi gibi özellikleri de hadis hâfız olabilmenin şartlarından kabul etmişlerdir.³¹

15. yy. Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kadarki süre zarfında kütüphanelerde görevlendirilen kişilere de, kitapları ve kitapların bilgisini hıfz eden, koruyan, anlamına gelen Hâfız-ı Kütüb ismi kullanılmıştır.³²

Hıfz kelimesi ve diğer kalıplarının kullanıldığı alanlar incelendiğinde kavram kök anlamından uzaklaşmadan hertürlü olumsuz şeylerden koruma ve korunmuş olmayı içermektedir. Faydalı olan maddi ve manevi tüm unsurların muhafazası ve yararına olanın korunarak beslenmesi anlamına gelmektedir. Bu kavramın içeriğinde bulunan gayeler, İslam'da bir nevi zihnin yasasını oluşturmakta olup fikir ve eylemlerle uyum içindedir. Etik ve ahlaki kodların Müslümanın yaşamında etkisi büyüktür. Müslümanların Kur'ân'ı hıfz ederek, lafız ve manasını birlikte korumaya önem vermesi herşeyin yolunda olduğunu, fikir ve eylemlerin uyumlu olduğunu göstermektedir. Ancak insan her zaman muhafaza eylemini gerçekleştirememektedir. Zaman zaman korunması gerekenlere riâyet etmediği görülmektedir. Bu durumda birşeylerin ters gittiği ve zihinsel yasaya uyum sağlanamadığı görülmektedir.

Allah (cc) her zaman hâfız ve hafızdır. Daima kullarından haberdar olup onları koruyup gözeten, muhafaza eden, sevk ve idare edendir. Kulun muhafaza etmesi

³⁰ Mehmet Efendioğlu, "Mahfûz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 27/334-335.

³¹ Mehmet Yaşar Kandemir, "Hafız", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997), 78-80.

³² İsmail E. Erünsal, "Hâfız-ı kütüb", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 94-98.

gereken hususlara riâyet etmemesi durumunda amellerinden hesaba çekecek olandır. Hıfz kavramı ve türevlerinin içerdiği anlamlar, yaşamın amacı ve varlığın algılanmasını da kolaylaştırmaktadır. Meknûn, vekîl ve rakîb gibi Allah (cc)’ın doksan dokuz isminin birçoğunda da hıfz kelimesini çağrıştıran anlamlar bulunmaktadır. Kulun üzerine düşen ise Allah (cc)’dan bir rahmet ve hidâyet kaynağı olarak gönderilen Kur’ân’ın lafız ve manasını bir arada muhafaza etmeye gayret etmektir. Bir gelenek olarak ise hafızlık Kur’ân’ın başından sonuna kadar eksiksiz ezberlenmesidir.³³

1.3. Hıfz / Hâfız Kelimesiyle Eş Anlamda Kullanılan Kavramlar

Yaygın kullanımı ile hâfız kelimesinin kaynaklarda yakın ya da benzer anlamlarıyla farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir. Aynı anlamı ifade eden ve sıkça telaffuz edilen kıraât, cem` ve haml kavramlarını açıklamak hıfz kavramının içerdiği anlamı daha iyi kavramak adına faydalı olacaktır.

1.3.1. Kıraât / Kârî

Kur’ân’ı ezberlemek kapsamında kıraât, kârî ve kurrâ kavramlarından bahsetmek gerekmektedir. Kıraât sözlükte okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek anlamında masdar bir kelime olup sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme anlamında isim olarak geçmektedir.³⁴ Kıraât kelimesi terim yönüyle genellikle Kur’ân okuma manasına gelmekle birlikte dini ilimlerin farklı alanlarında ayrı anlamlar içermektedir. Fıkıh literatüründe namazın bir rûknü olarak kıyamda Kur’ân tilâvet eden³⁵, hadis literatüründe hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden biri şeklinde geçmektedir. Kur’ân ilimlerinde ise kıraât farklı şekillerde tanımlanırken İbnü’l-Cezerî (ö. 833/1429) kıraâtı, “Kur’ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir”³⁶ şeklinde kapsayıcı bir tanımla tarif etmektedir. Kıraât kelimesi sözlük anlamıyla değerlendirildiğinde Kur’ân’ı inceliklerine vakıf olarak okumak anlamını

³³ Aslan, *Kur’ân’da Hıfz Kavramı*, 154.

³⁴ el-Ensârî, *Lisânü’l-‘Arab, Ka-ra-e maddesi*, 1299-1308; Abdulhamit Birişik, “Kıraât”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/425-432.

³⁵ Ebubekir Sifil, “Kıraât”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022), 25/433-434.

³⁶ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü’l-Cezerî, *Müncidü’l-Mukriîn ve Mürşidü’t-Tâlibîn* (Beyrut, 1400/1980), 3.

içermektedir. Zamanla farklı alanlarda daha müstakil anlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Kıraât kökünden ism-i fâil olan kârî kelimesi de genel anlamıyla Kur'ân tilâvet eden demek olup çoğulu kurrâdır.³⁷ Tarihî seyri itibariyle bakıldığında nazil olan vahiyleri ilk günden itibaren ezberleyen kişilere kârî denildiği görülmektedir. Başlangıçta Kur'ân'ı Kerim ile ilgili geniş bilgisi olan sahabeye bu isim verilirken sonraları özel bir anlam ifade ederek, kıraât âlimleri için kullanılır olmuştur.³⁸ Asr-ı saâdet döneminde bu lafız, işittiği miktarı ezberleyen kimseyi işaret etmektedir. Yani Kur'ân henüz inmeye devam ederken, kurrâ kelimesinin hâfız anlamında kullanılması o kişilerin tamamını olmasa da bildiklerini, gönüllerinde saklayarak Kur'ânı muhafaza etmeleri anlamına gelmektedir.³⁹ Sonraları ise Kur'ân'ı baştan sona ezberleyen⁴⁰ ve ondaki kıraâtlere vakıf olan anlamında kullanılmıştır.⁴¹ Bazı rivâyetlerde “kurrâ” Kur'ân'ın tamamını ezberlememiş olsa bile ahkâmı konusunda geniş bilgi sahibi kişiler olarak geçmektedir.⁴²

Buhârî'(ö. 256/870) nin kurrâ sahabeler ile ilgili kaydettiği rivâyetlerde, Kur'ân'ı kısmen veya tamamen ezberleme anlamında kıraât kelimesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴³ Bazı rivâyetlerde ise kendisini Kur'ân'ı öğretmeye adan ve Kur'ân'ın tamamını ezberlememiş olsa bile hükümleri konusunda geniş bilgi sahibi kişilere kurrâ denildiği görülmektedir.⁴⁴ Hz. Peygamber'in ashâb-ı Suffe'den olup İslâmı anlatmak ve Kur'ân'ı öğretmek üzere çeşitli kabilelere göndermiş olduğu hâfızlara kurrâ adı verilmiştir. Bu sahabelerden Bi'ri Maûne'de şehit edilenlerede kurrâ denilmiştir.⁴⁵ Yemâme Savaşı'ndan sonra savaşlar sebebiyle kurrânın azalmasıyla Kur'ân'ın yok olacağı endişesi ile Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'e gelerek

³⁷ Birişik, “Kıraât”, 25/425-432.

³⁸ Yaşar Akaslan, *Kırâat-ı Aşere Tahlili* (Samsun: Üniversite Yayınları, 2017), 19-20.

³⁹ Mustafa Asım Köksal, *İslam Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978), 3/211.

⁴⁰ Fırat, *Tecvîd ve Kıraat İlmî Terimleri Sözlüğü*, 165.

⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 66-67.

⁴² Kurt, “Kur'ân'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi”, 231.

⁴³ R. Paret, “Kırâ'a”, *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden, 1954), 5/129; Bozkurt, “Hâfız”, 15/74-78.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, ts, 8.; Kasım Şulul, “Cem'ü'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerîm'in Mushaf Haline Getirilmesi)”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (2017), 26.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, “Vitr 7”, *es-Sahîh* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H); Kurt, “Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi”, 231.

Kur'ân'ın cem` edilmesini istemesi⁴⁶ örneklerinde de kurrâ kelimesi, Kur'ân kıraâtı konusunda uzman kişiler anlamında kullanılmıştır.⁴⁷ Hz. Ömer'in meclisinde bulunan genç ve yaşlı kurrâ ile istişare ettiği belirtilen rivâyette ise kurrâdan kastın Kur'ân ilmine sahip kişiler olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

Daha sonraki dönemlerde ise manasını anlamasa dahi Kur'ân'ı ezberleyen ve kıraât vecihlerinden bir veya birkaçını bilen kimselere “kurrâ” denilmiştir.⁴⁹ Kurrâ kelimesi yerine göre Kur'ân'ın tamamını veya bir kısmını ezberleyen kimse anlamına gelebileceği gibi, Kur'ân'ı ezberlemek anlamı dışında ibadet maksadı ile çokça Kur'ân okuyan, namaz kılan ve kendilerine verilen görevi yerine getiren kişiler anlamında da kullanılmıştır.⁵⁰

Kıraât, kârî ve kurrâ kavramlarının içerdiği anlamlar değerlendirildiğinde genel olarak Kur'ân'ın tüm incelikleriyle okunması anlamını taşımaktadır. İlk zamanlar için kavramların ezberlemeyi işaret etmesi olağandır. Nitekim Hz. Peygamber'in ardından ilk muhatap topluma intikal edecek olan tebliğ, tebyin ve tilavet görevi inen âyetlerin tekrar tekrar okunma ve okumada tüm inceliklere hâkim olunmasını gerektirmiştir. İslamiyetin temellerinin atıldığı bu dönemde en hassas okumalar gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla tekrar tekrar okumayı gerektiren ezberleme işleminde aynı anda yapılmakta olduğu anlaşılabılır. Ayrıca henüz yazının gelişmediği ve okunabilecek yeterli kaynağın olmadığı düşünüldüğünde, kıraâtın aslında hıfz edilen âyetlerin ezberden okunması ve yaşantıya aktarılması anlamını taşıyabileceği söylenebilir. Nüzul döneminde hıfz yerine kıraât hâfız yerine kârî ve kurrâ kavramlarının kullanıldığı görülmektedir.

1.3.2. Cem` / Câmî

İlk dönemlerde Kur'ân'ı kısmen veya tamamen ezberleyen kimseler için cem` kelimesi kullanılmıştır. Cem`, Arapça'da masdar bir kelimedir. Sözlükte dağınık halde

⁴⁶ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 8.

⁴⁷ Mustafa Öz, “Kurra”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 26/445.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, “Tefsir”, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 5; Öz, “Kurra”, 445.

⁴⁹ Kurt, “Kur'ân'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi”, 231.

⁵⁰ Abdullah Emin Çimen, “Hafızlık Tarihi ve Türkiye'de Hafızlık Kurumunun İşlevselliği”, *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri* (İstanbul: 2010), 309.

bulunan şeyleri bir araya getirmek, onları derli toplu bir şekle sokmak, eklemek, birleştirmek, bağlamak ve korumak anlamlarına gelmektedir. Cem`in ismi faili câmî olup çoğulu cumma’dır.⁵¹ Câmî, aynı cinsten bazı unsurları birtakım amaçlarla derleyip toplayan, farklı fikirlere sahip şahısların arasını bulup düzelten, farklı mevzuların yazılı bir meteryal üzerinde karıştırma ihtimalini ortadan kaldırmak üzere aralarında bir insicam oluşturarak bütünleştiren, güzel huyları bünyesinde toplayan, karnında yavru taşıyan gibi anlamlara gelmektedir.⁵²

Cem` kavramının kıraât kelimesinde olduğu gibi günümüzde farklı dini ilimlerde anlam kazandığı görülmektedir. Tasavvufta cem` sûfinin dağınık halde bulunan ilgi ve dikkatini, tek noktada toplamak üzere Allah (cc)’ta yoğunlaştırarak yalnızca onu zikretmesidir.⁵³ Fıkıh terimi olarak cem` bazı özel durumlarda öğle ile ikindi ve akşam ile yatsı namazlarının birlikte kılınmasını ifade etmektedir.⁵⁴ Hadis ilminde dinle ilgili hususların tamamı olan sekiz ana konunun bir araya getirildiği eserlere câmî denilmektedir.⁵⁵ Bu tanımlarda olduğu gibi daha pek çok müstakil alanda kullanımı mevcuttur. Kur’ân ilimleri ve tefsir usulü kaynaklarında cem`, câmî, cem’u’l-Kur’ân ve câmîu’l-Kur’ân ifadeleri önemli bir yer edinmektedir.

Cem’u’l-Kur’ân tabiri bir âyette zamirle birlikte Kur’ân’a izafe olunarak zikredilmiştir. Âyet meâlen şöyledir: “(Resûlüm!) onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımıldatma. Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et. Sonra şüphelen olmasın ki, onu açıklamak da bize aittir”.⁵⁶ İstılahta cem’u’l-Kur’ân tabiri Peygamber (as) ve sahabe döneminde, Kur’ân’ın Hz. Peygamber’in uygulamaları ve öğrettikleri dâhilinde ezberlenmesi, toplanması ve mushaf haline getirilmesi, şeklinde geçmektedir. Başka bir deyişle özel bir toplama olan cem’u’l-Kur’ân’daki cem`den

⁵¹ *El-Müncidü fi’l-Lüğati ve’l-A’lâm*, 101; Kadir Güneş, *El-Mu’cem Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2016), 173; Hüseyin b. Muhammed Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 135-137.

⁵² el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, 135-137; *El-Müncidü fi’l-Lüğati ve’l-A’lâm*, 101.

⁵³ Hasan Kâmil Yılmaz, “Cem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/278-279.

⁵⁴ Halit Ünal, “Cem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/277-278.

⁵⁵ Mehmet Yaşar Kandemir, “Câmî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/94.

⁵⁶ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Kıyâme 75/16-19.

maksat Kur'ân'ın dağınık halde bulunan âyetlerini, sûrelerini, kıraât şekillerini veya vücûhunu kalplerde, sonra o sayfeleri âyetleri ve sûreleri tertipli bir şekilde bir mushafta toplamaktır.⁵⁷ Bu yöntemlerle Kur'ân'ın muhafaza edilmesine yönelik gayretlerde bulunan sahabe kitlesine ise câmîu'l-Kur'ân denildiği görülmektedir.⁵⁸

Kur'ân'ı cem` eden kimseler, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemi olmak üzere iki grupta ele alınmaktadır. Asr-ı saâdet döneminde (mö. 610-632) cem`, kitabet ve hıfz faaliyetlerini içermektedir. Bu dönemde câmîu'l Kur'ân grubuna dâhil olanlar Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapıp onun talimatıyla inen her âyeti Rasûlullah (sav)'ın yanında ve onun gösterdiği tertip üzere yazı ile kayıt altına alanlar ve sahabeden kendilerine şahsi bir nüsha edinenlerdir.⁵⁹ Nitekim âyetler nâzil oldukça kitabet görevini üstlenen sahabenin aynı zamanda ilgili âyetleri hıfz da ettiği bilinmektedir.⁶⁰

Peygamber (as)'ın vefatının ardından, ikinci aşama olarak görülen Hz. Ebû Bekir'in halifeliği devrinde (mö. 632-634), Hz. Ömer'in talebi ve Hz. Ebû Bekir'in emriyle, sûrelerin tertibi ile tek bir nüshada toplanması işlemini yürüten, cem` komisyonuna da câmîu'l Kur'ân adı verilmiştir.⁶¹

Dolayısıyla rivâyetlere bakıldığında Kur'ânı cem` etmenin sadece yazıdan ibaret bir eylem olmayıp ezberlemeyi de içine alan bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zerkeşî (ö. 794/1392), "Fi Beyâni Men Cemea'l-Kur'ân-ı Hıfzan" başlığı altında Kur'ân'ı Rasûlullah (sav)'tan dinleyerek ezberleyen sahabenin isimlerini ve sayılarını vermiştir.⁶²

Enes b. Malik'e Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı kimlerin cem` ettiği sorulması üzerine, Ensar'dan Übeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sabit ve Ebû

⁵⁷ Şulul, "Cem'u'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerîm'in Mushaf Haline Getirilmesi)", 28.

⁵⁸ Yaşar Akaslan, "Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Süyûti Vechesinden Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 143-144.

⁵⁹ Akaslan, "Kur'ân'ın Cem'i Meselesine Süyûti Vechesinden Bir Bakış", 142-145.

⁶⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 67.

⁶¹ Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l İrfân fî Ulûmi'l Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l Kütübi'l Arabî, 1995), 197.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, "Fedailü'l-Kur'ân", *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H), 8; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 67-68; Bilal Deliser, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 123.

Zeyd diye cevap vermiştir.⁶³ Bu rivâyette geçen cem` kelimesi de yazarak toplamak, ezberlemek ya da hepsini birden yapmak şeklinde değerlendirilmiştir.⁶⁴ Kastallâni de bu sözü hafızasına yerleştirdi, ezberledi, şeklinde açıklamıştır.⁶⁵

Nevevî (ö. 676/1277) ise buradaki cem` kelimesini kıraât olarak yorumlamaktadır.<sup>66</sup> Yine Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'ı cem` etmeden vefat etmesi ve Hz. Ömer'in Kur'ân'ı cem` etmeden şehit edilmesiyle ilgili rivâyetlere istinaden, Kur'ân'ın tümüyle ezberlenmediği şeklinde yorumlanmıştır.<sup>67</sup> İbn Sa'd'ın Hz. Osman'ı tanıtırken naklettiği, onun namazda Kur'ân'ın tamamını ezbere okuduğuna dair üç ayrı rivâyette ezbere okuma işi haml, kıraât ve cem` kavramlarıyla ifade edilmiştir.⁶⁸

Cem`, sözlük anlamı ve farklı olaylar silsilesinde içermiş olduğu manalar ve ileriki konularda ele alacağımız Asr-ı saâdet toplumuna dair tarihi bilgilerle değerlendirildiğinde sözlü kültürün hâkim olduğu bir toplum tarafından revaçta olan ezber yetenekleri ile âyetlerin toplama işleminin hafızalarda gerçekleştirildiği söylenebilir. Ancak cem` sadece ezberlemek gibi bir mana içermemekte olup Kur'ân'ın toplanması ile ilgili pekçok rivâyetten, toplamak anlamında derlemek ya da Mushaf haline getirmek manasını içerdiği görülmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'ı cem` etmekten onu hıfz ederek ve yazarak muhafaza etmek, cem` edenlerden ise Kur'ân'ı sözlü olarak hafızalarda ve yazılı olarak farklı yazı malzemeleri üzerinde toplayanların anlaşıldığı söylenebilir.

1.3.3. Haml / Hâmil

Kur'ân'ın ezberlenmesiyle ilgili hıfz karşılığında, kıraât ve cem` gibi haml kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Kapsayıcı ifadesiyle taşımak anlamına gelen haml kelimesi yüklenmek, sorumluluğunu üstlenmek, sırtlanmak, gebe kalmak, meyve vermek, zihninde saklamak, kitabı ezberlemek ve gereği gibi amel etmek

⁶³ Buhârî, "Fedailü'l-Kur'ân", 6/103.

⁶⁴ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı-Kerim Tarihi* (İstanbul: Degah Yayınları, 2014), 59.

⁶⁵ Allâme el-Kastalâni, *İrşadü's-Sari li Şerh-i Sahihî'l-Buhari* (Bulak/Mısır: el-Matbaatu'l-Kübra el-Emiriyye, 1304), 6/162.

⁶⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Tehzib-ul Esmâ ve'l-Lûgat* (Mısır, ts.), 2/83-86.

⁶⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r- Risale, 2008), 157.

⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât* (Beyrut: Daru Sadır, 1968), 75.

anlamlarına gelmektedir.⁶⁹

Hamılın ism-i faili olan hâmil kelimesi ise ağır görevleri yüklenen, zorluklara tahammül eden, sorumluluktan kaçmayan, Kur'ân'ı ezberleyen, manasına vakıf olan, kulluk vazifesini yapma konusunda gayret gösteren, ibadetleri yerine getirme ve kötülüklerden uzak durma hususunda çaba sarfeden gibi manalar içermektedir.⁷⁰ Kelime anlamlarının da işaret ettiği gibi hâmil-i Kur'ân ya da çoğul terkihi ile hamele-i Kur'ân, Kur'ân'ın bir kısmını ya da tamamını ezberlemekten başka onun manevi mesuliyetini idrak eden ve davranışlarını ona göre düzenleme hassasiyetini gösteren kişi demektir.⁷¹

Hamıl, hâmil ve hâmil-i Kur'ân terkihinin sözlük anlamlarının âyet ve hadislerdeki kastedilen kullanımına göre mana kazandığı görülmelidir. Hamıl kelimesinin farklı kalıplarının kullanıldığı bir âyette mealen “*Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklü eşeğin durumu gibidir. Allah'ın âyetlerini yalanlayanların durumu ne kötüdür. Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez*”⁷² şeklinde geçmektedir. Seyyid Kutub (ö. 1386/1966) bu âyeti “İsrailoğulları Tevrat'ı yüklendiler. Şeriat ve akidenin emaneti ile yükümlü oldular. Sonra O'nu taşımadılar. Zira emaneti yüklenmek; anlamak, öğrenmek ve kavramakla başlar. Emanetin gereğini hem iç dünyada hem de dış dünyada gerçekleştirmek için çalışmakla sona erer” şeklinde tefsir etmektedir. Nevar ki İsrail oğullarının Kur'ân tarafından aktarılan ve tarihi gerçeğinin de ortaya koyduğu gibi, Tevrat'ın hükümlerini hayatlarına aktarmadıklarını göstermektedir. Bu nedenle onlar koca koca kitaplar taşıyan eşeklere benzetilmişlerdir. Sadece onların ağırlığını taşımışlar, onlara sahip çıkmamışlardır. O'nun amacına katkıda bulunmamışlardır.⁷³

Hamıl kelimesinin sözlük anlamını destekler mahiyette bir hadiste de “*Ümmetimin en şereflipleri, Kur'ân'ı (lafzan ve manen) yüklenenlerdir*”⁷⁴

⁶⁹ Güneş, *El-Mu'cem Arapça Türkçe Sözlük*, 276; *El-Müncidü fi'l-Lügati ve'l-A'lâm*, 155.

⁷⁰ el-İsfahânî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, 187; *El-Müncidü fi'l-Lügati ve'l-A'lâm*, 155-156; Güneş, *El-Mu'cem Arapça Türkçe Sözlük*, 276-277.

⁷¹ Sami Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî* (Dersaadet: Ikdam Matbaası, 1317), 1/559.

⁷² *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Cum'a 62/5.

⁷³ Seyyid Kutub, *Fizılâ'il Kur'ân* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1968), 477.

⁷⁴ Ali b. Hüsamüddin b. Abdilmelik ei-Mütteki el-Hindî, *Müntehab Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl* (Beyrut: Daru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1990), 1/444.

buyrulmaktadır.

Haml ve hâmilin türevlerinin hadis ve âyetlerde geçen kullanımları incelendiğinde kelimenin genel anlamda taşımak ve yüklenmek manasını içerdiği görülmektedir. Yüklenmenin nasıl ve hangi boyutta yapılması gerektiğine dikkat çekilen âyet ve hadisler hıfz kavramı özelinde değerlendirildiğinde haml, âyetleri sadece ezberlemek değil aynı zamanda hükümleri yaşantıda taşımaktır. Yüklenilen bilginin amellere aktarılmasıyla taşıma sorumluluğunun üstlenmesi anlamına gelmektedir. Buna göre haml, hıfz edilen âyetlerin manasını anlama ve hayata geçirmede gayret etmektir. Hâmil ise Kur'ân'ın lafız ve manası ile bütünleşerek aslanan taşıma faziletini yerine getirme çabasını gösterendir denilebilir.

Hâmil kavramını yansıtan en güzel örnek sahabe olmuştur. Sahabenin ezberlemedeki rolüne ileriki konularda daha ayrıntılı yer vermeye çalışılacaktır. Kısaca değinilecek olursa onlar âyetleri yüklenmede hassas olup tüm inceliklere vakıf olan bir toplum olmuştur. Nitekim sahabeden herhangi birinin on âyet ezberlediklerinde onlarda bulunan manayı iyice anlayıp kavramadan, gizli bulunan ilme ve amele dair meseleleri çözmeden diğer âyetlere geçmedikleri bildirilmektedir.⁷⁵ Yine Hz. Ömer'in Bakara sûresini on iki yılda öğrenmesi ve tamamlayınca da deve kurban etmesi bu konuda ki özen ve hassasiyetlerini göstermektedir.⁷⁶

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) âyetlerin manasına vakıf olmadan yapılan ezber ve okumalardan uzak olup ameli yönünü ön planda tutan hâmil-i Kur'ân'ı şu şekilde tarif etmektedir: "Kıraâten maksat, Kur'ân'ı anlamak ve düşündürmektir. Tilavet ve hıfz da, onun manalarını kavramaya bir vesiledir. Çünkü Kur'ân, kendisiyle amel edilmek için gönderilmiştir. Bundan dolayı Kur'ân'ı okumayı ve ezberlemeyi, O'nda bulunan hükümlerin gereğini yapmak olarak değerlendiriniz. Zira gerçek Kur'ân ehli olanlar, onu yüzüne veya ezbere okumayı bilenler değil, onunla amel edenlerdir. Bu yüzden Kur'ân hâfızı olduğu halde onun rengine bürünmeyenler hâmil-i Kur'ân ve ehl-i Kur'ân sayılmazlar.⁷⁷ Dolayısıyla hâmil

⁷⁵ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 208.

⁷⁶ Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur* (Beyrut: Dar'ul Fikr, 1983), 1/54.

⁷⁷ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebibekr ibnû'l-Kayyim el-Cevzî, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-'İbâd* (Beyrut-Kuveyt: Müessesetü'r-Risâle-Mektebetü'l-Menâri'l-İslamiyye, 1992), 1/338.

kelimesi Kur'ân'ı amaçsız ve bilinçsiz şekilde yüklenmenin de ötesinde, onu şuurlu olarak okumaya, anlamaya, kavramaya çalışmak ve öğrenilen hükümleri amellere tebdil etme duyarlılığı için de bulunmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde, ezberledikten sonra Kur'ân'ı unutmamanın hâmil-i Kur'ân'a saygı, dolaylı olarak Allah'a saygı demek olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Kur'ân'ın muhafazasında haml ameli yönden önemli bir kavramdır. Hıfzın bir unsuru olup devamlılığını sağlayan en mühim amaçlardan biridir.

Asr-ı saâdet döneminde hıfz yerine kullanılan kıraât, cem` ve haml kelimeleri birlikte değerlendirildiğinde, sonraki dönemlerde her ne kadar bazı özel kullanımları ifade etsede, vahyin nüzulünden itibaren okumak, toplamak, ezberlemek, anlamak ve şuuruyla yaşamak şeklinde birbirlerini tamamlayan kelimeler olmuştur. Dolayısıyla bu kavramların birbirinin yerine kullanılması hafızlık kavramının sadece ezberlemek değil, Kur'ân'ı koruma ve onu yaşamak gibi gayeler bütününe yansıttığı söylenebilir.

1.4. Hafızlık Olgusu

Hafızlık olgusunu açıklamak için öncelikle olgunun tanımının yapılması gerekmektedir. Türk Dil Kurumu'na göre olgu, birtakım olayların dayandığı sebep veya bu sebeplerin yol açtığı sonuç⁷⁹ olup var olduğu, doğru olduğu ya da gerçek olduğu kabul edilen şeydir.⁸⁰

Bu tanıma göre hafızlık olgusu, tekrar eden bir vakıa olan hafızlık hakkında kavramsal netliğe, ezberlemeyi oluşturan ve ona katkıda bulunan unsurlara ve bunlar arasındaki bağlantıların tespitine dair içerikleri kapsayan genel bir tabirdir denilebilir. Bir diğer ifadeyle hafızlık olgusu, hâfız kelimesinin ifade ettiği sözlük ve terim anlamından yola çıkarak korunmayı ve ezberlenmeyi gerektiren, sürekli dönüşümü ortaya koymayı ve bu canlılığı sürekli kılan faktörleri ele alarak sebep ve sonuçlarla asıl meselenin varlığını açıklamayı ve korunmasının gerekliliğini ihtiva eden kapsayıcı bir ifadedir.

Hafızlık olgusunun ayrıntılı açıklaması yapılmadan önce Kur'ân'ın mahiyeti

⁷⁸ Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, tahk. Muhammed Avvame (Cidde: Dârü'l-Kable li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998), 20.

⁷⁹ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (Güncel Türkçe Sözlük)*, "Olgu" (Erişim 29 Eylül 2024).

⁸⁰ Cevdet Emin Ekinci, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Data Yayınları, 2019).

ve Allah (cc)'ın kulu ile iletişimi bağlamında insanın vahiy ile gerçekleşen sorumluluğu açıklanmaya çalışılacaktır.

İslam'da inanılması gereken tüm esaslar ve uygulamaların temeli vahiy kaynaklı ve metafizik önermelerden oluşan Kur'ân'a dayanmaktadır. Kur'ân Müslümanların her gün başvurdukları birleştirici bir teolojik dünya görüşü sağlamaktadır. Tüm amaç ve yönlendirmenin kaynağı olup bireyin kendisini ve yaratıcısını anlamasına yönelik bir rehberdir. Kur'ân Allah (cc)'ın kelâmıdır. Allah (cc) kelâmı ile insanlarca bilinebilmesi için zatına nispet edilen mana ve mefhumları bildirmektedir.⁸¹ Mesajları ileten semboller ile akıl yürütme ve bağlantı kurma işlevlerini sağlayan insandaki dilin yapısına nispetle, Allah (cc) kulu ile iletişim kurmakta, kulda Allah (cc) ile bir ilişki ve anlayış geliştirmektedir. Sözlü dil, konuşma, iletişim ve var olan bilgi ile yeni bilgiler arasında bağlantı kurmayı ifade eden diyalektik, insanın temel doğasını tanımlayan ve onları kozmostaki diğer tüm yaratıklardan kategorik olarak ayıran ortamlardır.⁸² Kur'ân insanlığa genel olarak onların anlayacağı dili esas alarak hitap etmektedir. Kur'ân, vermek istediği manayı ifade etmek üzere seçtiği kelimeler ve bu kelimelerden oluşturduğu metinler ile anlam zenginliği ve ifade gücü bakımından çok üstündür. Kul hangi zihnî ve kalbî safiyet ve samimiyetle yaratıcısının kelâmına eğilirse, Allah'la diyalogu o mahiyette farklı mana ve muhtevayla gerçekleşmektedir.⁸³ Allah ile insan arasındaki yaratan ve yaratılan (ontolojik) ilişkisi, insanların davranış ve eylemlerinin temelini oluşturan boyutuyla Rabb-kul ilişkisine dönüşmektedir.⁸⁴ İnsanın yaratılmasıyla başlayan ve değişik şekillerde devam edegelen Allah-insan iletişiminin yazıya dökülmüş son şekli olan Kur'ân, hem iletişim için bir araç, hem de insana dünya hayatındaki sorumlulukları bildiren en önemli kaynaktır.

Kur'ân'ın ortaya koyduğu interaktif iletişim, kaynağı Allah, hedefi başta insan

⁸¹ İlyas Çelebi, "Sıfat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/100-106.

⁸² Syed Hamza Rasool Quadri, *God Keeps His Promise: A Narrative Study of the Psychosocial and Spiritual Development of Memorizers of the Qur'an from an Islamic Hermeneutical Framework* (Chicago: The University of Chicago, The Chicago School of Professional Psychology, Doktora Tezi, 2021), 8.

⁸³ Ali Taştekin, "İnsan, Dil ve Kur'ân", *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences* 4/2 (Aralık 2018), 161.

⁸⁴ Süleyman Gümrükçüoğlu, "Kur'ân'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları", *International Journal of Social Science* 6/4 (Nisan 2013), 840.

olmak üzere bütün varlıktır. Bu iletişim sürecinde mesaj kaynağı Allah, vasıtası Cebrail, alıcılar ise Peygamberler ve insanlardır. Bu süreçte iletişim, sözel veya sözel olmayan unsurlarla gerçekleşmektedir. Allah'tan insana doğru olan sözel haberleşme, vahiy olarak adlandırılırken, insandan Allah'a doğru olan yönelişe dua denmektedir. Kur'an'ın insanda oluşturduğu Allah (cc) algısı şüphesiz vahiyle gerçekleşmektedir. Dolayısıyla vahiy Allah-insan iletişiminin temel unsurlarından biridir. En genel anlamıyla vahiy, Allah'ın beşer ile dilediği biçimde iletişim kurma ve konuşma çeşitlerinden her birine verilen isimdir. Bu nedenle Kur'an, vahyin Arapça bir dil üzerinden şekillendiğine vurgu yapmaktadır. Her ne kadar vahyin kaynağı ilâhi olsa da kullandığı dil, hitap ettiği toplumun dil özellikleri ve düşünme tarzlarını yansıtmaktadır. Kur'an, insanın bakış açısıyla temel ilke, ölçü ve kuralları barındırmaktadır. İlâhi mesajların amaç ve gayelerini insanlara anlayabilecekleri bir hitapla sunmaktadır. İnsanın Allah (cc) ile olan sözel diyalogu dua, insan ile Allah (cc) arasında bir haberleşme veya iletişim aracıdır. İlk bakışta bu iletişim, insandan Allah'a şeklinde tek yönlü olarak değerlendirilebilir. Ancak bireyin dua vasıtasıyla yaptığı taleplerine Allah (cc) tarafından cevap verilmesi, çift yönlü iletişimi meydana getirmektedir. Allah kuluna cevap vermek için onun kendisine yönelmesini talep etmektedir. Yaratan ve yaratılan arasında iletişimi sağlayan ve mesaj akışını gerçekleştiren unsurlardan bir diğeri de sözsüz haberleşmedir. Sözsüz iletişimde Allah (cc) kâinattaki kudretine, azametine ve celâline delâlet eden bütün varlık ve tabiat olaylarını içeren, kevnî de denilen âyetlerle, doğrudan kulu ile iletişim kurmaktadır. İnsandan Allah (cc)'a doğru gelişen sözsüz haberleşme ise bütün bedenin iştirakî ile gerçekleşen ibadetlerdir. Kur'an, insanın akleden bir varlık olduğunu bildirmektedir. Allah (cc)'ın emir ve yasaklarına muhatap olan insanın bu emaneti yüklenmesindeki sebep akıl ve düşünme özelliklerini taşıyor olmasıdır. İnsanın bu özelliği, kâinattaki sayısız çeşitlilik ve farklılıkları yaratan, bunları bir düzen ve kanuna bağlayan yaratıcının varlığının delilleri olarak algılama ve anlaşılmasını sağlamaktadır. İnsanın sorumluluklarını yüklenmedeki çaba ve gayreti, Allah (cc) ile Rabb kul ilişkisini başlatmaktadır. Bu ilişkinin sağlıklı ve anlamlı gelişebilmesi ise ibadetlerle mümkündür. İbadet, kulun Allah'a çok yakın hissettiği, onunla derin bir bağ ve ilişki geliştirdiği heyecan hissini veren özel bir tecrübe ve bu tecrübeye dayalı her türlü eylem ve işlemlerdir. İbadetlerdeki beden dili yani sembolik davranışlar, bireyin

zihinsel duygu ve düşüncelerinin yönünü tespit etmede oldukça etkilidir. Kul ibadetlerle Allah (cc) ile beraber olma şuurunu canlı tutmayı ve her an kendisiyle birlikte olduğu hissini yaşamayı istemektedir.⁸⁵

Allah’a karşı hissedilen duygusal bağ insanda oluşan fiziksel, rasyonel ve ruhsal seviyelerde kendini göstermektedir. Kur’ân’ın rehberliğinde bu değişimler anlam kazanmaktadır. Bu nedenle Kur’ân’ı okumada ve ezberlemede Allah (cc) ile kul iletişimde olup talimat gereği içeriğin doğru bir şekilde anlaşılması, üzerinde düşünülmesi ve buna göre hareket edilmesi gerekmektedir.

Yaratanla olumlu iletişim süreci Kur’ân’ın muhafazası kapsamında kural ve ilkelerin doğru anlaşılması ve yaşantıya aktarılması ile başlamaktadır. Bu bağlamda Allah(cc)’ın sözünü sürdürme ve iletme yükünü taşımak ise son derece kıymetli bir görevdir. Hayatın ve varlığın anlamlandırılması ile yaratanı ve kendini tanımada bir rehber olarak gönderilen Kur’ân’ın hem lâfız hem de mana yönüyle muhafaza edilmesi Müslümanlar için çok önemli bir husus olmaktadır.

Allah (cc) âyette mealen , “*Kur’ân’ı Biz indirdik Biz! Onun koruyucusu da elbette Biziz*”⁸⁶ ifadesiyle Kur’ân’ın bütünlüğünü koruyacağını vaat etmektedir. Onun vaadi hem Kur’ân’ın kendisi hem de insanlığın kalplerinde varlığını sürdürme sorumluluğudur. Nitekim Allah (cc) vahyin nüzulü sırasında görevlendirdiği Cebrâil (as) ile gökler ve yerin yüklenmekten çekindiği emaneti taşıyan insanı “*Biziz*” hitabının içerisine almıştır.⁸⁷ Böylece hem nüzul süreci hemde nüzulünden sonra olmak üzere Allah (cc) Kur’ân’ı Levh-i Mahfûz’dan başlayarak bugüne kadar korumuş, kıyamete kadar da koruyacağını bildirmiştir. Bu koruma işleminde hem gök hem de yer ehlini görevlendirdiği görülmektedir.⁸⁸ Hıfz edip koruma ve muhafaza etme olguları olmasaydı kâinat, mahlukât ve mevcudâtın var olmasının bir değeri olmazdı.

Allah (cc)’ın isim ve sıfatlarından hâfız kelimesi başta olmak üzere benzer ya da farklı yönleriyle hıfz kavramının ifade ettiği korumak, muhafaza etmek, görmek,

⁸⁵ Gümrükçüoğlu, “Kur’ân’da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları”, 858-859.

⁸⁶ Hicr 15/9.

⁸⁷ Aslan, *Kur’ân’da Hıfz Kavramı*, 120.

⁸⁸ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Mâide 5/67; Abese 80/13-16; Aslan, *Kur’ân’da Hıfz Kavramı*, 103.

gözetlemek, bilmek, haberdar olmak, sevk ve idare etmek gibi manaları çağrıştıran, Kâdir, Rakîb, Hâlık, Bâri ve Musavvir gibi isimleri bulunmaktadır. El-Kâdir, Allah'ın isimlerinden biri olarak varlığın doğasını ölçen, her şeyi kapsayan ve nihai bir güce sahip olandır. El-Rakîb, Allah (cc)'ın koruyup gözetmesidir. Bu nedenle maddi varoluşun ve zamansallığın tüm anlarının veya durumlarının farkındadır. El-Hâlık, var olmayan şeyden yaratan ve sürekli varoluşu sürdürendir. El-Bârî, yaratılmış bir şeyin şeklini ve görünümünü belirleyendir. El-Musavvir ise yaratılmış her şeye, onu diğer şeylerden ayıran ve belirleyen özel şeklini verendir.⁸⁹

Bu isimlerin arasındaki bağlantı ve çağrışımları anlamak için benzer paralellikler Aristoteles tarafından tasvir edilen dört nedende bulunabilir. Aristotelesin açıklamasını yaptığı bu nedenlerin her biri, akıl ve duyuusal deneyimi kullanarak bir şeyin üzerinde etki eden dış kuvvetler, var olduğu malzemeler, bir şeyin şeklini başka bir şeyden ayıran tasarım ve nihâyetinde varoluş nedeni aracılığıyla nasıl yapıldığını anlama ve ifade etme girişimidir. Bunlar etkin neden, maddi neden, biçimsel neden ve nihai neden olarak bilinmektedir.⁹⁰ Görüldüğü gibi, İslam geleneğinde ve doğrudan Kur'an aracılığıyla, Allah (cc) kendisini, dünya ve bir Müslümanın hayatı üzerinde etkin bir tasarımcı ve etkileyici olarak tanımlamaktadır. O hem dünyada içkindir, *"Biz insanı yarattık, nefsinin ona fısıldadıklarını biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız"*⁹¹ buyurmaktadır. Hem de aşkındır, *"O, gökleri ve yeri hak bir amaç için yarattı ve O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır!"* demektedir.⁹² Dolayısıyla olmuş olabilecek her şey koruma, korunma, muhafaza ve saklanma yoluyla Allah'ın hıfz dairesinde yer almaktadır. Var olan her şey bir hikmete mebni olup hıfz dairesinde, Allah katında muhafaza edilip saklanmaktadır.⁹³ Müslümanın bu dünyada var olma sorumluluğunun, bir ibadet eylemi olarak Allah (cc)'ın sıfatlarını ortaya koyarak kendini ve nihâyetinde Allah (cc)'ı tanımak olduğu gayesi göz önünde bulundurulduğunda, Müslümanın Kur'an'ın lafız ve manasını hıfz ederek bu görevini özenle icra etmede gayret gösterdiği görülmektedir. Nitekim bir Kur'an ilkesi olarak koruma ve muhafaza etme Kur'an'daki birçok kelime ve kavramında teyit ve

⁸⁹ Quadri, *God Keeps His Promise*, 12.

⁹⁰ David Ross, *Aristotle* (New York and London: Routledge, 1995); Quadri, *God Keeps His Promise*, 13.

⁹¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Kâf 50/16.

⁹² *Kur'an Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Nahl 16/3.

⁹³ Aslan, *Kur'an'da Hıfz Kavramı*, 46.

desteklediği bir husus olmaktadır. Kur’ân’da hıfz kavramı ile evren ve insan için yararlı olan her şeyin hıfz edilerek korunması kastedilmekte olup sadece lafızlarının zihne aktarılması değil, hayata icra edilerek muhafaza edilmesi söz konusudur.⁹⁴ Kur’ân’ın korunması yöntemlerinden biri olarak ta tanımlanan hıfz kavramı bu doğrultuda Hafızlık yapma ya da yaptırma işlemi olarak da tarif edilmektedir.

Kur’ân’ın tamamını ezberleme görevi etnik ve demografik dağılıma bakılmaksızın, dünyadaki her ülkede 1400 yıl önce Arap yarımadasında oluşturulan yönergeler dâhilinde gerçekleşmektedir. Hz. Peygamber ve sahabe Kur’ân’ın lafız ve mana yönünden muhafazasının arketipini oluşturmaktadır. Tarihçi Rudolph Ware, *The Walking Qur’an* adlı kitabında, hıfzın içerdiği manayı ve bedende gerçekleşen varlığını dile getirmektedir. İlk olarak Kur’ân eğitimi ahlaki karakterin gelişiminde yani Kur’ân öğretilerinin somutlaşmış halinin insanda tezahür etmesi olarak tanımlamaktadır. İkinci olarak, Kur’ân’ı toplumlar arasında Müslüman bedenleri bir araya getiren şey olarak nitelendirmektedir. Son olarak “Allah (cc)’ın kelâmına uygun kaplar” olmak için eğitim almanın önemini tartışmaktadır.⁹⁵ Ona göre hâfız olmak yalnızca Kur’ân’ın lafzını ezberlemek olmayıp kişinin hükümleri, eylemlerinde ve karakterinde somutlaştırması ve davranış standardının hâfız olmayana göre daha yüksek hale getirmesidir.

Kur’ân’ın muhafazası konusunda Allah her zaman hâfız ve hafızdır. Allah (cc), *“İsterler ki Allah’ın nurunu ağızlarıyla söndürüversinler; ama inkârcılar hoşlanmasalar da Allah nurunu muhakkak tamamlamayı istiyor.”*⁹⁶ mealindeki âyetinde işaret ettiği gibi Allah (cc)’ın nuru olan Kur’ân ve onun getirdiği İslam dininin her türlü zarar ve tehlikeden bizzat kendisinin koruması ile muhafaza edeceğini bildirmektedir. Allah Kur’ân’ın muhafazasında muhatabı olduğu insanı vesile kılmıştır. Genel manasıyla Kur’ân’ı korumaya çalışma gayretiyle doğru orantılı olarak bir Müslümanın Kur’ân’ı yaşamına tatbik etme gayreti hıfz, kendisine hâfız, koruduğu şey olan yaşamında uyguladığı ilkelere ise mahfûz denilmektedir. Özel anlamıyla Kur’ân metnini ezberleme çabası ve ezberlemeye hıfz, ezberleyene hâfız ezberlenen

⁹⁴ Aslan, *Kur’ân’da Hıfz Kavramı*, 151.

⁹⁵ Rudolph T Ware, *The Wolking Qur’an* (North Carolina: The University of North Carolina Press, 2014), 7.

⁹⁶ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Tevbe 9/32

Kur'ân'a da mahfûz denilmektedir.⁹⁷

Bu tanımlara göre Kur'ân'ın metnini korumaya nispetle onun lafzını tam olarak ezberleme işi hıfz, ezberleyene hâfız, ezberleme işlemine de hafızlık denilmektedir. Kur'ân'ı tamamıyla ezberleyip zihinlerine aktaranlara, hafıza (bellek)'ya atıfla ya da “Kur'ân'ı biz indirdik onu Biz koruyacağız” âyetindeki hâfız kavramına münasebetle, hâfız denilmektedir. Hafızlık yapmada en büyük gayelerden birisi Kur'ân'ın ezberlenerek âyetleri bozma ve değiştirme çabalarını boşa çıkarmaktır. Bu nedenle Kur'ân'ın mana yönüyle muhafaza edilerek yaşamda tatbik edilmesiyle korunması yanında lafzının ezberlenerek zihinlerde korunmasının da büyük önemi bulunmaktadır.⁹⁸ Dinin gerekleri ve ibadetlerin yerine getirilmesinde her Müslümanın belli ölçüde Kur'ân'ı öğrenmesi okuması ve ezberlemesi gerekmektedir.

Müslümanların Kur'ân'ı muhafaza etmekle görevli olması farz-ı ayin olup öğrenerek ve ezberleyerek zihinlerine nakşetmeleri ise farz-ı kifayedir. Zerkeşi (ö. 772/1370)'de Kur'ân eğitim ve öğretiminin farz-ı kifaye olduğunu söyleyerek Kur'ân'ı ezberlemenin de İslam ümmeti üzerine vacip olduğunu belirtmektedir. Eğer bir memlekette veya bir köyde Kur'ân okuyan bir kimse bulunmuyorsa orada yaşayan herkes bu durumdan dolayı günahkâr olur demektedir.⁹⁹ Kur'ân ile hemhal olmak bir ibadet sayılmakta olup âyet ve hadislerle de bu iştiyak teşvik edilmektedir. Peygamber (as) Kur'ân'ın okunması, öğrenilmesi ve ezberlenmesi üzerinde önemle durmaktadır.

Lafız ve mânadan müteşekkil ilâhi kelâm olan Kur'ân 23 yıla yakın bir süre zarfında nazil olmuştur. “Şüphesiz bu Kur'ân âlemlerin Rabb'i tarafından indirilmiştir. Onu, senin kalbine uyarıcılardan olasın diye apaçık bir Arapça ile Rûhulemîn indirmiştir.”¹⁰⁰ mealinde de ifade edildiği gibi Kur'ân, Cebrail (as) aracılığıyla Hz. Peygamber'in kalbine indirilmiştir. Peygamber (as) tebliğ, tebyin ve tilavet göreviyle kalbine ve zihnine yerleşen âyetleri Allah (cc)'ın emriyle insanlara lafız ve manası ile aktarmıştır. “Oku! Yaratan Rabbinin adıyla oku” ve “Sana Kitaptan (Kur'ân'dan) vahyolunanı oku!” âyetleri bu duruma işaretir.

⁹⁷ Aslan, *Kur'ân'da Hıfz Kavramı*, 117-118.

⁹⁸ Cebeci, “Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, 597.

⁹⁹ Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşi, *el Bûrhan fî Ulûmi'l Kur'ân*, ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (Mısır, Mektebetü's-Sünne, 1972), 456.

¹⁰⁰ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Şu'arâ 26/192-195; Tâhâ 20/113.

Hız. Peygamber vahyin nüzulü sırasında lafız ve mana dengesi olan Kur'ân'ın eşsiz anlatımı¹⁰¹ karşısında vahyedilenlerin kalıcı olabilmesi ve unutulmaması için kaçırırm endişesiyle acele ile tekrarlayıp dudaklarını kıpırdatmış ve muhafaza etmek için olağanüstü çaba sarf etmiştir. Bu nedenle vahyin gelişi esnasındaki Hız. Peygamber'in bu tutumu bazı âyetlerle bu gayretine gerek olmadığı hususunu bilgilendirmektedir.¹⁰² *"Sana onun vahyi bitirilmeden önce Kur'ân'ı okumada acele etme."*¹⁰³ ve *"(Resulüm! Vahiy geldiği zaman) onu alelacele almak için (bitmeden) dilini hareket ettirme. Şüphesiz O'nu (kalbinde) toplamak ve (sana) okutmak bize aittir. O'nu (Cebrail vasıtasıyla sana) okuduğumuz zaman, O'nun okunuşunu takip et. Şüphesiz O'nu açıklamak da bize aittir."*¹⁰⁴ mealindeki âyetlerle Allah (cc) vahyi bizzat kendisinin Hız. Peygamber'in kalbine yerleştireceğini bildirmektedir.

Hız. Peygamber bu âyetlerin inmesinin ardından hıfz için özel (beşeri) bir gayret göstermemiş aksine vahiy onun kalbine ilka edilmiştir (yerleştirilmiştir).¹⁰⁵ Âyette geçen *"O'nu toplamak bize aittir"* ifadesi, İbnü Abbas'tan gelen bir rivâyette "O'nu senin sadrında toplamak yani O'nu sana, senin irade ve gayretin olmadan ezberletmek bize aittir" şeklinde tefsir edilmiştir.¹⁰⁶ Allah (cc) Kur'ân'ı Rasûlullah (sav)'ın kalbine indirmiş ve O'nu ezberletmiştir.¹⁰⁷ Kur'ân'ın lafız ve manasının vahyedildiği ve Peygamber (as)'ın bu hususta herhangi bir müdahalede bulunmadığı da açıkça ortaya koyulmuştur. Hız. Peygamber inen âyetleri sadece mana olarak kavramaya çalışsaydı lafzını tekrar etme gayretinde bulunmaz fetanet özelliği ile anlamına vakıf olması daha kolay olabilirdi.¹⁰⁸ Dolayısıyla Allah (cc), tenzil ile indirilen vahiyleri lafız ve manası ile Peygamber (as)'ın kalbine yerleştirerek, Kur'ân'ın ilk hâfızı unvanını vermiştir. Tüm bu özellikleriyle Kur'ân, bizzat Hız. Peygamber döneminde yazı ve ezber yoluyla hem sadırlarda, hem de satırlarda kayda

¹⁰¹ Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi'* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/464-466.

¹⁰² Fazlur Rahman, *Anakonularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgemç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1987), 214.

¹⁰³ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Tâhâ 20/114.

¹⁰⁴ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Kıyâmet 75/16-19.

¹⁰⁵ Buhârî, "Tefsir", 75.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, "Bed'u'l-Vahy", *el-Câmiu's-Sahîh* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.), 7.

¹⁰⁷ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Bakara 2/97.

¹⁰⁸ Murat Kaya, *Kitabımız Kur'ân Muhtevası ve Faziletleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2019), 29-31.

geçirilerek daha sonraki kuşaklara, naklinde şüphe olmayacak şekilde tevatüren ulaştırılmıştır.¹⁰⁹ Kur'ân'ın günümüze kadar hiçbir değişikliğe uğramadan gelmiş olması onun bir icaz özelliğidir.¹¹⁰

Hiz. Peygamber'in gelen vahyi okumada, anlamada ve ezberlemede acele davranması ile ilgili olarak bir âyette de; "*Sana vahyedilmesi henüz tamamlanmadan, Kur'ân'ı acele okumaya kalkma; Rabbim ilmimi artır de*"¹¹¹ buyrulmaktadır. Bu âyet de, daha önce nazil olan Kıyame sûresindeki 17–19 âyetlerini hem tefsir etmekte, hem de kuvvetlendirmektedir. Zira Hiz. Peygambere ilk inen âyette, dilini kıpırdatmaması söylenirken, bir anlamda suskun durması emredilmekte ancak ne zamana kadar bu şekilde durması gerektiği belirtilmemektedir. Sonrasında inen bu âyetin Cebrail'in getirdiği vahyin tamamını dinledikten sonra okumaya başlamasını bildirmesiyle, hem ilk inen âyetteki kapalılık giderilmekte, hem de acele etmemesi gereken husus teyit edilmektedir. Bu âyetler incelendiğinde eğitim-öğretimde, hoca-talebe ilişkisine dair metotlar içerdiği de görülmektedir.

Hiz. Peygamber büyük bir incelikle Kur'ân'ı öğrenme gayreti içerisinde olmuştur. Cebrail (as)'den vahyi sema (dinleme/işitme) yolu ile almış olup öğrendiklerini ona arz ederek tekrar etmiştir.¹¹² Bu yöntem hem eğitim öğretimin esaslarını belirlerken, hem de hoca-talebe ilişkisine yönelik önemli metotlar sunmuştur. Aynı şekilde Hiz. Peygamber'de bir rehber/muallim olarak farklı sebeplerle Kur'ân'ı sahabeye okumuş, sahabede sema usulü ile öğrendiklerini, arz usulü ile gerek Hiz. Peygamber'e gerekse diğer sahabeye dinletmiştir. Rasûlullah (sav)'ın eğitim öğretimindeki bu rehberliği günümüze kadar büyük bir hassasiyetle intikal etmiştir.

Konuyla alakalı geride yer vermiş olduğumuz âyetler ve Rasûlullah (sav)'ın eğitim-öğretimdeki rehberliğinden Kur'ân'ı ezberleme yöntemi ile ilgili birçok mesaj çıkarılabilir. Ezber yapmada hatadan kaçınmak için öncelikle hoca dikkatlice dinlenilmelidir. Ezber yaparken odaklanmayı sağlayan ortam oluşturulmalı, engelleyici hal ve hareketlerden uzak durulmalıdır. Zorluklarla dolu sabır gerektiren

¹⁰⁹ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân Okuma Esasları* (Bursa: Emin Yayınları, 2012), 63; M. Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, çev. Suat Yıldırım (İstanbul: Işık Yayınları, 1994), 4-5.

¹¹⁰ Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu*, 174.

¹¹¹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Taha 20/114.

¹¹² Abdulhekim Ağırbaş, "Hiz. Peygamber Döneminde Kur'ân/Kirâat Eğitim-Öğretimi", *Darulhadis İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2021), 86.

bu süreçte çok dua edilmeli, yol boyunca karşılaşılan her türlü olumsuzlukta Allah (cc)'a tevekkül içinde olunmalı, bu kıymetli yolda Allah(cc)'ın yardım edeceğine inanarak pes etmeden devam edilmelidir.¹¹³

Hız. Peygamberin Kur'an'a göstermiş olduğu özen ve hassasiyet, muhafaza etme ve ezberleme arzusu ile dini ritüellerin yerine getirilmesinde gereken Kur'an bilgisi gibi bazı faktörler, sahabenin Kur'an'ı ezberlemesini gerektirmiştir. Kur'an'ın ilk muhatabı olan sahabe sözlü kültüre sahiptir. Yazı bilenlerin ve yazı malzemesinin yetersiz olması sebebiyle o dönemin bilgi edinme, saklama ve aktarma işlevinde en önemli argüman hafıza olmuştur. Dolayısıyla sözlü kültürün yansımaları Kur'an eğitim ve öğretiminde de kendini göstermiştir. Dinamik vahiy sürecinde sahabe âyetleri büyük bir incelikle ezberleyerek muhafaza etme özverisinde bulunmuştur. Hız. Peygamberin, Allah (cc) tarafından kalbine ilka edilen hafızlığından farklı olarak, sahabe şahsi gayretlerde bulunarak Kur'an'ı ezberlemede ayrı yöntemler kullanmıştır. Hız. Peygamber ve sahabenin ezberi ve uyguladıkları yöntemler ardından gelecek olan tabiün, etba-u tabi'in başta olmak üzere bütün Müslümanlara örneklik teşkil etmiştir. Sahabenin ezberlemedeki gayretleri Allah (cc)'ın sözlerine olan bağlılık ve kararlılıklarının bir göstergesidir. Kur'an'ın tümünün bir beşer yoluyla muhafaza edilmesi ise sonraki nesillerde Kur'an hıfzının bir gelenek olması açısından önemlidir.

Hız. Peygamber, Kur'an'a dair hizmetleri her zaman teşvik etmiştir. Kur'an'ı en çok bilenlere, onu ezberleyenlere her yerde kıymet vermiş ve onlara daima öncelik tanımıştır. Allah Rasûlünün hayatında bu konu ile ilgili çok güzel örnekleri vardır. Hız. Peygamber, Tebuk Seferi'ne çıktıkları sırada Neccaroğulları'nın sancağını Umâre bin Hazm'a vermişti. Daha sonra Zeyd bin Sabit'i görünce, sancağı Umâre'den alıp ona verdi. Umare (ra): *"Ya Rasûlullah! Bana kızdınız mı?"* diye sorunca Rasûlullah (sav): *"Hayır! Vallahi kızmadım! Fakat siz de Kur'an'ı tercih ediniz! Zeyd, Kur'an'ı senden daha çok ezberlemiştir. Burnu kesik zenci köle bile olsa, Kur'an'ı daha çok ezberlemiş olan kimse başkalarına tercih edilir!"* buyurdu. Evs ve Hazrec kabilelerine de, sancaklarını Kur'an'ı daha çok ezberlemiş olan kimselere taşıtmalarını emretmişti. Onun bu minvaldeki emri üzerine Avfoğulları'nın sancağını Ebu Zeyd, Beni

¹¹³ Ömer Çelik, "Hafızlık", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 13 (2012), 72; Kaya, *Kitabımız Kur'an Muhtevası ve Faziletleri*, 80.

Selime'nin sancağını da Muaz (ra) taşımıştı.¹¹⁴

Rasûlullah (sav) ve sahabeye de bakıldığında, Kur'ân'ın ezberlenerek muhafaza edilmesinden kastedilenin Kur'ân'ın ahlakını hayata geçirmek ve O'nu hayatın merkezine koymak olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'la ilişkisi bakımından hâfızların seyyidi olarak kabul edilen Rasûlullah (sav)'ın¹¹⁵, müstesna bir yeri vardır. O, adeta konuşan, yürüyen ve yaşayan bir Kur'ân'dır. Sahabeye bakıldığında; onların da günlük hayatlarında, Kur'ân ve sünnete göre yaşamayı kendilerine ilke edinmiş oldukları görülür. Bu durum, aynı zamanda Kur'ân'ın da kendilerinden istediği bir yükümlülüktür.¹¹⁶ Konuya bu açıdan bakıldığında, Kur'ân'ın ahlakı ile ahlaklanmayı¹¹⁷ gerektiren dönüşüm, Kur'ân'ın satırlardan sadırlara girmesi ile mümkündür. Dolayısıyla geçmişten günümüze Kur'ân'ın ezberlenerek koruma altına alınmasıyla kastedilen budur.¹¹⁸ Nitekim Peygamber (as) bir hadisinde şöyle buyurmuştur. *"Kur'ân'ı öğrenin, zira Kur'ân içi misk doldurulup ağzı bağlanan bir kurbaya benzer. Kırbanın ağzını açarsan ondan güzel bir misk kokusu çıkar. Olduğu gibi bırakırsan koyduğun yerde durur ve kokusu çıkmaz. Kur'ân da buna benzer okuyup amel ettiğinde ondan istifade edersin. Sadrında kalırsa ondan layıkıyla istifade edememiş olursun."*¹¹⁹

Peygamber (as) ve sahabenin temelini attığı Kur'ân eğitim ve öğretiminin günümüze kadar tüm inceliğiyle uygulanarak intikal etmesi Allah (cc)'ın Kur'ân'ı ezberlemek isteyenler için birçok kolaylık sağladığının da göstergesidir. Nitekim Kur'ân'ın okunması, ezberlenmesi ve anlaşılması için kolaylık sağladığını vurgulayan birçok âyet bulunmaktadır. Bir âyette *"Şüphesiz biz onu, anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân kıldık"* buyrularak Kur'ân'ın tüm insanlık için erişilebilir olduğuna dikkat çekilmekte ve ondaki hükümleri anlamının önemi vurgulanmaktadır.¹²⁰ Kur'ân'ı ezberlemek sadece metni korumakla ilgili bir uygulama olmayıp bir ibadet hükmünde

¹¹⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Vâkidi, *Kitabü'l Megazi* (Beyrut, 1989), 3/1003.

¹¹⁵ Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Ahmed Fevvâz (Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1995), 218.

¹¹⁶ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Nisa 4/59.

¹¹⁷ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Muhammed 47/24.

¹¹⁸ Kurt, "Kur'ân'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi", 235.

¹¹⁹ Hafız Nureddin Ali b. Ebi Bekir Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid* (Beyrut, 1988), 7/161.

¹²⁰ Karaman, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 211-212, 765-766; *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Yûsuf 12/64; Zuhuf 43/3.

olmanın yanında, Allah (cc)’a yakınlaşmanın ve onun öğretilerini yaşamanın bir yoludur. Bu bağlamda ezberlemek Kur’ân’ın içerdiği manaları derinlemesine anlamaya yardımcı olmaktadır. Kişinin günlük yaşamında eylemlerini ve düşüncelerini âyetler ışığında yönetmesini sağlamaktadır

Bir âyette mealen, “*Fakat O Kur’ân kendilerine ilim verilmiş kimselerin (âlimlerin, hâfızların) sinelerinde parlayan apaçık âyetlerdir. Bizim âyetlerimizi ancak zalimler inkâr eder*”¹²¹ buyrulmaktadır. Bu âyetten anlaşıldığı gibi Kur’ân’ın asıl vasfı sadırlarda anlaşılmaktadır. Allah (cc) bir hadis-i kudsîde Hz. Peygamber’e şöyle demektedir, “*Seni ve seninle beraber diğer insanları imtihan etmek için seni onlara peygamber olarak gönderdim. Sana bir kitap indirdim ki O’nu su yok edemez! Onu uyurken ve uyanırken okursun!*”¹²² “*Kur’ân’ı su yok edemez çünkü O mü’minin kalbinde durur ve O’nu uyurken de uyanırken de istediği zaman kolayca okur.*”¹²³ Allah (cc) âyetlerde O’nu okuma, ezberleme ve öğüt almak için kolaylaştırdığını kuvvetli bir şekilde beyan etmektedir.¹²⁴

Kamer sûresinde dört kez tekrar edilen âyetler Kur’ân’ın okunması ve ezberlenmesine işaret ederek; “*Andolsunki Kur’ân’ı düşünölsün diye kolaylaştırdık. Düşünecek yok mu?*” buyrulmaktadır. Müfessirler bu âyeti, nazminin tatlılığı, açıklığı ve berraklığı nedeniyle, dillerde okunmasını kolaylaştırdık,¹²⁵ şâyet onun okunmasını âdemoğullarının dilinde kolaylaştırmasaydık, hiç kimse Allah’ın kelâmıyla konuşmaya güç yetiremezdi,¹²⁶ onu ezberlenmesi için kolaylaştırdık, onu ezberlemek isteyeneye yardım ederiz, artık ezberlemek isteyen yok mu ki, kendisine yardım edilsin,¹²⁷ manalarıyla yorumlamaktadırlar.¹²⁸ Dolayısıyla Allah (cc)’ın âyetleri tekrar etmesi hatırlamayı ve üzerinde düşünmek isteyenler için kolaylaştırdığını da

¹²¹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Ankebût 29/49.

¹²² Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, “Cennet”, *es-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 63.

¹²³ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *El Minhac Fi Şerhi Sahih Müslim Bin El Haccac* (Beyrut: Daru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1392), 198.

¹²⁴ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Kamer 54/17, 22, 32, 40.

¹²⁵ Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman es-Süddî, *Tefsîru’s-Süddî el-Kebîr*, tahk. Muhammed Ata Yusuf (Dâru’l-Vefâ, 1993), 446.

¹²⁶ Ebû’l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr et-tefsîr bi’l-me’sûr*, tahk. Abdullah b. Abdölmuhsin et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr li’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyye, 2003), 14/78.

¹²⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi’l-Kur’ân* (Kahire: Dâru’ş-Şu’ûb, 1372H), 17/134.

¹²⁸ Kurt, “Kur’ân’ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi”, 234.

göstermektedir.

Bu konuda Kur'ân'ı ezberlemenin faziletine dair teşvik edici birçok hadis bulunmaktadır. Allah (cc)'ın kendisine Kur'ân'ı öğrenip ezberleme ve anlama imkânı verdiği kimseye imrenmenin tavsiye edildiği bir hadiste şöyle buyrulmaktadır; *"Yalnız şu iki kişiye gıpta edilmelidir. Biri Allah'ın kendisine verdiği Kur'ân ile gece gündüz meşgul olan kimse. Komşusu onu iştirir de, Keşke ona verilen bana da verilse ben de onun gibi yapsam der. Diğeri Allah'ın kendisine verdiği malı yerli yerince harcayan kimse. Ona bakan da keşke ona verilen mal bana verilse ben de onun gibi hayır işlesem der."*¹²⁹ Nitekim Allah (cc)'a yaklaşmanın ve İslami öğretileri yaşamanın bir yolu olan hafızlık, kişiyi daha iyi bir mü'min olmaya sevk etmektedir.

Başka bir hadiste Kur'ân'ı gereğince okuyup hükümlerini yaşantılarına aktaran kimselerin anne ve babalarına, bu güzel hasleti çocuklarına kazandırmalarından ötürü, kıyamet gününde bir taç ile mükâfatlandırılacağı müjdesi verilmiştir; *"Kim Kur'ân'ı okur ve O'nunla amel ederse, Allah onun anne ve babasına kıyamet gününde bir taç giydirir ki bu tacın ışığı güneş ışığından daha parlaktır."*¹³⁰ Bu hadiste anne ve babaya verilecek mükâfat açıklanmakla birlikte bizzat Kur'ân'ı okuyup, ezberleyeni, mükâfat yönünden nice üstünlüklerin beklediğine de dikkat çekilmiştir. Benzer bir hadiste Hz. Peygamber şöyle demektedir; *"Kim Kur'ân'ı öğrenir, ezberler ve onu muhafaza ederse Allah o kimseyi cennete koyar ve ailesinden cehennemlik olan on kişiye de şefaathçi kılar."*¹³¹ Bu hadiste Peygamber (as), hâfızların Allah katındaki değerini haber vermekte olup Kur'ân'ı koruma görevinin kıymetini vurgulamaktadır.

Kur'ân'ı okumada ve ezberlemede karşılaşılan zorluğun mükâfatı ile ilgili bir diğer hadiste şöyle buyrulmaktadır; *"Kur'ân'ı ezberleyerek okuyanın misali, sıfat ve şanı değerli ve takva sahibi elçilerle beraberdir. Kendisine zor geldiği halde kendini zorlayıp çalışarak okuyan kimseye gelince, ona iki ecir vardır"*.¹³² Benzer bir rivâyette; *"Kur'ân'ı zorlanarak okuyan kimseye iki kat sevap vardır. Kur'ân'ı okuyan*

¹²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, "Temenni", *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 5.

¹³⁰ Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvud, "Vitr", *es-Sünen*, ed. Ahmed Sa'd Ali (Mısır: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1952), 14.

¹³¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel es-Şeybânî, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 148.

¹³² Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, "Müsafirun", *es-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 244.

hâfız ise vahiy getiren şerefli melekler gibidir”¹³³ buyrulmaktadır. Nevevi, Kur’ân’ı okurken zorluk çeken bir kimsenin çabasının karşılığını iki kat alacağını bildirmektedir.¹³⁴

Kur’ân’ın gerek kendi kutsiyetinden gerekse kıraâtinin faziletinden kaynaklı olarak, O’nu okumanın ezberlenmenin ve hayata aktarmanın birçok sebebi hikmeti bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in bir hadisindeki, “*Kur’ân’ı okuyun ve ezberleyin. Muhakkak Allah Kur’ân’ı ezberleyen kalbe azab etmez*”¹³⁵ ifadesine göre Kur’ân’a bağlılığın neticesinde kişiye verilen birçok güzellik ve mükâfatın ihsan edileceği, Kur’ân ile hemhal olmanın insanı ahirette yüksek makama ulaştıracağı ve azaptan koruyacak faziletli bir amel olduğu bilgisi verilmektedir.

Hafızlık makamını arşa taşıyan en önemli ifadelerden birisinde de Peygamber (as) şöyle buyurmaktadır: “*Ümmetimin en şereflipleri, Kur’ân hâfızlarıdır.*”¹³⁶ Buna paralel olarak hâfızlara saygı göstermenin Allah’a saygı gösterme anlamına geleceğini bildirmekte olup¹³⁷ başka bir rivâyette “*ehl-i Kur’ân ’in*” “*ehlullah*” yani Allah’ın has kulları olduklarını haber vermektedir.¹³⁸

Hiz. Peygamber bir hadisinde, “*Yaşlanmış bir Müslümana, aşırı gitmeyen ve ahkâmıyla amel etmekten geri durmayan Kur’ân hâfızına ve âdil hükümdara saygı göstermek, Allah’a duyulan saygı ve tazimden ileri gelir*”¹³⁹ demektedir. Bunun tam zıddı olarak Rasûlullah (sav) ezberinde Kur’ân’dan bir şey bulunmayan kimseyi harabeye dönmüş bir eve benzetmektedir.¹⁴⁰ Zira kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.¹⁴¹

Hafızlık müessesesi en büyük dayanağını, Rasûlullah (sav)’ın Kur’ân’ın okunması, öğrenilmesi ve ezberlenmesi ile ilgili teşvik ve uygulamalarından almıştır.

¹³³ Buhârî, “Tefsir”, 417.

¹³⁴ Nevevî, *El Minhac Fi Şerhi Sahih Müslim Bin El Haccac*, 798.

¹³⁵ Muhammed b. Yezid Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, ed. Muhammed Fuad Abdalbaki (Mısır, ts.), 78.

¹³⁶ Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr* (Musul: Mektebetü’l-İlûm ve’l-Hikem, 1404), 125.

¹³⁷ Süleyman b. Eş’as Ebû Dâvud, “Edeb”, *es-Sünen*, ed. Ahmed Sa’d Ali (Mısır: Dâru’l-Kible li’s-Sekâfeti İslâmiyye, 1952), 24.

¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut, ts.), 127, 247.

¹³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Edebü’l-müfred* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428), 299.

¹⁴⁰ es-Şeybânî, *el-Müsned*, 417.

¹⁴¹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Ra’d 13/28.

Kur'ân'ın diğer kitaplara üstünlüğü Allah'ın diğer varlıklara olan üstünlüğü gibidir.¹⁴² Bu açıdan bakıldığında Kur'ân ile hemhal olmak hatta onu okuyup ezberlemek de en şerefli meşguliyetlerden ve mesleklerden biri kabul edilmiştir. Nitekim bazı âlimler sadece hafızlık mesleğini değil hatta kıraât ilimlerini özellikle de kıraât-ı aşere ilmini, ilimlerin en üstünü ve en önemlisi olarak kabul etmişlerdir.¹⁴³

İslam uleması daha sonraki dönemlerde İslami ilimlere, Hafızlık yaparak başlamaya önem vermişlerdir. Âlimlerin hayatlarına baktığımızda bunlardan bir kısmının küçük yaşta Kur'ân'ı ezberledikleri, sonra ilim talebine başladıkları kaydedilmektedir. İmam Nevevi (ö. 676/1277) ilim tâlibinin adabından bahsederken şöyle demektedir: Ezberlemeye tekrar ve mütalaaya en mühimlerinden başlamalı ve önem sırasına göre gitmelidir. İlk başlayacağı şey Kur'ân'ı Kerim'i ezberlemek olmalıdır. Zira o ilimlerin en mühimidir.¹⁴⁴

Bazı âlimler insanların Kur'ân okumalarını, Allah'ın kullarına olan bir ziyafeti¹⁴⁵ olarak tanımlamışlardır. İbn Kesir, Kur'ân hâfızlarının ulaştıkları manevi makamla ilgili şu bilgiye yer vermektedir: "Kur'ân'ı ezberleyen kimse, nübüvveti iki omuzu arasına yerleştirmiş olur. Şu kadar farkla ki, ona vahiy indirilmez."¹⁴⁶ İbn Salah, Kur'ân okumanın mahlûkat içerisinde sadece insanoğluna verilen bir ayrıcalık olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "Kur'ân okumak, Allah'ın sadece insanoğluna bahsettiği bir ikramdır. Meleklerle bu ikram verilmemiştir. Bu nedenle melekler insanlardan Kur'ân dinlemeyi çok arzularlar."¹⁴⁷

Netice itibarıyla Kur'ân'ın muhafazasını sağlayan her türlü koruma işlemini ifade eden hafızlığın, günümüze kadar sistemleşerek devam etmesinde etken olan, geçirmiş olduğu değişim ve gelişmeler ile lafız ve manasını yüklenmenin değer ve kıymeti, hafızlık olgusu ibaresi içerisinde yer almaktadır. Allah ile insan arasındaki iletişimin devamlılığını sağlayan Kur'ân, hıfzın içerdiği genel anlamıyla Allah, kulundan daima Kur'ân'ın öğretilerini yaşayarak muhafaza etmesini, bu sayede kendisi ile olan haberleşmenin korunmasını istemektedir. Kulda Allah'ın varlığını

¹⁴² Hamid b. Abdülfettah Pâîlûvî, *Zübdetü'l-İrfan fi Vucuhî'l-Kur'ân* (Ankara: Hilal Yay, ts), 3.

¹⁴³ Çimen, "Hafızlık Tarihi ve Türkiye'de Hafızlık Kurumunun İşlevselliği", 310.

¹⁴⁴ Nevevî, *Tehzib-ul Esmâ ve'l-Lûgat*, 38.

¹⁴⁵ Münâvî, *Feyzul-Kadîr*, 30.

¹⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 323.

¹⁴⁷ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 275.

sürekli hissetmek ve onunla olan bağının canlı kalmasını istemekte, bu nedenle Kur'ân'ın tüm ilkelerini yaşamına tebdil ederek muhafaza etme gayretinde bulunmaktadır. Özel kullanımda ise iletişimde vesile olan kelimeler aracılığıyla akılda oluşacak sûreti ifade eden benzersiz yönüyle Allah (cc), kıyamete kadar geçerliliğini koruyacak mesaj ve hikmetlerle dolu kelâmını şifa, rahmet ve emanet olarak göndermektedir. Lafzının icazına dikkat çekerek, kulu ile olan bağını sürekli kılmak istemektedir. İnsan ise âyetleri eksiksiz ezberleyerek Allah'ın emanetini taşıma onuruna nail olabilme, lafzını yüklenerek zengin manasına her an ulaşma imkânı elde ederek, Allah ile iletişimini canlı tutabilme ve Kur'ân lafzının muhafızlığını üstlenerek, dünya ve ahirette mükâfatlara ulaşabilme çabası içerisine girmektedir denilebilir.

O halde Kur'ân'ın lafız ve manasına hâkim olup kişinin hayatını Kur'ân ahlâkı ile süslemesine vesile olan hafızlık, Kur'ân'ın ezberlenerek kalbin ve ruhun Allah (cc)'in sözleriyle meşgul olduğu sürekli bir korumayı ifade etmektedir. Vahyin nüzulü ile başlayan bu uygulama Hz. Peygamber'in teşvik ve tebliğiyle, sahabe tabiîn, etbâu tabiîn başta olmak üzere Müslüman toplumlar vasıtasıyla günümüze kadar canlılığını korumuştur. Kur'ân lafzını ezberleme girişimi, sadece lafzını değil manasını kavrama ve yaşama aktarmada gerçekleştirilen bir adım olmuştur. Mü'minler, Kur'ân'ı metin boyutuyla koruduğu gibi, canlı yaşam örgüsüne icra etme ile gerçekleşen bir koruma olduğunu yaşamlarına yansıtmışlardır. Bunun bir tezahürü olarak tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ile Arap dili ve belağatı gibi ilimler Kur'ân'ın anlaşılması ile korunmasında büyük fonksiyon üstlenmiştir. Allah (cc)'in korunmasını taahhüt ettiği Kur'ân'ın değer ve kıymetini idrak eden Müslümanlar, Kur'ân'a dünya var oldukça bulunan tüm kitapların elde edemediği bir bakışı, okuyuşu ve hürmeti göstermişlerdir. Hafızlık ilâhi vaadin gerçekleşmesinde nesiller boyunca Mü'minlerin özverisiyle Kur'ân'ın korunmasında mucizevi bir çaba olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HAFIZLIĞIN TARİHSEL SÜRECİ

İslam kültür tarihinde hafızlığın hangi aşamalardan geçtiği, nasıl bir gelişim gösterdiği ve günümüzde Müslümanların bu geleneği ne şekilde sürdürdükleri araştırmalara konu olmuştur. İşleyen bu hafızlık sisteminin günümüze kadar kaydettiği basamaklar hafızlığın tarihsel süreci kapsamında ele alınmaktadır.

2.1. Asr-ı Saâdetten Günümüze Kadar Hafızlık

Kur'ân'ın nüzulünden itibaren temelleri atılan hafızlık, günümüze kadar sistemleşerek devam eden bir uygulama olmuştur. Hz. Peygamber ve ashabının yaşadığı dönemi ifade eden asr-ı saâdet dönemi uygulamaları, hafızlığın bir gelenek olarak devam etmesinde etki eden en büyük sebeplerdendir. Bugün dünyadaki tüm Müslümanlar arasında ortak bir uygulama olan hafızlık, devam ettirilmeyi gerektiren yeni tespitlerle özel bir işlem olarak desteklenmektedir. Bu bölümde köklerinin dayandığı asr-ı saâdet döneminde hafızlık ve muhtelif İslam beldelerinden Türkiye, Endonezya ve Malezya'da uygulanmakta olan hafızlık sistemi aktarılmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Asr-ı Saâdette Hafızlık

Arapça'da asr kelimesi zaman, çağ ve dönem; saâdet kelimesi huzur ve mutluluk gibi manaları içermektedir. Asr-ı saâdet terimi ise mutluluk ve huzur çağı gibi anlamlara gelmektedir. Kur'ân'ın indirildiği, Hz. Peygamber'in hayatta olduğu ve sahabeyi eğitip geliştirdiği, İslamiyet'in tebliğ edildiği ve hükümlerinin gerçek anlamda uygulandığı dönemi ifade etmektedir.¹⁴⁸ Hafızlık eğitiminin çağımıza kadar uygulanan yöntem ve aşamalarının temel taşlarının atıldığı dönemdir.

2.1.1.1. Hz. Peygamber ve Hafızlık

Hz. Peygamber tüm insanlığa gönderilmiş bir rol modelidir. O insanlara Kur'ân'ı okuma, ezberleme ve hayata aktarmada öncülük etmiş, Allah (cc)'a

¹⁴⁸ Abdülkerim Özaydın, "Asr-ı Saâdet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3/501.

yakınlaştıracak amelleri işlemeyi tavsiye etmiştir. Âyette mealen; “Andolsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir”¹⁴⁹ buyrulmaktadır. Bu âyetinde işaret ettiği gibi Hz. Peygamber'in İlahi uygulamaları, öğrenmede ve doğru yolu bulmada, rehber olduğu aşikârdır. Hafızların seyyidi olan Hz. Peygamber'in Kur'ân eğitimine dair mesajlarının günümüze kadar uygulanarak aktarıldığı görülmektedir.

Peygamber (as) döneminde Kur'ân'ın hıfz ve kitabet faaliyeti birlikte yürütülmüştür. Alak Sûresi'nin ilk âyetleri buna delil olarak gösterilmektedir. Buhârî (ö. 256-869)'nin, Hz. Aişe'den kaydettiği rivâyete göre, Rasûlullah'ın ilk Kur'ân vahyini alışı şu şekilde aktarılmıştır; “Hz. Peygamber'in yaşamış olduğu ilk vahiy tecrübesi sadık rüyalar şeklinde olmuştur. Gördüğü her rüya sabahın aydınlığı gibi apaçık ve dosdoğru çıkardı. Sonra o yalnızlıktan hoşlanır oldu. Artık Hira Mağarası'nda ibadet etmekte evine gelip azığını almakta ve tekrar oraya dönmekteydi. Nihâyet orada bulunduğu bir gün, kendisine peygamberlik geldi ve Cebrail ona gelerek “Oku!” dedi. Ancak O, “Ben okuma bilmem” şeklinde cevap verdi. Bu anı aktarırken Hz. Peygamber (sav) buyurdular ki; “O zaman melek beni tutup, takatim kesilinceye kadar sıktı, sonra bıraktı ve tekrar ‘Oku!’ dedi. Ben yine ‘Okuma bilmem’ diye cevap verdim. O beni ikinci defa tuttu ve yine takatim kesilinceye kadar sıktı. Sonra yine ‘oku!’ dedi. Ben de tekrar ‘Okuma bilmem.’ deyince üçüncü defa tutup beni sıktı, sonra bıraktı ve bana; ‘Oku yaratan Rabb’inin adıyla... (O ki) İnsanı kan pıhtısından (asılıp tutunan zigottan) yarattı. Oku! Kalemle (yazmayı) öğreten, insana bilmediğini öğreten Rabb’in en büyük kerem sahibidir.”¹⁵⁰ âyetlerini okudu.” İşte bu âyetleri ezberleyen Allah Rasûlü, kalbi titreyerek eşi Hz. Hatice'nin yanına geldi ve “Beni örtünüz, beni örtünüz!” dedi. Korkusu geçinceye kadar onu örttüler. Sonra başından geçenleri Hz. Hatice'ye anlattı ve “Kendimden korkuyorum!” dedi. Hz. Hatice de “Hayır, üzülme! Allah'a yemin ederim ki O, seni hiçbir zaman utandırmaz.” diyerek kendisini teselli etti.”¹⁵¹

İlk olarak indirilen bu âyetler Kur'ân'ın hem yazılı hem de sözlü olarak korunması gerektiğini göstermektedir. Âyetlerde Allah'ın adıyla, Allah için ve Allah

¹⁴⁹ Kur'ân Yolu (Erişim 29 Eylül 2024), Ahzâb 33/21.

¹⁵⁰ Kur'ân Yolu (Erişim 29 Eylül 2024), Alak 96/1-5.

¹⁵¹ Buhârî, “Bed'u'l-Vahy”, 3.

adına yapılan okumada ilimlerin öğrenilmesi ve muhafazası için kaleme vurgu yapılması ile aslında İlahi vahyinde kaleme alınması emredilmiştir. Dolayısıyla Kur'ân ilk vahiy ve ilk emir olan okuma ve yazma ile koruma altına alınmıştır. Burada ki oku emrinin daha evvel gelmesi sözlü kültürün daha önce ve daha öncelikli olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir. Ayrıca âyetlerde iki kez oku emrinin geçmesi, önemini vurgulamak amacı taşıdığı gibi, birinci oku emrinde Rasûlullah (sav)'a "Sen Cebrail'den oku ve öğren", ikinci oku emrinde ise "Öğrendiğin gibi oku ve öğret" anlamı kastedilmiş olabileceği ifade edilmektedir.¹⁵² "Oku!" emri, yazılı bir metni okumak şeklinde anlaşılacağı gibi hafızadan ezbere okumak şeklinde de anlaşılabilir. O dönemde Araplar arasında sözlü kültür hâkim olup yazı kültürü henüz gelişmediğinden âyetlerin ezberlenmesine yönelik bir vurgu yapıldığı anlaşılabilir. Nitekim Kur'ân'ın ilk dönemlerden itibaren ezberlendiğini işaret eden âyet; *"Hayır! O (Kur'ân) kendilerine ilim verilenlerin kalplerinde bulunan apaçık âyetlerdir. Bizim âyetlerimizi zalimlerden başkası inkâr etmez."* buyrulmaktadır. Zemahşeri bu âyetle Kur'ân'ın iki özelliğine vurgu yapıldığını söylemektedir. Birincisi, Kur'ân'ın apaçık mucize olan âyetlerden oluşması, diğeri ise âyetle geçen "sudûr" kelimesi ile ifade edilen ezberlenerek hafızalarda korunmasıdır.¹⁵³

Araştırmacılar, yazının gelişmediği ilk zamanlarda Kur'ân'ın ezberlenerek belleklerde korunduğu hususunda aynı görüştedirler. Zira o dönemin en ideal öğrenim şekli ezber ve sözlü yöntemle olmuştur. O halde inen vahyi ezberlemek Kur'ân'ın tahriften korunması için alınmış ilk ve önemli tedbirlerden birisidir.¹⁵⁴ İbnü'l-Cezerî, Kur'ân'ın korunmasında hıfzın ana unsur olduğu konusunda Müslim'den bir rivâyetle destekleyerek şöyle demektedir; "Kur'ân'ın naklinde yazıya değil hafızaya güvenmek, Allah'ın bu ümmete bahşettiği en büyük özelliktir."¹⁵⁵ Konu bu açıklamalar ışığında değerlendirildiğinde; Kur'ân'ın ezberlenmesinin onun nüzûlüyle başladığı ve ilk hafızının Peygamber (as) olduğu söylenebilir.

¹⁵² Ömer b. Hüseyin et-Taberistanî Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 23/258.

¹⁵³ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı-Kerim Tarihi*, 60.

¹⁵⁴ Hayrettin Öztürk, "Hazreti Peygamber (A.S) Döneminde Kur'ân Âyetlerinin Ve Surelerinin Tespit Ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (2005), 213-235.

¹⁵⁵ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âtü'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/6.

Ancak Hz. Peygamberin hıfzı, Kur’ân’ı diğer hıfz edenlerden farklı değerlendirilmelidir. Âyetlerin onun kalbine ilka edilmesi Allah (cc)’ın Rasûlüne kazandırdığı bir meziyettir.¹⁵⁶ Dolayısıyla Hz. Peygamber tebliğ, tebyin ve tilavet görevini yerine getirmek için âyetleri ezberlemede özel bir gayret sarfetmemiş Allah (cc) ona Kur’ân’ı ezberletmeyi vaadetmiştir. Hatta vahyin ilk nüzûlü sırasındaki âyetleri ezberleme de duyduğu endişe ve çabası da uyarılmıştır.¹⁵⁷ Öyle ki Rasûlullah (sav) o âyetlerin nüzûlüne kadar ne bir kitap okumuş ne de yazı yazıp kitap telif etmiştir. Bu durum âyetlerde bildirilmektedir; “(Ey Resûlüm!) Bundan önce sen hiç kitap okuyan birisi değildin ve onu kendi elinle de yazmıyordun. Böyle olsaydı, bâtilda olanlar (bunları kendisi uydurup yazdı diye) kuşkuya kapılırlardı.”¹⁵⁸

Hz. Peygamber kendisine gelen vahyi, okuma yazma bilmediğinden heyecan ve kaygı içerisinde, telaffuz ederek tekrar etme ve Cebrail (as)’e yetişme gayreti içerisinde girmişti. Bu yüzden dinleme işini tam olarak gerçekleştiremeyeceği endişesine de kapılıyordu. Fakat nâzil olan âyetlerin bizzat Allah (cc) tarafından okutulacağı, açıklanacağı, Rasûlullah’ın gönlünde muhafaza edileceği¹⁵⁹ ve bu âyetlerin hiçbir şekilde unutulmayacağı¹⁶⁰ teminatının verilmesi, bunun içinde Allah (cc)’tan ilmini artırması için dua etmesinin¹⁶¹ hatırlatılması, Rasûlullah (sav)’ı rahatlatmış ve bu tür korku ve tasaya gerek olmadığı yönünde teselli etmiştir.

Hz. Peygamber, Allah (cc)’ın muradı ile kalbine indirilen âyetlerin tebliğ, tebyin ve tilavet görevini yerine getirmiştir. Nitekim Rasûlullah (sav)’ın temel görevi, Allah (cc)’tan gelen vahyi indirildiği emir ve yasaklar doğrultusunda insanlara tebliğ etmek, onu açıklamak, istenen emirleri tatbik etmek ve gelecek nesiller için kayıt altına almaktır.¹⁶² Nübüvvetin ilk dönemlerinde, indirilen âyetleri başta Hz. Hatice, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit ve Bilâl-i Habeşî olmak üzere aile üyeleri ve yakınlarına

¹⁵⁶ Hatice Şahin Aynur, “Kur’ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri* (Ankara: Salmat Basım Yayıncılık, 2015), 28.

¹⁵⁷ Kıyâme 75/16-19.

¹⁵⁸ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Ankebût 29/48.

¹⁵⁹ Kıyâme 75/16-19.

¹⁶⁰ *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), A’lâ 87/6.

¹⁶¹ Tâhâ 20/114.

¹⁶² M. Abdullah Draz, *Kur’ân’ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Emek Matbacılık, 1983), 14.

iletebilmiştir.¹⁶³ Yazının olmadığı, sadece ezberin olduğu bu yılların yaklaşık beş yıl kadar sürdüğü tahmin edilmektedir. Bu süre zarfında her ne kadar nâzil olan vahiy miktarı fazla olmasa da, bu az sayıdaki âyetler öncelikle Hz. Peygamber'in kalbinde sonra da az sayıdaki sahâbenin ezberinde muhafaza edilmiştir.¹⁶⁴

Vahiy Hz. Peygamber'e bazen art arda bazen de aralıklarla inerdi. Rasûlullah (sav) bir âyet nazil olduğunda onu hemen ashâbına tebliğ eder ve âyetlerin hafızalarda korunmasına oldukça önem verirdi. Çünkü o dönem, sözlü kültürün yaygın olup henüz yazının gelişmediği bir dönemdi. Dolayısıyla yazı malzemeleri de kısıtlıydı. Buna rağmen nazil olan bütün âyet ve sûreler Rasûlullah'ın huzurunda hurma dalları, bez parçaları, kürek kemikleri, deri parçaları, ince beyaz geniş taşlar, papiruslar ve kaburga kemiklerine yazılırdı. Âyetler bu malzemeler üzerinde yazılı şekilde Hz. Peygamber'in evinde muhafaza edilirdi. Vahiy kâtipleri yazdıkları âyetlerin muhafazası için Rasûlullah'ın evinde bırakmış oldukları nüshadan bakarak, bir nüshada kendilerine yazarlardı. Bu durum sahâbenin inen âyetleri ezber yapmalarını kolaylaştırmıştır. Böylece âyetler Rasûlullah'ın tertibine göre yazılmış, ezberlenmiş ve tekrar onun huzurunda farklı sebeplerle okunmuştur. Bu tekrar yazıp okuma işlemi de âyetlerin zihinlerde kararlaştırılmasını ve asli şeklini korumasını kolaylaştırmıştır.¹⁶⁵

Hicri II. yılda Medine'de, orucun farz kılınmasından itibaren,¹⁶⁶ Hz. Peygamber her yılın Ramazan ayında, o ana kadar inmiş olan âyet ve sûreleri Cebrail (as) ile birbirlerine karşılıklı okumuşlardır. Hz. Peygamber, Allah (cc)'ın lafız ve mana yönüyle korumayı üstlendiğini bildirdiği Kur'ân'ı sema ve arz metoduyla Cebrail (as)'den öğrenmiş ve ashâbına da aynı metotla öğretmiştir. Cebrail (as)'den işitme yoluyla aldığı Kur'ân âyetlerini tekrar ona okumuştur ki bu olaya arza denilmiştir. Böylece her sene o zamana kadar inmiş olan âyetler gözden geçiriliyor ve yapılan karşılaştırmalarla kesinlik kazanıyordu. Rasûlullah'ın vefatından önceki son Ramazan ayında ise bu okuma iki kez tekrarlanmıştır buna da arza-i ahira denilmektedir.¹⁶⁷

¹⁶³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-hicr, 2001), 654-664.

¹⁶⁴ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İfav Yayınları, 1993), 41.

¹⁶⁵ Hayrettin Öztürk, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 52.

¹⁶⁶ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Bakara 2/183-184.

¹⁶⁷ Abdülkâki Turan, "Arza", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3/446-447.

Nihâyetinde Rasûlullah (sav) hem semâ ve müşâfehe usulü ile Kur'ân'ı Cebrail'den almış hem de arza usulüyle aldıklarını kontrol ettirmiştir. Bu karşılıklı okuma ve dinleme işlemi, aslında Kur'ân eğitiminde pratiğin önemine işaret etmekte ve bu geleneği sözlü olarak devam ettirmeyi teşvik etmektedir.¹⁶⁸ Rasûlullah (sav)'in Kur'ân'ı baştan sona Cebrail'e arzı, onun da tasdik etmesi ve bu okumaların da belli bir tertibe göre olması, Kur'ân'ın son halini ortaya çıkardığı için âyetlerin dizimi de tevkididir.¹⁶⁹

Hiz. Peygamber, âyetler arasındaki uyum ve nizamı görenlerin, onda çelişki aramaları, insan insiyatifine kalan çeşitli müdahalelerin olabilme ihtimalini ortadan kaldırmak sebebiyle Kur'ân'ı tahrife uğramaktan korumak ve onu güvence altına almak için bazı tedbirler almıştır.¹⁷⁰ Rasûlullah (sav) Kur'ân öğretimine ayrı bir ilgi ve önem göstermiş, bizzat kendisi sahabeye Kur'ân öğretmek bu görevini özenle icra etmiştir. Onlara Kur'ân'ı öğrenmeleri konusunda müjde ve tavsiyelerde bulunmuştur. Peygamber (as) özellikle, *“Sizin en hayırlınız, Kur'ân'ı öğrenen ve öğreteninizdir.”* demiştir.¹⁷¹ Bununla birlikte Rasûlullah (sav), hafızları sefere-i kirama (meleklerle) benzetmiş ve cennette onlarla birlikte olacakları müjdesini vermiştir.¹⁷² Bir başka hadiste; *“Ey Ebû Zer! Allah'ın kitabından bir âyet öğrenmek için sabahleyin evinden çıkman, senin için yüz rekât namaz kılmaktan daha hayırlıdır”*¹⁷³ diyerek onlara zaman zaman Kur'ân öğrenmenin faziletlerini hatırlatarak teşvik etmiştir. Sade bir hayat yaşayan ve şiire düşkünlükleriyle bilinen bu asr-ı saâdet toplumunun nazil olan vahiyle birlikte muciz bir kelâma şahit olmaları ve yeni bir dine karşı duymuş oldukları yüksek heyecan, onları Kur'ân'ı ezberlemeye yöneltmiştir. Hiz. Peygamber döneminde inen âyetleri ezberlemek en önemli meşguliyetlerden olmuştur.

Hiz. Peygamber, ilk Müslümanlardan olan Erkam'ın evinde bizzat Kur'ân öğretimine başlamıştır. İslâm'da ilk eğitim-öğretim müessesesi Erkam'ın evidir. Rasûlullah (sav) Kur'ân âyetlerini ilk Müslümanlara burada okuyor, ezberletiyor ve

¹⁶⁸ Aynur, *“Kur'ân Hıfzı” Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 31.

¹⁶⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlû* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 105.

¹⁷⁰ Öztürk, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, 86.

¹⁷¹ Buhârî, *“Fedailü'l-Kur'ân”*, 21.

¹⁷² Muhammed b. İsâ Tirmizî, *“Fedâilü'l-Kur'ân”*, *el-Câmiu's-Sahîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 13.

¹⁷³ İbn Mâce, *“Mukaddime”*, 16.

yazma bilenlere yazdırıyordu.¹⁷⁴ Bu ev aynı zamanda Müslümanlar tarafından mescit olarak da kullanılmıştır.¹⁷⁵ Medreselerin kaynağı olarak kabul edilip dâru'l-kurrâ vazifesi gören Mahrame b. Nevfel'in evi de Kur'ân taliminin yapıldığı evlerden biri olarak kabul edilmiştir. İslâm'ın ilk yılları, Müslümanlar için baskı ve zulmün zirvede olduğu yıllardı. İbadetlerin zorluklar altında ihya edildiği bu dönemde namaz kılma yeri (mescit) olarak kullanılan veya hangi sebeple olursa olsun bir araya gelinen her mekân, o dönem Müslümanların Kur'ân'ı birbirlerine öğretme yeri olmuştur. Bu sıkı dönemde Kur'ân'ı okuma ezberleme faaliyetleri daha çok bireysel ya da küçük gruplar şeklinde gerçekleşmiştir. Müslümanların sayısının artması ve belirli mekânların inşa edilebilmesine paralel olarak da daha büyük okuma grupları oluşturulmuştur.¹⁷⁶

Hız. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ederken yolda konakladıkları Kuba'da hemen bir mescit inşa ettirmiştir.¹⁷⁷ Medine'ye vardıklarında ise Rasûlullah (sav)'ın ilk işi, Mescid-i Nebevî'nin inşası olmuştur.¹⁷⁸ Sonra imkânların daha da artması ile Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde ashâbu's-Suffe veya dâru'l-kurrâ adıyla özel bir yer tahsis edilmiştir. Burada bulunan sahabe hayatlarını bütünüyle ilme adanmışlardı. Eğitim serüvenlerinde öncelikleri, nazil olan vahyi ezberlemek olmuş, sonra bu âyetleri aralarında müzakere edererek, öğrendiklerini gece gündüz hayatlarına tatbik etmişlerdi.¹⁷⁹ Kur'ân eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştiği bu mescitte yetişen öğrencilerin çoğu ise hâfız oluyordu. Bu nedenle o dönemde Suffa ehline hâfız manasında kurrâ denilmiştir.¹⁸⁰

Hız. Peygamber namazlarının ardından ashâbı ile bir araya gelir, onlarla dinî ve dünyevi konularda sohbet ederdi. Meclisinde bulunan sahabeye, âyet ve yorumlarını üçer defa tekrar ettirir, onlar da ezberlerdi. Medine dışından gelen kabileler ise Suffe okulunda Rasûlullah (sav) ve sahabe tarafından hızlı bir eğitimden geçirilirdi. Sonra bu insanlar edindikleri yeni ve üstün bilgilerle memleketlerine dönüp öğrendiklerini

¹⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 242-245.

¹⁷⁵ Ali b. Burhaneddin el-Halebî, *es-Sîretü'l-Halebiyye* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 21.

¹⁷⁶ Kurt, "Kur'ân'ın Korunmasında Hâfızlık Müessesesi", 243.

¹⁷⁷ Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-Iledûniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 156.

¹⁷⁸ el-Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-Iledûniyye*, 157.

¹⁷⁹ Ebû Şuhbe, *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Dârü's-sevâ, 1408), 366.

¹⁸⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, "İmâret", *es-Sahîh* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955), 33.

kavimlerine aktarırlardı.¹⁸¹ Rasûlullah (sav) Müslümanların her gün kılmakta oldukları beş vakit namazda, tilavet görevlerini yerine getirebilmeleri sebebiyle de Kur'ân metninin ezberlenmesi üzerinde önemle dururdu.¹⁸²

Hiz. Peygamber bizzat cemaatle kıldırılmış olduğu namazlarda ya da namaz dışında sıklıkla ezberden okumalar yapardı. Böylelikle sahâbeninde doğrudan Rasûlullah (sav)'tan duydukları âyetleri ezberlemeleri kolaylaştırdı. Rasûlullah (sav) kıldırıldığı namazlarda bazen kısa bazen de uzun âyetler okurdu. Gece namazlarında ise kıyâm ve kıraâtı daha uzun olurdu. Cüzlerle ifade edilecek miktarda Kur'ân tilâvet ederdi. Nitekim bu durum nâfile namaz kılmak için Rasûlullah (sav)'a tabi olan Huzeyfe (ra) tarafından bir rivâyette şöyle anlatılmaktadır; “Bir gece Allah Rasûlü'yle beraber namaza durdum. Bakara sûresini okumaya başladı. Ben içimden, yüzüncü âyete gelince rukûya varır, dedim. Yüzüncü âyete geldikten sonra da okumasını sürdürdü. Herhalde bu sûre ile iki rekât kılacak, diye zihnimden geçirdim. Okumasına devam etti. Sûreyi bitirince rukûya varır, diye düşündüm. Ancak yine devam etti. Rasûlullah (sav) bu şekilde Âl-i İmrân ve en-Nisâ sûrelerini de okudu.” Huzeyfe (ra) onun bu esnadaki kıraâtini de şöyle anlatmaktadır: “Ağır ağır okuyor; tesbih âyetleri geldiğinde “سبحان الله” diyor, duâ âyeti geldiğinde duâ ediyor, istiâze âyeti geldiğinde de Allâh'a sığınıyordu. Sonra rükûya vardı, “سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ” demeye başladı. Rükûda kıyâmı kadar sürdü. Sonra, “سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ رَبَّنَا وَلَكَ الْحَمْدُ” diyerek doğruldu. Rükûda kaldığına yakın bir müddet kıyamda durdu. Sonra secdeye vardı. Secdede “سُبْحَانَ رَبِّيَ” diyordu. Secdesi de kıyâmına yakın uzunlukta sürdü.”¹⁸³ Ayrıca Rasûlullah (sav) ve sahâbe-i kirâm her gün düzenli bir şekilde Kur'ân'ın yedide birini okumayı alışkanlık edinmişlerdi.¹⁸⁴ Böylece Hiz. Peygamber ile birlikte sahâbede durumlarına göre Kur'ân'ı ezberliyorlardı. Bu şekilde Kur'ân'ı ezberleyen pek çok sahâbenin ismi geçmektedir. Bunların bir kısmı Kur'ân'dan bazı sûreleri ezbere bildikleri gibi, içlerinden Kur'ân'ı başından sonuna kadar ezberleyen hâfızlarda bulunmaktaydı.¹⁸⁵

Hiz. Peygamber'in Kur'ân'ı öğretim görevi, sadece erkeklere özel bir durum

¹⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, “İlim”, *es-Sahîh* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315), 8.

¹⁸² Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, 44.

¹⁸³ Müslim, “Müsafirîn”, 203.

¹⁸⁴ Müslim, “Müsafirîn”, 142.

¹⁸⁵ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 72.

değildi. Kadınlara da inen âyetleri tebliğ ediyordu. Bir vahiy aldığında bunu ilk önce erkeklerden oluşan bir grup sahabeye açıklayıp tebliğ ediyor ve sonra ikinci kez hanımlardan oluşan ayrı bir grup kadın sahabeye açıklıyordu.¹⁸⁶ Mescid-i Nebevî’de sadece erkeklerin eğitim-öğretim gördüğü bir mekân değildi. Kadınların isteği üzerine Rasûlullah (sav) bir gününü onlara ayırmıştı. O gün sadece kadınlar mescide geliyorlar, Rasûlullah (sav) da onlara nasihat ediyor, dinin emirlerini anlatıyordu.¹⁸⁷ Kadınların eğitiminde Peygamber (as)’ın eşleri de yardım ediyordu. Hz. Hafsa, okuma ve yazma biliyordu. Diğer hanımı Hz. Âişe, fıkıh, şiir, hekimlik, Arap tarihi ve nesebler ilmi vs. sahalarda temayüz etmişti.¹⁸⁸ Kadınlar arasında Kur’ân’ın bir kısmını ezberleyenler olduğu gibi tamamını ezberleyen hâfızelerde bulunmaktaydı. Ümmü Seleme, Hz. Hafsa, Hz. Aişe ve Ümmü Varaka örnek verilebilir. Suyuti’den rivâyet edildiğine göre; “Abdullah bin Haris’in Ümmü Varaka adında bir kızı vardı. Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden sonra İslam’a girmiş, Ensar’dan bir grup hanımla birlikte gelerek Peygamber (as)’e biat etmiştir. Ardından Kur’ân’ı ezberlemiştir. Paygamber (as) Bedir Savaşı için Medine’den ayrılırken Ümmü Varaka savaşa katılmayı, hastalara bakıp yaralıları tedavi etmeyi ve Allah nasip ederse şehit olmayı istemiş ancak Hz. Peygamber onun evinde kalmasını buyurarak, Allah’ın ona şehitlik hazırlayacağını söylemiştir.” Rasûlullah (sav) Ümmü Varaka’ya değer verir, zaman zaman onu Müslümanlarla birlikte ziyaret ederek ona “şehide” demekteymiş. Hz. Peygamber, Ümmü Varaka’nın farz namazlarda kendi ev halkına imamlık yapmasına müsaade etmiş ve ona bir müezzin tayin etmiştir. Ümmü Varaka’nın iki kölesi bulunmaktaydı. Hz. Ömer döneminde onu öldürerek Medineyi terk etmişler, Hz. Ömer’in emriyle yakalanan köleler suçlu bulunarak idam edilmiştir.¹⁸⁹

Medine’de Mescid-i Nebevî ve Kuba mescidinden başka, Rasûlullah (sav)’ın emri ile 9 tane daha mescit yapılmıştır.¹⁹⁰ Müslümanlar bir araya geldikleri bu mescitlerde Kur’ân eğitim ve öğretim faaliyetleri ile meşgul olmuşlardı. Hz.

¹⁸⁶ Muhammed b. ibni İshak, *es-Siyer ve’l-Megazi*, ed. Süheyl Zekkâr, çev. Ali Bakkal (İlk Harf yayınevi, ts.), 147.

¹⁸⁷ Buharî, “İlim”, 8.

¹⁸⁸ Hamidullah, *Kur’ân’ı Kerim Tarihi*, 79.

¹⁸⁹ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 158; Hanbel, *el-Müsneid*, 405; Ahmet Tahir Dayhan, “Ümmü Varaka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 332-333; Öztürk, *Ebedî Mucize Kur’ân Yazılması ve Toplanması*, 50.

¹⁹⁰ Ali b. Ömer ed-Dârakutnî, *Sünen* (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1966), 2/85.

Peygamber, ashâbın bizzat Kur'ân öğretimiyle ilgilenmiş, onlar arasında Kur'ân'dan ezberinde olanları diğerlerine göre daha üstün tutmuştur. Bir topluma imam yapacağı kişilerde genç-ihtiyar, hür-köle gibi ayrımlar yapmamış,¹⁹¹ öncelikle Kur'ân'ı iyi bilme vasfını aramıştır.¹⁹² Hiçbir mal varlığı olmayan gence ise mehir olarak eşine Kur'ân öğretmesini yeterli görmüştür.¹⁹³ Bunun yanında Peygamber (as), Kur'ân ile meşgul olmanın asıl ve en büyük mükâfatının ise âhirette olacağının haberini vermiştir.¹⁹⁴

Allah (cc) Kur'ân'ın buyruklarını yerine getirip, kıraâtte bulunanları birçok âyette övmüş ve onları müjdeler beklediğini haber vermiştir; *“Gerçekten Allah'ın kitabını okumaya devam edenler, namazı kılanlar, kendilerini rızıklandırıdığımız şeylerden gizli ve açık infak edenler asla tükenmeyecek bir kazanç umabilirler.”*¹⁹⁵ Davranışlarıyla ve uygulamalarıyla örnek olan Peygamber (as) âyetlerde müjdelendiği gibi bu hususa çok önem vermiş, Kur'ân'ı iyi bilenleri hep desteklemiş, teşvik etmiş, müjdelemiş ve iltifatlarda bulunmuştur. Hz. Peygamber, Hz. Aişe ile birlikte Ebu Musa el-Eş'ari'yi ziyarete gittikleri esnada, Kur'ân'ı anlamlarına vurgu yaparak, tane tane okumasından ve sesi ile okuyuşunu güzelleştirmesinden öyle etkilenmişler ki kıraâti kesmemek için onu uzun bir süre ayakta kapısında dinlemişlerdir. Bu durumu Ebu Musa el-Eş'ari'ye aktaran Hz. peygamber hoşnutluğunu ifade edip *“Hz. Davud'un sesinden bir ses de sana verilmiş”*¹⁹⁶ diyerek takdirini beyan etmiştir. Yine Ebu Huzeyfe'nin kölesi Salim Kur'ân'ı okuduğunda; *“Ümmetimden senin gibisini yaratan Allah'a hamdolsun”* buyurmuştur.¹⁹⁷

Kur'ân okuma ve ezberlemede olduğu gibi her konuda sahabe ile yakından ilgilenen Peygamber (as) onların her hallerini bilip yüzlerini görmese dahi okuyuşlarından tanımıştır. Buhari'nin Ebu Musa el-Eş'ari'den naklettiğine göre Hz. Peygamber, şöyle buyurmuştur; *“Şüphesiz ben Eş'ariler cemaatinin geceleyin evlerine girdikleri vakit, okudukları Kur'ân seslerini pekiyi tanırım. Eş'ari'nin*

¹⁹¹ Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı-Kerim Tarihi*, 103.

¹⁹² Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *“Mesâcid”, es-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 289-291.

¹⁹³ İmamü'd-Din İsmail İbn Kesîr, *Fedailü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dar el-Ma'rife, 1987), 40, 64.

¹⁹⁴ Buhârî, *“Fedailü'l-Kur'ân”*, 23.

¹⁹⁵ *Kur'ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Fâtır Sûresi 35/29-30.

¹⁹⁶ Müslim, *“Salatu'l Müsafirîn”*, 34.

¹⁹⁷ Hanbel, *el-Müsned*, 165.

indikleri o konak yerlerini, gündüz görmemiş olsam bile, sefer halinde de onların ordu içindeki konak yerlerini gece vakti Kur'ân seslerinden tanırım."¹⁹⁸

Kur'ân'ı ezberleme geleneğinin kökleri Hz. Peygamber dönemine dayanmaktadır. O yaşamı boyunca Kur'ân eğitim ve öğretimine önem vermiş, ashâbını Kur'ân'ı ezberlemeye teşvik etmiştir. Onlarla bizzat ilgilenerek âyetleri kalp ve zihinde korumanın muazzam değerini ortaya koymuştur. Bu dönemde asırlardır devam eden Hafızlık eğitiminin temel dinamikleri oluşturulmuş, hâfız olma yolunda izlenen yöntem, aşama ve usuller her zaman örneklik teşkil etmiştir.

2.1.1.2. Sahabe ve Hafızlık

Kur'ân çoğu ümmi olan, coğrafi açıdan kültürel ve ticari alışverişin yoğunlukta olduğu bir topluma indirilmiştir. Yakın ve uzak beldelerdeki bu etkileşimler nedeniyle çok sayıda şiir yazma, ezberleme, hesap, nesep, tarih ve nücûm gibi ilimler ilerlemiştir.¹⁹⁹ Fıtratlarına uygun olarak, onların hızlı ezberleme ve keskin zihin özellikleri Kur'ân'ın veciz kelâmı ve üstün açıklamaları karşısında kayıtsız kalamayıp, anında nazmını zihinlere yerleştirerek âyetlerin üzerinde derinlemesine düşünmeye yönelmelerini sağlamıştır.²⁰⁰ Nitekim Kur'ân'ın fitrata uygunluğu ve ıcazı, bütün Araplar ve Kureyşliler'de büyük bir tesir uyandırmış ve birçoğunun da Müslüman olmasını sağlamıştır. Kur'ân, Ebu Süfyan, Ahnes b.Şerik ve Ebu Cehil gibi İslam düşmanlarını bile etkilemiş, üç gece peş peşe birbirlerinden habersiz, Kur'ân'ı dinlemek için gitmişlerdir. Ebu Cehil dinlediğinin Allah kelâmı olduğunu itiraf etmek durumunda kalmıştır.²⁰¹ Tüm dikkatleri üzerine çeken Kur'ân'ın, edebi sözlerin ezberlenmesine önem veren bir toplum tarafından, vahyin ilk inmeye başladığı andan itibaren ezberlendiğini ve yazıya geçirildiğini ortaya koymaktadır.²⁰² Sahabe, insanların hayır işlemede ve salih amelleri yapmada en gayretlisi olmuştur. En önemli meşguliyetleri Kur'ân'ı ezberlemek, öğrenmek, öğrendiklerini öğretmek ve hayatlarına aktarmak olmuştur.

¹⁹⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buharî, "Meğazî", *es-Sahîh* (İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1315), 38.

¹⁹⁹ Şakir Gözütok, *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 13.

²⁰⁰ Muhammed Ali es-Sabuni, *et-Tıbyan fî Ulumi'l-Kur'ân* (Beyrut, 1981), 50.

²⁰¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, ed. Mustafa es-Sakka (Mısır, 1936), 337.

²⁰² Öztürk, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, 64.

Yazının gelişmediği ve sözlü kültürün etkin olduğu ilk dönemlerde, Kur'ân yaygın bir şekilde ezberlenmiştir. Âyet ve hadislerin, teşvik ve övgüsü ile sahabe hafızlığı, Kur'ân öğrenmenin ve anlamını kavrayıp hayata geçirmenin temel bir yolu olarak benimsemiştir.²⁰³ Sahabe Rasûlullah (sav)'ın “*Kur'ân sahibine yani lafzını ve manasını kendinde toplayana şefa'at edecek*” ve “*Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenidir*” sözlerini, Kur'ân'ın nazmı ile manasının birlikte ezberlenmesi gerektiği şeklinde anlamışlardır. İndirilen vahyin ahkâmını öğrenme, belleme, uygulama ve başkalarına öğretme iştiağı ile ezberlemişlerdir.²⁰⁴

Asr-ı saâdetde hafızlık, kolay ezberlenmesini teşvik eden özelliği ile parça parça indirilen âyetlerin bireysel olarak hıfzının gerçekleştirildiği bir iş olmakla birlikte, sahabenin birbirlerine öğrettikleri ve bunun için de yarıştıkları bir gerçek olmuştur. Samimi bir imana sahip olan sahabe, kendilerine indirilen âyetleri gönderildiği şekliyle hafızalarına nakşetme ve onun ahlakı ile ahlaklanmayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Onların içinde bulundukları bu psikolojik hal, dinlerin ortaya çıkışında insanların hayatını anlamlandırma ve aradığını bulduğuna dair yaratılıştan kaynaklanan bir durum olarak ifade edilebilir.²⁰⁵

Kur'ân'ı okuma, okutma ve ezberleme konusunda Rasûlullah (sav) sahabe için nasıl etkileyici bir örnek olmuşsa, sahabenin de Kur'ân'ı okuması, okutması ve ezberlemesi sonraki nesiller için o denli etkili ve önemli olmuştur. Öyle ki sahabenin Kur'ân'ı ezberleme konusundaki istek, yetenek ve üstün çabaları Kur'ân'ın korunması noktasında da hiçbir tereddüde mahal vermemiş, Kur'ân'ın tahrif olacağı ya da bir bölümünün kaybolacağı gibi endişeler vuku bulmamıştır.²⁰⁶ Çünkü onlar Kur'ân'ı ezberlemeyi, öğrenmeyi ve uygulamayı gerçek bir imanın parçası saymışlar ve son derece ciddiye almışlardır. Doğup büyüdüğü toprakları terketmek, türlü türlü zorluk çekmek ve sonunda canını vermek pahasına bile olsa Kur'ân'ı ezberlemekten ve muhafazası için hertürlü gayreti göstermekten asla çekinmemişlerdir.²⁰⁷

Sahabe Kur'ân'a ve emirlerine karşı duydukları sonsuz iştiağı ve özveri ile hep

²⁰³ Cebeci, “Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, 10.

²⁰⁴ Cebeci, “Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, 10-11.

²⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 66.

²⁰⁶ Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu*, 176.

²⁰⁷ es-Sabuni, *et-Tibyan fi Ulumi'l-Kur'ân*, 46.

daha fazlasını yapmanın çabası içerisinde olmuşlardır. O'ndan bir âyet daha fazla ezberlemenin ve hayatlarına aktarmanın Allah (cc) ve Rasûlü nezdinde daha kıymetli olduğu ve ahirette ise büyük kazançlar elde edecekleri müjdesine mazhar olabilmek inancıyla yaşamışlardır. Kur'ân'ı daha kısa sürede okumayı ve öğrenmeyi istemişler, vakitlerini namaz ve istiğfarla geçirebilmek, ezberlerinde bulunan âyet ve sûrelerin yeterli olması için çalışmışlardır.²⁰⁸ O halde sahabe bir takım ibadetleri eda edebilmek ve haber verilen ahiretteki mükâfatlara nail olabilmek için Kur'ân'ı ezberlemişlerdir.

Sahabe arasında hafızalarda daha fazla ezber bulundurmak değerli olmuş ve saygınlık kazandırmıştır. Hz. Peygamber hayattayken, sahabenin ezberlediği Kur'ân'ın miktarı değişmekteydi. Bazılarının birkaç âyet veya sûreden ibaret ezberi bulunmakta iken, bazıları ise o zamana kadar nazil olan âyetlerin tümünü ezberlemişlerdir. Kur'ân'ı en çok ezberleyenler onu yazanlar olmuştur.²⁰⁹ Kur'ân'ı ezberlemek ve hayatlarına aktarmak için adeta yarış halinde olan sahabenin geceleri evlerinin önünden geçenler arı uğultusuna benzer Kur'ân sesi işitirlerdi.²¹⁰ Zaman zaman Mescid-i Nebevi'de Kur'ân sesi öyle yükselirdi ki, bir defasında Rasûlullah (sav) birbirlerini rahatsız edip şaşkınlıklarına neden olabilir düşüncesiyle seslerini kısımlarını emretmiştir.²¹¹ Suffe ismi verilen bu mekân, şehir içinden ve dışından gelen insanların eğitim alabildikleri, Kur'ân muallimlerinin yetiştirildiği bir okul olmuştur. Hz. Peygamber, burada yetişen öğrencileri, farklı kabilelere Kur'ân'ı öğretmek ve İslam'ı anlatmak üzere müderris olarak göndermiştir. Suffe'de yetişen 70 hâfızın Bi'r-i Maûne faciasında pusuya düşürülüp şehit edilmesine Rasûlullah (sav) çok üzülmüş ve bir ay boyunca onları katledenlere beddua etmiştir.²¹² Bu olaydan sonra sahabenin Kur'ân'a ve Kur'ân'ın hıfzına gösterdikleri özen ve hassasiyet daha da artmıştır.

Vahyin tamamlanmasının ardından pek çok kişi gecenin yarısından fazlasını namaz ve Kur'ân tilavetiyle geçirebilmek için, Kur'ân'ın tamamını veya bu ibadetleri

²⁰⁸ İrfan Çakıcı, "Kur'ân'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 578-579.

²⁰⁹ Şulul, "Cem'u'l-Kur'ân", 33.

²¹⁰ Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmî'l-Kur'ân*, 241.

²¹¹ Süleyman b. Eş'as Ebû Dâvud, "Salat", *es-Sünen*, ed. Ahmed Sa'd Ali (Mısır: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1952), 15.

²¹² Buhârî, "Vitir 7".

ihya edebilecek kadarını kabiliyetleri nispetinde ezberlemişlerdi.²¹³ Sahabenin Kur'ân'la çok fazla meşgul olup tüm güçlerini O'nu öğrenip amel etmede kullanmaları Rasûlullah (sav)'ın teşvik ve övgülerini karşılar nitelikteydi. Hz. Peygamber, *“Kim Allah'ın kitabından bir harf okursa hayırlı bir iş yapmış olacaktır ve iyi bir amel, on kat sevap kazandırır. Ben Elif-Lam-Mim bir harftir demiyorum, aksine elif bir harftir, lam bir harftir ve mim bir harftir”* buyurmuştur.²¹⁴ Başka bir hadiste Rasûlullah (sav), *“Kıskançlık yalnızca şu iki durumda caizdir. Allah'ın kendisine Kur'ân ilmini bahsettiği kimse ki gece gündüz Kur'ân okuyarak uyanık kalır. Allah'ın kendisine sağlık bahsettiği kimse ki gece gündüz başkalarına yardım eder.”* buyurmuştur.²¹⁵

Bütün bu bilgilerden sonra sahabeyi Kur'ân'ı ezberlemeye yönelten sebepler şu şekilde sıralanabilir:

- a- İçlerindeki boşluğu gideren yeni dine karşı hissetlikleri büyük heyecan.
- b- Namazda ve diğer ibadetlerde Kur'ân tilavetinin gerekliliği.
- c- Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı okuma, öğretme ve ezberleme yönündeki tavsiye, teşvik ve müjdeleri.
- d- Rasûlullah (sav)'ın bizzat Kur'ân öğretimindeki tebliğ görevi ve Kur'ân'a karşı adanmışlığı.
- e- Güçlü bir hafıza ve mücadele ruhuna sahip olmaları
- f- Parça parça ve manevi bir terapi kabilinde olaylar üzerine indirilen âyetlerin kolay ezberlenmeyi destekler nitelikte olması²¹⁶

Kur'ân'ın inmeye devam ettiği bir zamanda yaşayan sahabe, olaylar ve şahıslar üzerinden ikaz ve müjdeleleri barındıran âyetlerin gelme ihtimali ile içlerinde bir korku barındırıp, endişe ve ümit ederek yaşamışlardır. Onlar Rabbani bir eğitimden geçerek Kur'ân'ın rengine boyanan bir topluluk olmuştur. Dolayısıyla sahabe tüm güçlerini Kur'ân'ı ezberlemede ve hayatlarına tatbik etmede kullanmışlardır. Onlar on

²¹³ Kaya, *Kitabımız Kur'ân Muhtevası ve Faziletleri*, 82.

²¹⁴ Tirmizî, *“Fedâilü'l-Kur'ân”*, 16.

²¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *“Tevhid”*, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 46.

²¹⁶ Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu*, 175.

âyeti ezberleyip hayatlarına aktarmadan diğer âyetleri ezberlemeyi düşünmemişlerdir. Nitekim Abdullah b. Mesud şöyle nakletmektedir; “ Biz Rasûlullah (sav)’dan on âyet öğrendiğimizde bu âyetlerde olanı güzelce anlayıp kavradıktan sonra yeni inen on âyeti öğreniyorduk.”²¹⁷

Sahabenin Kur’ân ezberlemedeki metotları ise içlerinden birinin on âyet okuması, diğerlerinin dinlemesi, sonra başka bir sahabenin on âyet okuması ve diğerlerinin dinlemesi şeklinde devam eden bir uygulamadır.²¹⁸ Aslında tedarüs yöntemi denilebilecek bu uygulama, okuma ve dinleme şeklinde gerçekleşerek âyetleri ezberlemede yardımcı olmuştur. Belli bir sayıda âyeti ezberlemeyi bitirdikten sonra yeni âyetleri ezberlemeye başlamak, günümüzde hafızlık eğitiminde uygulanmakta olan bir yöntemdir.²¹⁹

Asr-ı saâdet döneminde sayıları hakkında net bir bilgiye sahip olunamayan hâfız sahabe hakkında bir değerlendirme de bulunacak olunursa Rasûlullah (sav)’ın vefatından öncesi ve sonrasına bakmak gerekir. Hicret öncesi dönem incelendiğinde yazı malzemesinin ve yazının henüz yaygın olmadığı bu dönemde genel olarak ezbere ağırlık verildiği söylenebilir. Ancak hangi sahabenin Kur’ân’ın ne kadarını ezberlediğine dair net bir bilgi yoktur. Nübüvvetin beşinci yılından itibaren ise İslamiyet’i kabul edenlerin artmasına paralel olarak bizzat Rasûlullah (sav)’ın eğitim ve gözetiminde bulunan sahabeden öncelikle vahiy kâtipleri olmak üzere pek çoğunun o zamana kadar indirilen âyetleri hafızalarında muhafaza ettikleri söylenebilir. Hicretten önce yaşanan baskı, zulüm ve sürgün gibi sebeplerle birçok sahabe inen her âyeti ezberleme imkânı bulamamıştır. Mekke döneminde hâfız sayısı daha sınırlıyken, Medine döneminde artan imkânlarla birlikte elde edilen dini özgürlük, çok sayıda hâfız sahabenin yetişmesine imkân sağlamıştır.²²⁰

Hicretten sonra Mescidi-i Nebevi bir dâru’l-kurrâ vazifesi görmüştür. Mescidin hemen yanında gündüz ve yatılı olmak üzere Kur’ân faaliyetlerinin yapıldığı Suffe’de pekçok sayıda hâfız yetişmiştir. Medine’de günlük en az beş defa Hz. Peygamber’in

²¹⁷ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 8.

²¹⁸ Abdülkebir b. Muhammed Kettanî, *Nizâmü’l-Hükümeti’n-Nebeviyye (et-Terâtibü’l-İdâriyye)* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 221-222.

²¹⁹ Mustafa Kara, *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, ed. Hatice Şahin Aynur (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 143.

²²⁰ Çakıcı, “Kur’ân’ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet”, 585.

imamlığını yaptığı namazlara²²¹ dâhil olan sahabe, ardından bizzat Rasûlullah (sav)’ın dilinden vahyin tebliğ ve açıklamalarının yapıldığı²²² halka etrafında toplanmışlardır. Dolayısıyla vahiy kâtipleri, Suffe ashâbı ve düzenli olarak Mescid-i Nebeviye gelen sahabe düşünüldüğünde çok sayıda hâfızın bulunduğu söylenebilir.²²³ Bu süreçte Peygamber (as)’e henüz vahyin inişi tamamlanmadığı için Kur’ân’ın tamamını ezberleyenlerin sayısı ile ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in vefatından önce ezberini tamamlamayan sahabe de Rasûlullah (sav)’ın vefatının ardından ezberlerini tamamlama gayreti içerisinde olmuşlardır.²²⁴

Hz. Peygamber hayatta iken vahiy inmeye devam ettiği için, Kur’ân’ın tamamını ezberleyenlerin sayısına dair bir tespiti ihtiyaç duyulmamıştır. Bazı rivâyetlerde hâfız sahabenin sayısı ve isimleri verilmektedir. Buhârî’den aktarılan ve ihtilafa neden olan bir rivâyete göre; Abdullah ibn Mes’ûd’un şöyle dediği aktarılmaktadır; Rasûlullah (sav)’ın şöyle buyurduğunu işittim; “*Kur’ân’ı şu dört kişiden alınız; Abdullah b. Mes’ûd, Sâlim, Muâz ve Übey bin Kâ’b.*”²²⁵

Katade’den aktarılan ikinci rivâyet ise şöyledir: Hz. Peygamber döneminde; “Enes bin Malik’e, Kur’ân’ı kimler cem` etmişti?” diye sordum. O da; “Hepsi Ensar’dan olan şu dört kişi Übeyy bin Ka’b, Muaz bin Cebel, Zeyd bin Sabit ve Ebû Zeyd’dir” dedi. Bunun üzerine “Ebû Zeyd kimdir?” diye sorunca “Amcalarımdan biridir” cevabını verdi. Aynı sahabeden nakledilen başka bir rivâyete göre Übeyy bin Ka’b yerine Ebû’d-Derda’nın adı geçmektedir.²²⁶ Bu rivâyete göre Enes b. Malik şöyle demektedir, “Rasûlullah (sav) vefat ettiğinde Kur’ân’ı şu dört kişinin dışında kimse cem` etmemişti (hıfz etmemişti). Bunlar, Ebû’d-Derda, Muaz bin Cebel, Zeyd bin Sabit ve Ebû Zeyd’dir.”²²⁷

Enes b. Mâlik’in bu sözünün, Evs ve Hazrec kabilesi arasında geçen faziletlerini karşılıklı olarak dile getirdikleri olay bağlamında söylendiği ifade

²²¹ Müslim, “Mesâcid”, 286.

²²² *Kur’ân Yolu* (Erişim 29 Eylül 2024), Ankebût 29/18.

²²³ M. Abdullah Draz, *Medhal ile’l-Kur’âni’l-Kerim* (Kuveyt: Dârü’l-kalem, 1984), 35.

²²⁴ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, 226.

²²⁵ Buhârî, “Fedailü’l-Kur’ân”, 8.

²²⁶ Buhârî, “Fedailü’l-Kur’ân”, 8.

²²⁷ Buhârî, “Fedailü’l-Kur’ân”, 66.

edilmiştir.²²⁸ “Kendisini meleklerin yıkadığı Hanzala b. Ebu Amir bizdendir, kendisini arıların koruduğu Âsım b. Sabit bizdendir, ölümünden dolayı Arş’ın titrediği Sa’d b. Mûaz bizdendir, şahitliği iki kişinin şahitliğine denk görülen Huzeyme b. Sabit bizdendir.” Buna karşılık Enes’in mensup olduğu Hazrecliler de şöyle demiştir; “Bizde dört kişi var ki bunlar Kur’ân’ı cem` etmişlerdir: Übeyy bin Ka’b, Muaz bin Cebel, Zeyd bin Sabit ve Ebû Zeyd’dir.”²²⁹

O halde rivâyetler olaylar üzerinden değerlendirildiğinde, Enes, bundan başka ezberleyen yoktur anlamını kastetmemiş, bu sözü Evslilerle ilgili söylemiş izafi bir sınırlama yapmıştır, denilebilir.²³⁰ Ayrıca bu rivâyetlerde kullanılan cem` kelimesi yazarak toplamak, ezberlemek ya da hem toplamak hem ezberlemek olarak değerlendirilse bile, bu kişilerden başka Kur’ân’ı cem` eden yoktur anlamına gelmemektedir. Nitekim Hz. Peygamber başka birçok hadisinde sahabeden Kur’ân ve kıraâtı konusunda iyi olanlara taltifte bulunmuştur.²³¹

Hz.Peygamber döneminde tespiti yapılmayan hâfız sayılarının, araştırmalarla sonradan ortaya atılması pek mümkün olmamaktadır. Ancak İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte hâfız sayısının da o nispette artacağı söylenebilir.²³²

Şemsuddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebi, hafızlıklarını Rasûlullah (sav)’a arzedenlerin Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Abdullah b. Mes’ud, Ubeyy b. Ka’b, Zeyd b. Sabit, Ebu Musa el-Eş’ari ve Ebu’d Derda olduğunu nakletmiştir.²³³

Aynî (ö. 855/1451), “Rasûlullah (sav) zamanında Kur’ân’ı hıfz edenlerin adedi sayılamayacak kadar çoktur.” demiş ve içlerinde kadınlardan Hz. Aişe, Hafsa, Ümmü Varaka ve Ümmü Seleme’nin de bulunduğu otuza yakın sahabenin isimlerini bildirmiştir.²³⁴

Rasûlullah (sav) döneminde Kur’ân’ı ezberleyenlerin sayısı bunlarla sınırlı değildir. Ancak Kur’ân’ı tamamen ezberleyenlerin sayısının net olmaması, onların

²²⁸ Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân’ı-Kerim Tarihi*, 59.

²²⁹ İbn Kesîr, *Fedailu’l-Kur’ân*, 28.

²³⁰ Öztürk, *Ebedî Mucize Kur’ân Yazılması ve Toplanması*, 54.

²³¹ Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân’ı-Kerim Tarihi*, 59.

²³² Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân’ı-Kerim Tarihi*, 60.

²³³ Zerkeşî, *el Bûrhan fî Ulûmi’l Kur’ân*, 242-243.

²³⁴ Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî* (Kahire: İdaretü’t-Tıbaati’l-Müniriyye, ts.), 209.

Kur'ân'ın nazmını ezberlemenin, ahkâmını öğrenme yolunda attıkları bir adım olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim sahabeden Enes şöyle demektedir, “Bizden birisi Bakara ve Al-i İmrân Sûreleri’ni ezberlediklerinde o kişi gözümüzde çok büyür ve aramızdaki değeri oldukça artardı.”²³⁵ Yine Suyûtî’nin (ö. 849/1445) sahabeden herhangi birinin on âyet ezberlediğinde, iyice anlamadan ve kendi nefsinde tatbik etmeden diğerlerine geçmediklerine²³⁶ dair sözleri bu konuya işaret etmektedir. Dolayısıyla sahabe, Hz. Peygamber’in “*Kur’ân’ı kalpleriniz onunla birlikte olduğunda okuyunuz. Kalpleriniz Kur’ân’dan ayrılınca okumayı bırakınız*”²³⁷ hadisinin şuuru içinde ezber ve okumalarını gerçekleştirmişlerdir.

Kur’ân’ı ezberleyenlerin sayısı net olarak bilinmemekle birlikte bazı olayların delaletiyle sahabeden pekçok hâfız olduğu sonucuna varılmaktadır. Bunlardan 70 kadar hâfız sahabenin şehit edildiği Bi’r-i Maûne vakıası ve rivâyetlere göre 500 ya da 700 kadar hâfız sahabenin şehit edildiği Yemame Savaşı delil gösterilmektedir. Bu savaşta bulunan sahabeye bazı rivâyetlerde Kur’ân Hâfızları Kıtası ya da Hameletü’l Kur’ân Kıtası denilmiştir.²³⁸ Rasûlullah (sav)’ın vefatının ardından gerçekleşen Yemame Savaşı’nda vefat eden hâfız sahabe sayısındaki artış dikkat çekmektedir.²³⁹ Bu durum Rasûlullah (sav) hayattayken vahiy inmeye devam ettiği için, vefatından önce hafızlığını henüz tamamlamamış olan sahabenin, vefatının ardından ezberlerini tamamladıklarını göstermektedir.²⁴⁰ Özellikle yaşanan Bi’r-i Maûne vakiasında şehit edilen hâfızların ardından, ahkâmını öğrenmekle birlikte nazmını ezberlemenin Kur’ân’a karşı bir görev ve sorumluluk olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Nitekim Kur’ân mushaflarda yazılmış olup kayıt altında bulunuyor olsa da onun okunuş vecihleri ancak hâfızların okuyuşları ve ağız yolu ile muhafaza edilmiştir. Bu sebeplerle birçok hâfızın şehit olması Hz. Ömer’i telaşlandırmış ve ilk halife olan Hz. Ebû Bekir’e durumu arz ederek Kur’ân’ın iki kapak arasında toplanmasını önermiştir. Başlangıçta “Hz. Peygamber’in yapmadığı işi ben nasıl yapayım?” diyerek tepki veren Hz. Ebû Bekir, savaşlarda birçok hâfızın şehit düşmesi ile Kur’ân metninin kaybolması

²³⁵ Zerkeşî, *el Bûrhan fî Ulûmi’l Kur’ân*, 256.

²³⁶ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 208.

²³⁷ Ebû’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, “İlim”, *es-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 4.

²³⁸ Lebib es-Said, *el-Cemu’s-Savti’l-Evvel li’l-Kur’ân* (Kahire, 1978), 34.

²³⁹ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 198-199.

²⁴⁰ Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 156.

endişesi konusunda ikna olmuş ve Kur'ân'ın iki kapak arasında toplanmasını uygun görmüştür. Ali b. Ebi Talib bu konu ile ilgili şöyle demektedir; “Allah (cc), Ebû Bekir'e rahmet etsin mushafları toplamada ecir bakımından insanların en büyüğü Ebû Bekir'dir. İki levha arasında Kur'ân'ı ilk toplayan o olmuştur.”²⁴¹ Çünkü onlar yirmi üç yıl boyunca bizzat Rasûlullah (sav)'ın huzurunda Kur'ân kıraâtini öğrenmişlerdir. Dolayısıyla onların en çok güvendikleri konu hıfz ve hafızaları olmuştur.

Rasûlullah (sav)'ın son tilavetinde yanında olan vahiy kâtibi ve hâfız olan Zeyd b. Sabit başkanlığında bir komisyon ile Kur'ân'ı iki kapak arasında toplama görevi yerine getirilmiştir.²⁴² Bu olay hakkında Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer ve Zeyd b. Sabit'e “Mescidin kapısında oturun, her kim Allah'ın kitabından getirdiğini iki şahitle desteklerse onu yazın” dediği aktarılmaktadır.²⁴³ Nitekim İbn Hacer'de, Hz. Ebû Bekir'in ifadesinde bulunan iki şahitten kastedilenin hıfz ve kitabet olduğunu söylemektedir.²⁴⁴ Zeyd b. Sabit Kur'ân'ın iki kapak arasına toplanması hususunda sadece ezbere de güvenmemektedir.²⁴⁵ Tevbe sûresinin son iki âyetinin sadece Ebu Huzeyme'de bulunması zaten komisyonda bulunan ve bulunmayan sahabeden birçoğunun Kur'ân âyetlerini sadırlarında koruduğu düşünüldüğünde âyetin hıfzı dışında yazılı metnin sadece Ebu Huzeyme'de bulunması anlamına gelmektedir. Buna göre iki şahit istenilmesinden maksadın ise yeni bir malumat elde etmek için değil teyit etmek için sonucuna varılmaktadır.²⁴⁶ Dolayısıyla sahabe Kur'ân'ın korunması konusunda iki hususu dikkate almıştır. Bunlar bazı yazı meteryalleri üzerinde bulunan yazılı metinler ve sahabenin ezberidir. Kur'ân'ın cem` ve istinsah komisyonunun kabul şartlarında, kitabetin yanında hıfzı da şart olarak kabul etmeleri hıfz ve hafızaya verdikleri önemi göstermektedir. Yine kıraât vecihlerinin mushaftan değil ezberden aktarılarak yaşatılması, kârîler arasında ihtilaf olması halinde mushafa bakılması hususu hafızanın ve hafızlığın Kur'ân'ın günümüze kadar ulaşmasındaki rolünü göstermektedir.²⁴⁷

²⁴¹ Ahmed Muhammed Ali Davud, *Ulumu'l-Kur'ân ve'l-Hadis* (Amman, 1984), 51.

²⁴² Öztürk, *Ebedî Mucize Kur'ân Yazılması ve Toplanması*, 99-100.

²⁴³ Mehmet Ünal, “Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi”, *Tefsir*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 34.

²⁴⁴ Ünal, “Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi”, 34.

²⁴⁵ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 184.

²⁴⁶ Ünal, “Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi”, 34.

²⁴⁷ Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, 28.

Hiz. Ömer (ra) döneminde Kur'ân'ın ezber ve öğretimine daha da hız verilmiştir. Medine ve İslamiyeti kabul eden diğer İslam beldelerinde bizzat Hiz. Peygamber'in eğitiminden geçen sahabenin öğretim ve gözetimiyle pek çok hâfız yetiştirilmiştir. Hiz. Ömer, ganimetleri dağıtırken Kur'ân'dan ezbere bildikleri miktara göre taksim etmeyi emretmiştir. Bu da Hiz. Ömer'in hafızlığa verdiği önemi göstermektedir.²⁴⁸ Yine Ebu Musa el-Eş'arî, Basra valisi iken Hiz. Ömer'e bir mektup yazarak pek çok kimsenin Kur'ân'ı ezberlediklerini bildirmiş, halife de onlara maaş bağlanmasını istemiştir. Sonraki yıl bu sayı arttığına Hiz. Ömer, insanların, Kur'ân'ın ezberlenmesi ile meşgul olup, hükümlerini öğrenmelerini ihmal edebilecekleri endişesiyle onların kendi hallerine bırakılmalarını istemiştir.²⁴⁹ Hâfızların çok sayıda olduğunu gösteren başka bir rivâyette de Ebu Musa el-Eş'arî, Basra'nın hâfızlarını nasihat etmek üzere çağırdığında sayılarının 300'e ulaştığı haberi verilmiştir.²⁵⁰

İslam coğrafyasının gelişmesi ile her vilâyete bir vali ile birlikte ibadetlere nezaret etmek üzere bir muallim-imam gönderilmiştir. Bu muallimler önde gelen sahabe olduğu gibi bazı rivâyetlerde aynı zamanda hâfız oldukları kaydedilmektedir.²⁵¹

Hiz. Ömer döneminde Ebu'd-Derda' Şam'a, Mu'az b. Cebel, Filistin'e, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Basra'ya ve Ubâde b. Sâmit, Humus'a maaşlı olarak Kur'ân öğretmekle görevlendirilmişlerdir. Rivâyetlere göre İbn Abbas'ın da Mekke'de Kur'ân dersi verdiği, sayısız öğrencisi olduğu bildirilmektedir.²⁵² İbn Mes'ud'un ise Kûfe'de Kur'ân öğretimini gerçekleştirdiği yaklaşık 4 bin öğrencisinin olduğu aktarılır.²⁵³ İbn Mesud öğretimini idare ettiği öğrencilerine ilim tahsili konusunda önceliklerinin Kur'ân olması gerektiğini söylemiştir. Kur'ân'ı Allah'ın sofrasına benzeterek, kişinin gücü yettiği kadar ondan bir şey öğrenmesi gerektiğini dile getirmiş, Kur'ân ile meşgul olunmayan evlerin harabeye benzediğini hatırlatarak, hayırdan yoksun olduklarını

²⁴⁸ Kettanî, *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye*, 292.

²⁴⁹ Kettanî, *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye*, 95; Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, 37-38.

²⁵⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, "Zekat", *es-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 119.

²⁵¹ Şehba Yazıcı, "Hz peygamber Döneminde Âmillik", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3 (2018), 53; Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 43.

²⁵² Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 43.

²⁵³ Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. ali Zâhid el-Kevserî, *Makalatü'l-Kevserî* (Kâhire: Matbaatü'l-Envâr, 1372), 18-19.

ifade etmiştir.²⁵⁴

Bu dönemde hafızlık metot olarak “tesmi” (dinleme) ve “telakki” (talkin) yöntemleri ile yapılmıştır. Telakki, ezberlenecek âyetin önce hoca tarafından okunması, ardından öğrencilerin tekrar etmesi şeklinde, ezberleme işlemi tamamlanıncaya kadar bu usûlle devam edilmesidir.²⁵⁵ Şam'a Kur'ân öğretmeni olarak gönderilen Ebu'd-Derda, Ümeyye Camii'nde sabah namazından sonra bu yöntemle öğrencilerine Kur'ân eğitimine başlamıştır. Onları onar kişilik gruplara ayırarak her grubun başına da arif adı verilen bir belletmen tayin etmiştir. Bu görevliler sürekli olarak öğrencilerin durumu ile ilgili kendisine bilgilendirmede bulunmuşlardır.²⁵⁶ Kendisi de bu esnada bazen mihrapta oturmuş, bazen de gruplar arasında gezinerek ihtiyaçların giderilmesini sağlamış ve sorulan sorulara cevap vermiştir. Ebu'd-Derdâ Kur'ân talebelerinin sayısının bazen 1600 kişiye kadar vardığını bildirmiştir.²⁵⁷

Hız. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında toplanan Kur'ân'ın, Hız. Ömer ve Hız. Ebû Bekir döneminde artan fetihlerle birlikte İslam devletinin, Arabistan sınırlarını aşması ve gelişmesi muhtemel olan ihtilafların da önlenebilmesi için istinsah edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Böylelikle İslamiyet'i yeni kabul edenlerin çeşitli kişilerden öğrendikleri, okuyuş farklılıkları konusundaki ihtilaflar Hız. Osman'ın bu kıraâtleri teke indiricek istinsahı ile son bulmuştur.²⁵⁸

Hız. Osman tarafından Zeyd b. Sâbit başkanlığında oluşturulan heyet, Mushaf'ı Hız. Peygamber'in ömrünün sonlarına doğru okuduğu şekliyle tertip etmişler ve Ebû Bekir mushâfındaki âyet dizilişine göre yazmışlardır. Bu şekilde yazılan yedi tane Kur'ân nüshasından birisi Medine'de bırakılıp, diğerleri Mekke, Kûfe, Basra, Şam'a ve bazı rivâyetlerde Yemen ve Bahreyn'e birer kârî ile birlikte gönderilmiştir.²⁵⁹

Karışıklığa mahal vermemek ve tek bir kıraât üzerinde birleşmek için Hız.

²⁵⁴ Abdurrazzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, tahk. Habîburrahmân el-A'zamî, (Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 1970), 368-369.

²⁵⁵ Hatice Şahin Aynur, “Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/2 (2011), 206.

²⁵⁶ Şemsüddin Ebu 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr'ale't-tabakât ve'l-âsâr*, tahk. Tayyar Altıkulaç, (İstanbul: İsam Yayınları, 1995), 1/23.

²⁵⁷ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* (Mısır, 1351), 606-607.

²⁵⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 72.

²⁵⁹ Zerkeşî, *el Bûrhan fî Ulûmi'l Kur'ân*, 166.

Osman'ın emriyle gönderilen nüshalar dışındaki diğer kişisel nüshalar ise imha edilmiştir.²⁶⁰ Bu dönemde Kur'ân eğitim ve öğretimi için Medine'de Zeyd b. Sabit, Mekke'de, Abdullah b. Sâib, Şam'da, Muğîre b. Şihâb, Kufe'de, Ebû Abdîrrahman es-Sülemî ve Basra'da, Amir b. Abdillâh b. Abdilkays görevlendirilmiştir.²⁶¹ Hz. Osman döneminde Rasûlullah (sav)'ın son arzadaki okuyuşu esas alınarak cem` edilen ve erken dönemde çoğaltılan Kur'ân nüshaları, Kur'ân'ın muhafazası noktasında kalıcı bir adım olmuştur.

Netice itibariyle Kur'ân hızlı ezberleme özellikleri bulunan Arap toplumu tarafından hafızalara yerleştirilmiştir. Kur'ân'dan ezber ve okumaların yapılması gerektiği düşüncesi, bizzat Rasûlullah'ın eğitiminden geçen sahabe nezdinde önemli bir husus olmuştur. Yaşamlarını Kur'ân'a göre şekillendirmeyi gaye edinen sahabe Kur'ân'ın lafzının ve manasının korunması ve günümüze kadar aktarılmasında etkin bir klavuzluk yapmıştır.

2.1.2. Asr-ı Saâdetten Sonra Hafızlık

Kur'ân, vahyin inişine şahit olan, âyetleri ve öğretim metotlarını bizzat Hz. Peygamber'den öğrenen sahabe tarafından hızla yayılmıştır. Bu kutsal tebliğ, her kuşakta yaşlısı genci birçok insanın Kur'ân'ı ezberlemesine örnek teşkil etmiş ve böylece Kur'ân'ın tahrife uğramasını engellemiştir. Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'ı tanımlarken; “Mushaflarda yazılı, kalplerde saklı, dillerde okunan” şeklindeki ifadesi soyut bir tanım değil, onbeş asırdır yaşanan bir hakikatı ifade etmiştir.²⁶² İlk dönemlerde Mescidi Nebevi'nin Suffa kısmında Kur'ân eğitim ve öğretimi gerçekleştirilmiş, sonrasında artan ihtiyaca binaen mahallelerde Kur'ân öğretilen yerler açılmaya başlanmıştır. Yeni açılan mescitlerde de Kur'ân eğitim, öğretim faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Medine'de Kur'ân öğretimi için ayrılan, Mahreme b. Nevfel'in evi dâru'l-kurrâ olarak isimlendirilmiştir.²⁶³

Hicri II. yüzyılda Harun Reşid'in (ö.193/809) hanımı Zübeyde'nin üç yüz kadar hâfız câriyesinin bulunduğu, sarayın dışına arı kovanı gibi seslerin yayıldığı

²⁶⁰ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 3.

²⁶¹ Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, 37-38.

²⁶² Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu*, 177.

²⁶³ Mustafa Çağrı, “Kur'ân Kursu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002), 423-426.

haberinden hareketle, hafızlığın erken dönemde yaygınlaştığı, kadınların Kur'ân ezberine büyük ilgi ve önem verdiklerini göstermektedir.²⁶⁴

İlk dört asırda yüksek seviyedeki Kur'ân dersleri camilerde verilmiştir. Buhârî'nin bir rivâyetine göre, Hz. Peygamber döneminde var olduğu anlaşılan adına küttâb denilen mekteplerde de çocuklara Kur'ân öğretilmiştir. Bununla birlikte okuma, yazma ve temel dini bilgilerinde öğretildiği kaydedilmiştir.²⁶⁵

Beşinci asırdan itibaren Emeviler dönemi kıraât vecihlerinin sistemleştirilmeye başlandığı, Kur'ân'ı ezberleyen veya mütevatir kıraâtlere göre okumayı öğrenenlere icazetnamenin verildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde kıraâtı seb'anın üç imamı olan İbn Kesir, Asım ve İbn Amir yetişmiş ve kıraât ilmi ile ilgili ilk eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yine bu dönem de Ubeyy b. Ka'b, İbn Mesud ve İbn Abbas gibi müfessirler tefsir alanında önderlik yapmışlardır.²⁶⁶ Emeviler döneminde sistemleşen kıraât ilmi Abbasiler döneminde ise zirveye ulaşmıştır. Emeviler döneminde yetişen üç kıraât imamının dışında, diğer bütün kıraât imamları Abbasiler döneminde yetişmiştir. Rivâyet ve dirâyet metotları teşekkül etmiş, Taberi (*Camîu'l Beyan*), ez-Zemahşerî (*el-Keşşâf*) ve Fahrettin er-Râzî (*Mefatihu'l-Gayb*) gibi büyük müfessirler de bu dönemde yetişmiştir. Kıraât ilmi ve tefsir alanında yapılan çalışmalar hafızlığa yeni bir boyut kazandırmıştır.²⁶⁷ İslami ilimlerde öğrenim görmek isteyenlerin hâfız olmalarına büyük önem verilmiş, kıraât ilminde derinleşmek isteyenlerin ise hâfız olmaları şart koşulmuştur.²⁶⁸

Emevi ve Abbasiler döneminde küttâb denilen mektepler gelişerek devam etmiş her köyde en az bir mektep inşa edilmiştir. Bu mektepler camilerin hemen yanında müstakil olarak bulunmakta olup bu mekteplerin başında hâfız öğreticiler görev almıştır.²⁶⁹

²⁶⁴ Ebu'l-Abbas Şemseddin b. Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zemân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 314.

²⁶⁵ Nebi Bozkurt, "Dârü'l-kurrâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 543-545.

²⁶⁶ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 85-87.

²⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 49-56; Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 46.

²⁶⁸ Cebeci, "Kur'ân Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi", 12.

²⁶⁹ Nebi Bozkurt, "Mektep", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 5.

Bu mektepte dersler Kur'ân üzerine planlanmıştır. Ezberlemeye, öncelikle Kur'ân'ın ilk sûresi olan Fatiha sûresinden başlanmıştır. Ardından 114. sûre olan Nas sûresi, sonra Kur'ân'ın en uzun sûresi olan Bakara sûresine kadar sondan başa doğru ezberlenmesi şeklinde devam edilmiştir. Kur'ân âyetlerinin ezberlenmesinde ise arz ve telakki metotları kullanılmıştır. Telakki metodunda ilk aşama olarak hocanın ilgili âyetleri tekrar tekrar okuması ve öğrencilerin dinlemesi, arz yönteminde ise öğrencinin ezberlediği âyetleri düzeltmek için hocaya okuması şeklinde gerçekleşmiştir. Bir günde kaç âyet veya sayfa ezberleneceği hususu hocaların öngörüsü ile belirlenmiştir.²⁷⁰

Selçuklu dönemine gelindiğinde medreselerin oluşumuna zemin hazırlayan küttablardan sonra Kur'ân ve kıraât eğitiminin verildiği dâru'l-kurrâ veya dâru'l huffaz adı verilen medreseler kurulmuştur. Bu medreselerin ilki 1001 yılında medresenin Kur'ân hocasına ithafen, Rişaiyye Dâru'l-Kurrâsı olarak isimlendirilmiştir.²⁷¹ Bu medreselerin başında duran, kıraât ve hafızlık eğitimi ikmal eden öğrencilere şehadetnamelerini veren hocalara ise reis'ül kurrâ veya reis'ül huffaz denilmiştir. Selçuklu döneminde sistematik hale gelen bu medreselerde kıraât ilimleri iki kademe öğretilmiştir. Küçük yaşlarda medreselerde temel eğitimi alan bir öğrenci eğer hafızlığa devam edecekse ilk olarak dâru'l-kurrâ'ya gitmiş, burada tecvit ve talim üzere Kur'ân'ı öğrenip bir miktar Arapça eğitimi de aldıktan sonra hafızlığını tamamlamıştır. Ardından hâfızlar arasından istekli ve yetenekli olanlar ise ikinci kademe olan dâru'l-kurrâyâ giderek kıraât ilimlerini öğrenmiştir.²⁷² Bu medreseler dışında yapılan türbeler de Kur'ân eğitim ve öğretimi için uygun olarak inşa edilmiştir.²⁷³ Kur'ân eğitiminin yatılı olarak verildiği okulların da ilk defa Selçuklular zamanında açıldığı bildirilir.²⁷⁴ Bu dönemde hâfızlar farklı işlerde görevlendirilmiştir. Hem sarayda hem seferde sultana tahsis edilip her an yanında bulunan hassa hâfızı denilen bir birim bulunmaktaydı. Karatay Medresesi'nde gün doğarken ve gün

²⁷⁰ Aynur, "Kur'ân Hıfzı" Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri, 47.

²⁷¹ Bozkurt, "Dârü'l-kurrâ"; Rahime Kuloğlu - Faruk Kanger, "Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesinin Yönetimsel Açından Değerlendirilmesi", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 38/38 (2022), 146.

²⁷² Cahit Baltacı, "Türk Eğitim Sistemi İçinde Kur'ân Kursları", *Kur'ân Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 15-18.

²⁷³ Suat Cebeci - Bilal Ünsal, "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (Haziran 2006), 29.

²⁷⁴ Zeydan Corci b. Habib, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, nşr. Mümin Çevik, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 413.

batarken Kur'ân okumak üzere iki hâfız görevlendirilmiştir. Bu hafızların maaşları vakıflardan karşılanmaktaydı.²⁷⁵ Hafızlık yaptıran hocalar ise kendilerine özgü ezberleme metodu geliştirmişlerdir. Genellikle âyetleri beşer beşer veya onar onar ezberleyen öğrenciler, önceki dersi bitirmeden sonraki derse geçmemişlerdir.²⁷⁶

Osmanlı döneminde ise hafızlık kurumu daha sistematik bir hale gelmiştir. Kur'ân'ın bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraât vecihlerinin öğretildiği okullara dâru'l-kurrâ adı verilmiştir. Tarihi kaynaklar seyahatnameler ve tabakat kitaplarından edinilen bilgilere göre Osmanlı coğrafyasında bu kurumlar oldukça yaygınlaşmış, bu merkezlerde ders veren hocalara şeyhu'l-kurrâ, şeyhu'l-kıraa, yürüttükleri göreve de meşîhatü'l-kıraa denilmiştir.²⁷⁷

Bu dönemde Muhammed el-Cezerî'nin Bursa'ya gelmesinin ardından Ulu Cami'de vermiş olduğu derslerle kıraât ilminde büyük gelişmeler olmuş ve binlerce hâfız yetişmiştir. Yine Mısır'dan çokça kıraât âlimi getirtilmiş, çeşitli bölgelerde kıraât ve hafızlık eğitimi verilmiş ve bu durum hafızlık müessesine ciddi katkı sağlamıştır.²⁷⁸ Bu dönemde en meşhur olanlar arasında; Sultan Süleyman, Hüsrev Kethüda, Mahmut Paşa Medresesi, Sadi Çelebi, İmamzâde ve Bosnalı Mehmet Paşa Dâru'l-Kurrâ'ları sayılabilir.²⁷⁹

Evliya Çelebi'nin bu dönem için vermiş olduğu dâru'l-kurrâ ve hâfız sayısı dikkat çekicidir. Bu bilgilere göre sadece XVII. yüzyılda Amasya'da dokuz dâru'l-kurrâ mevcuttu. Bunlardan sadece Bayezid Han Dâru'l-Kurrâsı'nda üçyüzden fazla hâfız bulunmaktaydı.²⁸⁰ Aynı yıllarda İstanbul'da, 3000'i bayan olmak üzere 9000 hâfızdan bahsedilmektedir.²⁸¹

Dâru'l-kurrâlar genellikle pratik yapmaya imkân vermesi açısından, camilerde ya da cami civarında açılmıştır. Sultanlar için bu kurumlara özgü vakıflar tesis etmek

²⁷⁵ Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 49.

²⁷⁶ Kuloğlu - Kanger, "Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesinin Yönetimsel Açıdan Değerlendirilmesi", 146.

²⁷⁷ Yaşar Akaslan, "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim Öğretimi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1086-1087.

²⁷⁸ Ramazan Pakdil, *Talim Tecvid ve Kıraat* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 103.

²⁷⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, çev. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971), 241-242.

²⁸⁰ Çelebi, *Seyahatname*, 530.

²⁸¹ Çelebi, *Seyahatname*, 524.

ise adet haline gelmiştir.²⁸² Bu dönemde kız öğrenciler, sadece kendilerine eğitim veren kadın mekteplerine gitmişlerdir.²⁸³ Küçük çocuklara Kur'ân eğitimi verilen kütütlara ise sıbyan mektebi denilmiştir.²⁸⁴ Bu dönemde çocuklara olabildiğince küçük yaşlarda hafızlık yaptırmanın daha muteber olduğu kabul edilmiş, sıbyan mektebini bitirip hazırlık eğitimini tamamlayan talebe, yaklaşık 10 yaşlarında hafızlığa başlatılmıştır.²⁸⁵

Dâru'l-kurrâlar iki seviyeden oluşmaktaydı. Alt seviyede ihtiyat sınıfı ve huffaz sınıfı olmak üzere iki sınıf bulunmaktaydı. İhtiyat sınıfında, talebe hafızlığa hazırlanırken, huffaz sınıfında ise hafızlıkla birlikte tecvit ve hüsnu hat dersleri verilmiştir. Yüksek seviyedeki dâru'l-kurrâya devam eden hâfız ise kıraât ve mehâric-i hurûf ilmini almıştır.²⁸⁶ Dâru'l-kurrâların ihtiyaçları hayırsever vatandaşların buraya bağışladıkları gayrimenkullerden elde edilen gelirler ile karşılanmıştır.²⁸⁷

Dâru'l-kurrâlarda hafızlık eğitimi alacak talebeler bazı aşamalara tabi tutulmuştur. İhtiyat sınıfına devam eden öğrenci okumayı biraz ilerlettiğinde babası ve hocası tarafından alınan karar ile hafızlığa başlatılmıştır. Bu aşamadan sonra her gün biraz daha artırılmak kaydıyla, ilk başlarda öğrenciden yarım sayfa ezberlemesi istenilmiştir. İlerleyen zamanlarda ise günde iki ya da üç sayfa ezberleyenlerin de olduğu gözlemlenmiştir.²⁸⁸

el-Cabirî, hafızlığa başlamadan önce talebelerin Kur'ân öğrenimini kaydettikleri aşamaları ise şu şekilde aktarmıştır. “Öğrenciler harfleri yazmayı öğrenerek, öncelikle besmeleyi ya da Kur'ân'dan bir âyeti yazmışlardır, bu usule reşime denilmiştir. Sonra fakî ya da fakîy adı verilen hoca, öğrencinin imlalarını kontrol etmiş ve gerekli düzeltmelerden sonra ikinci aşamada, kendisinden Fatiha sûresini yazmasını istemiştir. Fatiha'dan sonra Nas sûresini yazdırmıştır. Öğrenci Nas

²⁸² Akaslan, “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim Öğretimi”, 29.

²⁸³ İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 71.

²⁸⁴ Çağrı, “Kur'ân Kursu”, 391.

²⁸⁵ Cebeci, “Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, 12.

²⁸⁶ Baltacı, “Türk Eğitim Sistemi İçinde Kur'ân Kursları”, 15-18.

²⁸⁷ Emin Kılıç, “Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Darülhuffazları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2008), 18; Aynur, “Kur'ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 54.

²⁸⁸ Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri* (Konya: Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yay, 1998), 128.

sûresinden başlayıp Nebe cüzü bitinceye kadar hıfz ederek yazmaya devam etmiştir. Ardından Mürselat sûresinden başlayarak Tebareke sûresine doğru yazım ve ezberleme işlemini gerçekleştirmiştir. Cüzlere bu şekilde devam ederek Bakara sûresini de ezberleyerek hıfzını tamamlamıştır. Kimi öğrenciler ise ezberinin kuvvetine göre henüz yazma aşamasını bitirmeden ezberleme işini gerçekleştirmiştir. Hafızlık için Arapça harflerin yazılması ve usulüne uygun bir şekilde Kur’ân okunmasını gerektiren bu uygulama, yazmanın ezberleme üzerindeki etkisini ve önemini göstermektedir.”²⁸⁹

Yine bu müesseselerde ihtisas düzeyinde kıraât-ı seb’a ve aşere gibi eğitim müfredatı uygulanmakla beraber, Kur’ân’ı öğrenmede zorluk yaşayanlar için kevseriyye dersleri yapılmıştır. Nitekim bu derslerde, güçlük çeken kimselere Kevser sûresinden aşağısı, yani kısa sûreler öğretilmiştir.²⁹⁰

Bu dönemde hafızlık eğitimine dair dikkat çeken hususlardan birisi de hoca başına düşen öğrenci sayısı olmuştur. Hondi Hatun ve Larende Dâru’l-Kurrâ’larında bu sayının üç olduğu aktarılmaktadır.²⁹¹ Yine Tire Vakfiyesi’ne bakıldığında, Sultan Selim Han’ın, Tire şehrinde kurduğu dâru’l-kurrâda²⁹² her hocaya düşen talebe sayısının yedi olduğu ve haftada dört gün ders yapıldığı kaydedilmektedir.²⁹³ Bu yöntem hocanın talebeye daha fazla zaman ayırma imkânını sağlaması ve bu sayede daha kuvvetli ve daha nitelikli bir hâfızın yetişmesine olanak vermesi açısından önemli bir husustur.

Dâru’l-kurrâlarda yapılan hafızlık eğitimi sabahın erken saatlerinde başlatılmıştır. Bunun sebebi ise talebelerin zihinlerinin berrak olduğu zaman dilimlerinde ezber yapmalarını sağlamak olmuştur.²⁹⁴ Hafızlık eğitim süresi, öğrencinin hafıza, kabiliyet ve istek durumuna göre bir sene ile dört sene arasında

²⁸⁹ İbtisam bintü Avaz Câbirî, *Cuhûdü’l-Ümme fî Hıfzı’l-Kur’âni’l-Kerim (fî Tahfizi’l-Kur’âni’l-Kerim)* (Mekke: Mecelletü Câmi’ati’l-Ezher Külliyyeti Usulî’d-Dîn ve’d-De’vâ, 2009), 11-12; Aynur, “Kur’ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 57.

²⁹⁰ Yaşar Akaslan, “İslam Eğitim Tarihinde Kur’ân Eğitim ve Öğretimi”, *Dünden Bugüne Kur’ân Eğitim ve Öğretimi ve Kur’ân Kursları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 30.

²⁹¹ Kılınç, “Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Darülhuffazları”, 22.

²⁹² Çelebi, *Seyahatname*, 88.

²⁹³ Selahattin Yıldırım, *Kur’ân Eğitimi Açısından Şehzade Selim’in Tire’deki Vakfiyesi* (İstanbul: Dürul-hadis Yayınları, 2004), 78.

²⁹⁴ Kılınç, “Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Darülhuffazları”, 22; Aynur, “Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı”, 209.

değişkenlik göstermiştir. Öğrenciler hıfzını bitirdiğinde hafızlık töreni yapılmıştır.²⁹⁵ Evliya Çelebi'nin kayıtlarında, merasimlerde bu hâfız ve hâfızelerin, atlar üzerinde Fetih sûresi tilavet ederek Alay Köşkü dibinden geçtiklerinden bahsedilmiştir.”²⁹⁶

Dolayısıyla Osmanlı döneminde hafızlık şanlı ve yüce bir görev olarak görülmüş, halkın bu konudaki sonsuz iştiağı, devlet tarafından kesintisiz desteklenmiştir. Bu dönemde kıraât ilmi ve hafızlık, sultanların özel ilgi gösterdikleri bir alan olmuştur.

Cumhuriyet ilan edilip 3 Mart 1924'te öğretim birliği yasası olarak kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesinin ardından din eğitimi üzerinde alınan kararlar Kur'ân öğretimi ve hafızlık eğitimi ciddi anlamda etkilemiştir. Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş, bu tarihten itibaren dâru'l-kurrâlar ve hafızlık yapılan müesseseler işlevlerini Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde gerçekleştirmiştir.²⁹⁷ Bununla birlikte sıbyan mektebi, medreseler ve buna kıyasla bütün dâru'l-kurrâlar Maarif Vekâletine (Milli Eğitim Bakanlığına) devredilmiştir. Fakat medreseler ve dâru'l-kurrâlar daha kanunun yürürlüğe girmesinden bir kaç gün sonra kapatılmıştır. Maarif Vekâleti, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesi gereği imam ve hatip mektepleri ile Dâru'l Fünûn'un çatısı altında bir ilâhiyat fakültesi açılmıştır. Ancak dâru'l-kurrâların yerini doldurabilecek herhangi bir eğitim ve öğretim kurumu açılmamıştır. Kur'ân eğitim ve öğretiminde ciddi bir boşluk oluşmuştur. Bu olumsuz gelişmeleri gören ilk Diyanet İşleri Başkanı, Rıfat Börekçi hâfız yetiştirmek üzere, dâru'l-kurrâların yerine Kur'ân kursu adıyla yeni Kur'ân eğitim merkezleri açılması için adımlar atmıştır. Tüm çabalarla 50 milletvekilinin önerge vermesi üzerine, 2 Nisan 1925'de hâfız yetiştirmek üzere bütçeden 50 bin lira ödenek ayrılmıştır. Bu paranın, 10 Kur'ân öğreticisine kadro tahsis edilmek üzere kullanımı kabul edilmiş ve onlar tarafından da fiilen Kur'ân öğretimine başlanmıştır.²⁹⁸ Kur'ân eğitimi fiilen başlamış olsada müfredatı Kur'ân dersleri esas alınarak düzenlenen, her mahallede müstakil olarak Kur'ân'ın öğretildiği

²⁹⁵ Kuloğlu - Kanger, “Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesinin Yönetimsel Açıdan Değerlendirilmesi”, 147.

²⁹⁶ Çelebi, Seyahatname, 524.

²⁹⁷ Akaslan, “Türkiye’de Kıraat İlmi Eğitim Öğretimi”, 1090; Bozkurt, “Dârü'l-kurrâ”, 545.

²⁹⁸ Mustafa Öcal, “Türkiye’de Kur’ân Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Haziran 2004), 87.

ve hâfizların yetiştirildiği dâru'l-kurrâlar gibi her seviyede eğitim vermesi mümkün olmamıştır. Osmanlı Devleti'nden sonra kapatılan bu kurumların yerine, 9 tane Kur'ân kursunun açılması, bu dönemdeki hafızlık eğitiminin yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kur'ân eğitimi ve hıfzı bu dönemde gönüllü hocalar aracılığı ile yapılmıştır.²⁹⁹

Kur'ân kurslarını yaygınlaştırma gayretleri de uzun sürmemiştir. Harf inkilâbı bahane edilerek, 1929 yılında Arapça okumak ve yazmak yasaklanmış, Kur'ân kursları da tamamen kapatılmıştır. Ancak bunun yanlış olduğu anlaşılmış olacak ki, 1930'lu yıllardan itibaren Kur'ân kursları yeniden açılmaya başlanmış ve öncelikle İstanbul'da olmak üzere sınırlı ve şartlı bir şekilde Anadolu'nun bazı bölgelerinde Kur'ân öğretimine izin verilmeye başlanmıştır. 10.12.1930 tarihinde, 12 yaşından küçüklere hiçbir şey öğretilmemek şartıyla, 12 yaşından büyüklere sadece Kur'ân ile namaz sûre ve dualarını (sıkı kontroller altında) öğretebilmeleri için bazı hocalara belli aralıklarla müsaade edilmiştir. Resmi izinli kursların olmadığı yerleşim merkezlerinde ise gayri resmi yollardan özveriyle hocalar ve şahsi gayretleriyle, evlerde, eski medreselerde ve camilerde Kur'ân öğretimi eksik ve yetersiz olsa da durmaksızın devam ettirilmiştir.³⁰⁰

1950'li yıllara kadar zaman zaman kapatılan, kısıtlı sayıdaki Kur'ân kursu ile bu boşluk doldurulmaya çalışılmış, çok partili demokratik sisteme geçildikten sonra din eğitimi alanında başlatılan kurumsallaşma süreci ile birlikte hâfiz yetiştiren Kur'ân kursları da açılmaya başlamıştır.³⁰¹ 1951 yılından itibaren resmi izinli olan Kur'ân kurslarının sayılarının çoğalmasına müsaade edilirken, gayri resmi olarak yapılan Kur'ân öğretimine de mani olunmamıştır. Böylelikle Türkiye'de din eğitimi ve öğretimi ile dini hayat bakımından rahatlama sürecine girilmiştir. 1965 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevleri hakkında çıkan yönetmelikte artık Kur'ân kurslarının başlıca görevleri arasında hafızlık yaptırmak yer almıştır.³⁰²

1996 yılı, Kur'ân kurslarına olan ilginin zirveye çıktığı yıllardan biri olarak

²⁹⁹ İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları* (İstanbul: Degah Yayınları, 2000), 36-41.

³⁰⁰ Öcal, "Türkiye'de Kur'ân Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği", 89-91.

³⁰¹ Cebeci, "Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi", 13.

³⁰² M. Faruk Bayraktar, "Beklentilerin Doğrultusunda Öğrencilerin Yönlendirilmesi", *Kur'ân Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 157.

tarihe geçmiştir.³⁰³ Ancak 1997-1998 öğretim yılında uygulanmaya başlanan 8 yıllık kesintisiz zorunlu ilköğretimle birlikte hafızlık eğitime başlama yaşının ileriye atılması, birçok probleme neden olmuştur.³⁰⁴ Bu dönemde hem kurs hem de öğrenci sayısında ciddi bir azalma olmuş, öğretici ve öğrencilerde isteksizlik meydana gelmiş ve hafızlık eğitiminin devamlılığı adına endişe verici bir süreç yaşanmıştır.³⁰⁵ Hafızlığa çalışanlarda en düşük oran 2001-2002 öğretim yılında gerçekleşmiştir.³⁰⁶ Ancak bu tarihlerde Kur'ân kurslarında yeniden yapılandırma çalışmalarının aktiflenmesi üzerine hafızlık oranlarında artış başlamıştır. Bu süreçte hafızlığa dair eğitim programları, hafızlık eğitiminin daha kaliteli bir hale getirilmesi ve hafızlığın en kısa zaman içerisinde tamamlanması için imkânların genişletilmesi Kur'ân kurslarına başlama yaşı ile ilgili sınırın ortadan kaldırılması gibi hususlarda yeni kararlar alınmıştır.³⁰⁷ Bu kapsamda ilk devreye alınan uygulamalardan birisi de örgün eğitimle birlikte hafızlık projesi uygulaması olmuştur. Bu uygulama kapsamında 2014 yılında Millî Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında yapılan protokolle Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi hayata geçirilmiştir.³⁰⁸

2.1.3. Günümüzde Hafızlık

Günümüzde örgün eğitim ile birlikte hafızlık projesi kapsamında, hafızlık eğitimini isteyen ve hazırlık dönemini başarıyla geçiren öğrenciler ortaöğretim ile birlikte hafızlık eğitimi almaktadır.³⁰⁹ Yine lise düzeyinde okuyan öğrencilere talep ederlerse örgün eğitim ile birlikte hafızlık eğitimi de verilmekte olup, isterlerse de Kur'ân kurslarında hafızlıklarını ikmal edip aynı zamanda liseyi açıktan sınavlarla

³⁰³ Öcal, "Türkiye'de Kur'ân Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği", 96.

³⁰⁴ Cahit Baltacı, "Cumhuriyet Döneminde Kur'ân Kursları", *Din Eğitimi Araştırmaları dergisi* 6 (1999), 182-185.

³⁰⁵ Ahmet Koç, "Kur'ân Kurslarında Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 381.

³⁰⁶ Öcal, "Türkiye'de Kur'ân Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği", 98.

³⁰⁷ Ramazan Gürel - Elif Mete, "Öğrenci Görüşlerinden Hareketle Proje İmam Hatip Ortaokulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Kur'ân Kurslarındaki Hafızlık Eğitimi Süreçlerinin Karşılaştırılması", *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 23.

³⁰⁸ Âdem Güneş, "Hafızlık Eğitiminin Öğrencilerin Sosyal ve Özgüven Gelişimlerine Etkisi -Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Yapan İHO Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma-", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* (Haziran 2020), 266-267.

³⁰⁹ Güneş, "Hafızlık Eğitiminin Öğrencilerin Sosyal ve Özgüven Gelişimlerine Etkisi", 267.

tamamlayabilmektedirler.³¹⁰ Dolayısıyla yaşanan tarihi tecrübeler, hafızlıkla birlikte her türlü din eğitimi ve öğretimi uygulamalarının, gelişime açık resmi kurumlar tarafından yürütülmesinin elzem ve yararlı olduğunu göstermiştir. Nitekim bu çalışmalar hafızlık yapacak öğrenci ve hafızlığı yaptıracak öğreticilerin nitelikli ve sağlıklı bir şekilde görevlerini ifa etmeleri ve gelecek nesillere pozitif aktarımlarda bulunmaları açısından da oldukça önemlidir. Zira hafızlığı asr-ı saâdetde olduğu gibi Kur’ân’ın hükümlerini hayata geçirmede atılan ilk adım ve uygulama olarak görmek gerekir.

Günümüzde Hafızlık yapmayı gerektiren temel gaye ise her asırda olduğu gibi Allah (cc)’ın rızasını kazanmak ve Rasûlullah (sav)’ın övgülerine mazhar olabilmektir. Bu nedenle hafızlık halen dünyanın herbir yanında farklı uygulamalarla aktif bir şekilde gerçekleştirilen bir realite olmuştur. Hafızlık yapmada uygulanan yöntemler ve hafızlık hususundaki görüşleri irdelemek açısından farklı İslam bölgelerindeki hafızlık uygulamalarına bakmak faydalı olacaktır.

2.2. Muhtelif İslam Beldelerinde Hafızlık

Dünya’da özellikle İslam ülkelerinde hafızlık büyük bir değer görmektedir. Müslümanlar hem dünya hem de ahiret hayatında bir rehber olan Kur’ân’dan alınabilecek en büyük verimin elde edilmesinde Allah (cc)’ın ezberlenmesi için kolaylaştırdığına inanılan âyetlerin lafız ve mana cihetiyle hafızaya aktarılmasını gaye edinmişlerdir. Bu sayede Allah’ın rızasını kazanmak ve başka ilimlerde derinleşmek için hafızlık önemli bir araç ve amaç olarak görülmüştür. Ülkelere göre hafızlığın yapılmasında uygulanan yöntemler ve takip edilen aşamalar farklılık göstermektedir. Bu bölümde öncelikle ülkemizde uygulanmakta olan hafızlık sistemi ve geçmişten bugüne geline son aşama aktarılmaya çalışılacaktır. Ardından hıfz tarihinde yeterli tecrübi birikimleri olduğu kaydedilen ve eğitim öğretimde aktif destekleyici bir sistem

³¹⁰ Kevser Demir, “Hafızlık Eğitimi Almış Bireylerin Benlik Saygısı Üzerine Nitel Bir Çalışma”, *İzû Eğitim Dergisi* 1/2 (Aralık 2019), 285-319; Cemil Osmanoğlu, “Hafızlık Eğitiminde Bilişsel Hazırbulunuşluk”, *Erciyes Akademi Dergisi* 36/4 (Aralık 2022), 2066.

olarak uygulamaya konulan ülkelerden Malezya ve Endonezya örneklik teşkil etmesi amacıyla ele alınacaktır.

2.2.1. Türkiye’de Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler

Türkiye’de hafızlık eğitimini talep eden bireylere hıfz imkânını sağlayacak pek çok yenilik sunulmaktadır. Bu nedenle Kur’ân’ı ezberlemek isteyen adaylar için hafızlığı kurumsal açıdan, eğitimde uygulanan yöntem ve takip edilen aşamalar açısından ele almak faydalı olabilir.

2.2.1.1. Kurumsal Açıdan Hafızlık

Tarihi tecrübeler, hafızlık eğitiminin, kurumsal bir yapılanma gerekmeden nitelikli, istekli ve ehliyet sahibi kimseler tarafından dünya döndükçe devam eden bir gerçek olduğunu göstermektedir. Ancak hertürlü dini eğitim ve öğretim faaliyetlerinin resmi kurumlar tarafından desteklenmesi daha etkin sonuç almayı sağlayacaktır. Müslüman bir toplumun dini yaşarken, dönemin şartlarına ayak uydurabilmesi ile birlikte, daha sağlıklı ve nitelikli bir din eğitimi oluşturulabilir.

Türkiye’de hafızlık eğitimi geçmişte inişli çıkışlı zor zamanlardan geçse de günümüzde kurumsal açıdan her geçen gün sistemli bir şekilde gelişim göstermektedir. Günümüzde sadece hafızlık eğitiminin verildiği herhangi bir kurum yoktur. Büyük oranda hafızlık eğitimi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın rehberlik ve gözetiminde Kur’ân kurslarında ikmal edilmektedir. Kur’ân kursları örgün eğitim kurumları olmayıp Anayasa’nın 24. maddesi gereğince isteğe bağlı din eğitimi talebine cevap veren resmi yaygın din eğitim kurumları olarak kabul edilmiştir.³¹¹ Diyanet İşleri Başkanlığı topluma İslam dinini yaşatmak ve bunun için gerekli ortamları hazırlamaktan sorumlu geniş ve kapsamlı görevleri bulunan Cumhurbaşkanlığı’na bağlı bir birimdir. Hafızlık müessesesi ise önceleri Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Yaygın Din Eğitimi Daire Başkanlığı kapsamında yürütülüyorken, 2020 yılından itibaren hafızlık ile ilgili hizmetler aynı müdürlük bünyesinde Hafızlık Eğitimi Daire Başkanlığı nezdinde müstakil olarak ele alınmıştır. Bu sayede hafızlık eğitimini talep eden kişilere hıfz imkânını sunacak en sağlıklı hizmetin ulaştırılması ve bu alanda görev alan personelin yeterliliğinin artırılması ile kalite ihtiyacının giderilmesine yönelik adımlar

³¹¹ Cebeci, “Kur’ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi”, 14.

atılmıştır.³¹²

Bugün Türkiye’de hafızlık eğitimi almayı talep eden öğrencilerin profilleri değişmiştir. Nitekim din eğitimindeki özgürlük ve devlet tarafından teşvik edici imkânların artması gibi siyasi gelişmelerle bağlantılı olarak birçok proje üzerinde çalışılmaktadır. Bu projelerden birisi de Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı arasında yapılan Okul-Kur’ân Kursu İşbirliğine Dayalı Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık protokolüdür. Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesi olarak adlandırılan bu proje ile birlikte gelişen ve değişen topluma ayak uydurmakla birlikte yaşlarına ve gelişim seviyelerine uygun, hafızlık eğitimi alan öğrencilerin okula ara vermeden ailelerinden ve sosyal ortamından uzak kalmadan hafızlıklarını tamamlamaları ve pekiştirmelerine imkân verilmiştir.³¹³ Proje kapsamında son yıllarda, İmam-hatip ortaokullarında eğitim görmekte olan öğrencilerden örgün eğitimle birlikte hafızlık yapmak isteyenlere sene kaybetmeksizin eğitime bir yıl ara verme imkânı sunulmuştur. Eğitime bir yıl ara veren öğrencilere akademik başarının düşmemesi için de eğitim-öğretim yılı içerisinde veya yaz dönemlerinde; Türkçe, matematik, fen bilimleri, sosyal bilgiler ve İngilizce derslerinden kurslar verilmiştir.³¹⁴ Yine lise ve lisans düzeyinde imam hatip liseleri ve ilahiyat fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerin bazılarının gönüllü olarak hafızlık yaptıkları bilinmektedir. Resmi bir kurumda veya ferdi gayretler neticesinde hafızlığını ikmal eden her öğrenci Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından düzenlenen Hafızlık Tespit Sınavı’nda başarılı olmak kaydıyla Hafızlık Belgesi almaya hak kazanmaktadır.³¹⁵

Hafızlık, Kur’ân’ın nazmına olan hâkimiyet kadar manasınada vakıf olmayı gerekli kılan bir olgudur. Bunu gerçekleştirmenin en önemli yolu ise Arapça’yı öğrenmekten geçmektedir. Buradan hareketle Diyanet İşleri Başkanlığı, hafızlık eğitimini başarıyla tamamlamış Kur’ân kursu öğrencilerinin, temel düzeyde de olsa Arapça’yı öğrenerek Kur’ân’ın anlam dünyasına vâkıf olmalarını gerçekleştirmek için

³¹² Esmâ Çetin, “Günümüz Türkiye’inde Kurumsal ve Meslekî Açından Hafızlık Müessesesi”, *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, ed. Hatice Şahin Aynur (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021), 15-16.

³¹³ Salih Aybey, “Hafızlık Eğitiminde Yeni Bir Tecrübe: Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık -Önemi, Problemleri Ve Beklentiler-”, *Ekev Akademi dergisi* 24/82 (Nisan 2020), 386.

³¹⁴ Rahime Kuloğlu, *Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Ortaokullarındaki Hafızlık Projesinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2018), 21.

³¹⁵ Kara, *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, 164.

Kur'ân'ı Anlama Temel Öğretim Programı kapsamında 2018-2019 eğitim-öğretim yılında bir uygulama başlatmıştır. Örgün eğitime devam eden öğrencilerin de bu programdan istifade edebilmeleri için eğitim süreçlerindeki ders yükü dikkate alınarak, alandan ve uygulayıcılardan gelen talepler neticesinde Kur'ân'ı Anlama Temel Öğretim Programı iki alternatif halinde yeniden güncelleştirilerek daha fazla öğrencinin yararlanmasına imkân tanınmıştır.³¹⁶

2.2.1.2. Hafızlık Eğitiminde Takip Edilen Aşamalar

Türkiye’de hafızlık eğitiminin nitelikli ve sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ve ülkedeki din görevlilerin öncülere olarak aranan yeterliliklere sahip hâfızların artırılması Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üzerinde önemle durduğu bir husus olmuştur. 2010 yılına kadar geleneksel yöntemler ve şahsi tecrübelerle gerçekleşen hafızlık olgusu, değişen ve gelişen toplumun ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan bilimsel veriler ve gelişime açık yaklaşımlarla sistemleştirilmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı, Hafızlık Eğitim Programı kapsamında öğrenci bazlı ön hazırlık, sistemli bir ders programı, özverili bir disiplin sağlanması amaçlanırken, sosyal hayattan kopmaması, motivasyonun yüksek tutulması ve sağlıklı bireyler yetişmesi gibi öğrenci merkezli kazanımlar da planlanmıştır. Bu program nitelikli bir hâfız yetiştirmeyi önemseyen kadar hâfız kalmayı da hedeflemiştir.³¹⁷ Nitelikli hafızlık eğitimi kadar hafızlığın muhafazası konusunda da adımlar atan Diyanet İşleri Başkanlığı 2019 yılında hafızlığı yeterince sağlam olmayan diyanet personelinin hafızlıklarının pekiştirilmesi, tâlim ve mûsîki alanlarında bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi hedefiyle, Hafızlığı Muhafaza Hizmet İçi Eğitim Programı hazırlamıştır.³¹⁸ Hafızlık Eğitim Programı; hazırlık, ezberleme ve pekiştirme olmak üzere azami 24 ay olarak planlanan üç dönemden oluşmaktadır.

2.2.1.2.1 Hazırlık Dönemi

Hazırlık dönemi dört aylık bir süredir. Öğrencinin öğrenmesini etkileyen

³¹⁶ *Kur'ân'ı Anlama Temel Öğretim Programı*, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı) (2021), No. E-67567140-254.01-1612415.

³¹⁷ Muhammet Şevki Aydın, “Hafızlık Eğitimi Yeniden Düşünmek”, *Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar*, ed. Cemil Osmanoğlu - Ömer Özbek (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 25-26.

³¹⁸ Cemil Osmanoğlu - Mine Taşkın, “Hafızlığı Muhafaza Yöntemleri: Hafızlığı Muhafaza Edenler Üzerine Nitel Bir Araştırma”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Mart 2024), 372.

faktörlerin tespiti ve öğrencinin hazır hale gelmesi için yapılan bir aşamadır. Nitekim psikoloji alanında yapılan araştırmalara göre eğitim öğretim sürecinin verimliliği, öğrenme ve öğretme sürecinin etkin kılınmasıyla gerçekleşir. O halde iyi bir öğrenme yapılabilmesi için öğrenen ile ilgili türe özgü hazır oluş, olgunlaşma, genel uyarılmışlık hali, kaygı, güdülenme ve dikkat gibi faktörler etkilidir.³¹⁹ Bu anlayışa göre bireysel farklılıkların dikkate alınarak öğrenme ve öğretme ortamlarının düzenlenmesi ile de başarılı bir hazır bulunuşluk sergilenebileceği söylenebilir.³²⁰

Tam öğrenme yaklaşımına göre zekâ, kişilik özellikleri ve ailenin sosyoekonomik durumu gibi değişmeye dirençli olan doğuştan gelen faktörler yerine, değişime açık öğrenmeyi etkileyen diğer etkenlerden olan ön öğrenmeler, derse karşı tutum, ilgi, başarılı olabileceği inancı, zaman ve öğretim hizmetinin niteliği gibi faktörlerde ki değişimlerin öğrenmede önemli derecede olumlu etkisinin olduğu kabul edilmektedir.³²¹

Hafızlık eğitim programı kapsamında ilk aşama hazırlık dönemi olup, değişkenler üzerine Hafızlık eğitimi öncesinde öğrencinin başarısının artırılması ve gerekli donanımına sahip olması planlanmıştır. Öncelikle bir ön öğrenme olan hazırlık döneminde öğrenciye Kur'ân'ın tecvid kaidelerine uygun olarak seri bir okuma kabiliyeti kazandırılması, ezber yeteneğinin geliştirilmesi, hafızlık sürecine adaptasyonunun sağlanması ve zihnen hazır hale gelmesi amaçlanmıştır.³²²

2.2.1.2.2. Ezber Dönemi

Ezber dönemi hazırlık dönemini başarıyla geçiren öğrencinin isteğiyle aktif hale gelen bir dönemdir. Bireysel olarak bir ezberleme rutini olması için daha esnek yapıda bir program oluşturulmuştur. Öğrencinin ezberleme yeteneği ve ezber işlemini iyi yönetip yönetmemesi gibi sebepler bu sürecin uzun ya da kısa sürmesine neden olmaktadır. Ezberleme döneminde, hazırlık aşamasında ve bir sonraki aşama olan

³¹⁹ Mehmet Ali Seven - Ali Osman Engin, "Öğrenmeyi Etkileyen Faktörler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2 (Şubat 2010), 191-194.

³²⁰ Ethem Yeşilyurt, "Tam Öğrenme Yaklaşımı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Haziran 2020), 1554.

³²¹ Yeşilyurt, "Tam Öğrenme Yaklaşımı", 1555.

³²² Hüseyin Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 63-65.

pekiştirme döneminde olduğu gibi dini bilgiler, sosyal etkinlik ve rehberlik dersleri de yer almıştır.³²³ Türkiye’de kişiyi hâfız olma sonucuna ulaştıran geleneksel ve tekrarlarla yapılandırılmış yöntemler, hafızlık eğitim programı kapsamında ezber döneminde önerilen uygulamalardır.³²⁴ Türkiye’de üçüncü yöntem olan bilgisayarla hafızlık tekniği ise çok az rastlanmakla birlikte hâfız olma yolunda faydalanılabilecek bir metot olduğu ileri sürülmektedir.³²⁵ Ezber dönemin de kullanılan yöntemlerdeki seyir şu şekilde gerçekleşmektedir.

2.2.1.2.2.1. Geleneksel Yöntem

Osmanlı devletinin hafızlık eğitim sisteminden bu güne kadar ülke genelinde uygulama birliğinin sağlandığı sistemleştirilmiş aktif bir yöntemdir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Hafızlık Eğitim Programı’nda sistemleştirilen bu metot birtakım yanlış uygulamaların önüne geçerek hafızlığını 24 ayda tamamlamak isteyen talebeler için esas alınan bir teknik olmuştur. Hâfız adayı 1.cüzden başlayarak 30.cüze kadar her cüzün son sayfasını ezberleyerek ilerlemektedir. Bu sayede 1.dönüş bitip tekrar başa dönerek 1.cüzden devam eden öğrenci her cüzün 19.sayfasını ezberlemekte ve geçen ay ezberlemiş olduğu son sayfanın tekrarını yapmaktadır. Bu şekilde hafızlık tamamlanana kadar ham ya da çiğ denilen yeni ezberler ve has ya da pişmiş denilen geçmiş ezberlerin tekrarı birlikte yürütülmektedir. Öğrenci öncelikle ezber yapılacak bölümü (sayfa veya sûre) öğreticiden veya diğer dinleme cihazlarından dinlemelidir. Böylece öğrencinin kelimeleri doğru algılaması, hatalı okuma ihtimalinin bulunduğu kelimelere, sayfada ve başka yerlerde bulunan benzer kelime ve âyetlere dikkat çekilmesi sağlanmalıdır. İmkân dâhilinde öğrenciler arasında hocadan önce birbirlerini dinlemeleri için ikili ya da dörtlülük şeklinde çalışma grupları oluşturulmalıdır. Şart olmamakla birlikte ezberin kuvvetli olması için ezberi sayfanın en altından yukarı doğru yapmak önerilmektedir. Yine hâfız adayına kapasitesine göre ezber yükü vermenin yanında ezberde kolaylık sunması açısından sesli çalışma imkânı sağlanmalıdır. Öğrencinin dersini (ham+has) yatmadan önce yeterince tekrarlarla

³²³ Hülya Baştürk, “İlk Dönem Hafızlığın Günümüzdeki Hafızlık Eğitimi ile Karşılaştırılması”, *GAB Akademi Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 146-160; Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 60.

³²⁴ Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 68.

³²⁵ Ömer Özbek, “Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri”, *Bilimname Dergisi* 2, (Kasım 2015), 183-209.

hazırlamış olması ile birlikte ezber yaparken ve hocaya dersini okurken hadr usulünü benimsemiş olması gerekir. Böylelikle, Hafızlık Eğitim Programı kapsamında belirtilen geleneksel yöntemle göre bu kurallara uygun istikrarlı bir ilerleme kaydeden hâfız adayının azami 24 ayda hafızlığını tamamladığı belirtilmektedir.³²⁶

2.2.1.2.2.2. Tekrarla Yapılandırılmış Yöntem

Yakın zamanlarda geliştirilmiş bu sistem hafızlığını en kısa zamanda tamamlamayı talep eden ve buna güç yetirebilecek olan öğrenci ve kursların tercih ettiği bir metottur. Belli aralıklarda ve özel tekrarlarla yapılan bu uygulamada amaç hızlı ve aynı zamanda sağlam bir hafızlık eğitimi sunmaktır. Ezberin kolay yapılmasını sağlayan bu stratejiye göre insan zihninin çalışma sisteminde bulunan genel özelliklerinden duyu organlarıyla toplanan verilerin dağınık halde kısa süreli belleğe aktarıldığı aşamada gerekli tekrarların yapılması halinde, bilgilerin işlenerek sistematize edilmesiyle uzun süreli belleğe aktararak kalıcı hale gelmesi sağlanmaktadır. O halde bu stratejiye göre kalıcılığı sağlayan tekrarların önemi büyüktür.

Geleneksel yöntemdeki genel esaslar bu uygulama içinde geçerli olmakla birlikte temel farkı, hem dersin ezberlenmesi esnasında hem de ezberlendikten sonraki aşamada tekrarların belirli bir sisteme göre yapılandırılmasıdır. Bu sistem ezberleme ve ezberi koruma şeklinde iki aşamadan geçmektedir. Bu metodun sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi ve düzenli bir tekrar takip sisteminin oluşturulması için öğrenciler arasında sayfa sayısı birbirine yakın olanları üçer, dörder kişilik gruplara ayırmak faydalıdır. Zihinsel fonksiyonlar dikkate alınarak kolay ezberlemeyi sağlayacağı düşüncesiyle, sayfa ikiye bölünerek âyetlerin uzun veya kısa olmasına göre âyet âyet, vakıflara göre veya nefesin dikkate alındığı belirlemelerle parça parça ezberlenmektedir. Her yeni ezberlenen parça bir önceki parça ile birleştirilerek tekrar edilir. İlk bölüm ezberlenip en az dört defa tekrar yapılmasının ardından grup arkadaşlarından iki kişiye, sonrasında hoca veya görevlendirilen bir öğreticiye dinletilir. Bu işlemler sayfanın diğer yarısında da uygulanır. Son olarak sayfa birleştirilerek grubundan iki arkadaş ardından hoca veya görevli öğreticiye en az bir

³²⁶ Hafızlık Eğitim Programı, T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı) (2010), No. 113.

kez dinletilerek sayfanın ezberi tamamlanır.

Bu yöntemin esas unsuru olan tekrarlarda belli bir sistem takip edilir. Ders olarak hocaya okunan ezberlerin tamamı (ham+has) belli bir düzen ve disiplin içerisinde tekrar hocaya sunulur. Buna göre birinci tekrar 1 saat sonra yapılır. İkinci tekrar 24 saat sonradır. Üçüncü tekrar ise 48 saat sonra yapılmaktadır. Buraya kadar yapılan tekrarlarda saat önemlidir ve öğrencinin hocaya dersi verdiği ilk zaman başlangıç olarak esas alınır. Bundan sonraki haftalık, iki haftalık ve aylık tekrarlarda ise saat önemli değildir ve gün içinde herhangi bir vakitte ders hocaya okunabilir. Dördüncü tekrar, ezberin hocaya ders olarak verilmesinden 7 gün sonradır. Beşinci tekrar 14 gün sonra yapılır. Son tekrar ise 30 gün sonra yapılır. Yöntemin daha nitelikli bir uygulama sağlaması açısından öğrencilerin beslenme alışkanlıkları, sosyal aktiviteleri ve günlük çalışma planları gibi farklı önerilerde de bulunulmuştur.³²⁷

2.2.1.2.2.3. Bilgisayarla Hafızlık Tekniği

Türkiye’de bilgisayarla hafızlık eğitim tekniğinin bazı kurs ve okullarda uygulamaya koyulduğu aktarılsa da bu sayının çok az olduğu kaydedilmektedir. Tarihi tecrübeler yakın dönemlerde uygulanmaya başlayan bilgisayarla hafızlık eğitiminin net bir kullanım alanı, etki ve sonuçları ile ilgili ne denli bir uygulanabilir bir faaliyet olduğunu göstermesi açısından yetersizdir.³²⁸ Ancak öğrenci bazlı bir yaklaşımla bakıldığında, hafızlık süreci bizzat öğrencinin yeterlilik ve becerileriyle sürdürülebilir bir faaliyettir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nca hazırlanmış olan Hafızlık Eğitim Programı’da öğrenci bazlı bir yaklaşımla uygulamaya konulmuştur.³²⁹ O halde çalışma alışkanlıkları göz önünde bulundurularak hazırlanan esnek yapıdaki çalışma toleransı hafızlık eğitim sürecini kolaylaştıran unsurlardan olmuştur. Bu kapsamda günümüz dünyasını yakından ilgilendiren teknolojik faaliyetler öğrenciler için etkin bir kullanım alanı sunmaktadır. Çağın gerektirdiği şekilde değişen ve gelişen yaşam koşullarına

³²⁷ Aynur, “Kur’ân Hıfzı” Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri, 181-194; “Hafızlık Eğitim Programı”; Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 70-72.

³²⁸ Özbek, “Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri”, 189-190.

³²⁹ Süleyman Kablan, “Kur’ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2021), 749.

bağlı olarak hafızlık eğitiminde de teknolojiden yararlanmak öğrenciler için verimli çalışmayı sağlayabileceği gibi motivasyonu yüksek tutmada bir araç olabilir.³³⁰ Yine teknolojinin kolay ulaşılabilir olması ve herkese eşit imkânlar sunması fayda sağlayan bir diğer husustur. Nitekim Covid 19 salgınında yaşanan eğitimdeki aksamalar, sosyal mesafe ve uzaktan eğitim gibi plansız edinilen tecrübelerle teknoloji yeni şekillenen eğitim sisteminin bir parçası olarak hayat bulmuştur. Bu salgın sürecinde her ne kadar ezber, takip ve ders sunum işlemleri Whatsapp ve Zoom gibi platformlar aracılığıyla gerçekleşse de kurs ve arkadaş ortamından, etkin bir öğretmen takibinden uzak olması gibi konularda hafızlıkla meşgul olan öğrenciler için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kalıcı ve uygulanabilir bir çözüm üretmede zorlandığı görülmüştür. Dolayısıyla hafızlık eğitiminde olası salgın gibi durumlarda ve eğitimin normal seyrinde destekleyici teknolojik unsurlara ihtiyaç vardır.³³¹ Son yıllarda hafızlık eğitiminin örgün eğitimle birlikte icra edilmesi Kur'ân eğitim ve öğretiminin modern usullerle sürdürülmesinde etkili olmuştur. Okul ortamında yararlanılan bilgisayar, internet programları, akıllı tahta ve projeksiyon gibi birçok modern unsurların Kur'ân eğitiminde faydalanılması öngörülen faktörlerdir. Ancak bu noktada eğitmenin teknoloji kullanımını yönetmede alışkanlık kazanmış olması modern unsurların Kur'ân eğitimindeki etkinliğini artırmıştır.³³²

Türkiye'de hafızlık eğitiminin bilgisayar tekniği ile uygulandığı nadiren de olsa görülmektedir. Hafızlık eğitiminde bilgisayar, dersi kaydetmekten öte öğretici kontrolünde, farklı hafızlık programlarından yararlanmak için kullanıldığında daha etkin rol oynamaktadır.³³³ Bilgisayar destekli hafızlık eğitiminin verildiği kurslarda öğrenciler faydalandıkları aynı çalışma kriterlerinden olan bilgisayar programlarını evlerinde de aile gözetiminde icra etmektedirler. Kur'ân eğitim ve öğretiminde bilgisayar ortamında hazırlanan uygulamaların, öğrencilerin Kur'ân öğrenme

³³⁰ Kablan, "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri", 752.

³³¹ Kablan, "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri", 751.

³³² Kablan, "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri", 748.

³³³ Özbek, "Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri", 190.

konusunda ilgi ve dikkatlerini artırdığı gözlemlenebilir.³³⁴

Öğrenciden öğrenciye farklılık arzeden işitsel/musiki ve görsel öğrenim metodları etkin öğrenme modellerindendir. İşitsel öğrenim modeline göre ses tonu ve kişide oluşturduğu duygu durumu güdülenerek hatırlamayı sağlar. O halde sözel ve duysal tekrarlar kalıcılığı sağlayan temel faktörlerdir. Ancak bu faktörlerin etkin hale getirilmesi hafızlık eğitiminde bulunan hocanın mesleki yeterlilik düzeyi, hoca ile her an iletişim halinde bulunma imkânı ve hocanın ağız ve şive farklılıkları gibi özelliklerle yakından ilişkilidir. Çünkü model okuyuşun her zaman zihinde hazır halde bulunması mümkün değildir. Henüz ezberlenmeyen sayfa veya âyetler, öncelikle yüzünden okuma işlemini serileştirmenin ardından fem-i muhsin bir hocadan dinlemek, sonrasında ezber işlemine geçmeyi gerektirir. O halde öğrenci tekrar, pekiştirme ve hafızlığını koruma dönemlerinde dinleyeceği âyet, sayfa, cüz ve sûreyi istediği zaman dilediği kadar dinleyebilmelidir. Bu hususta da bilgisayar ve internet kaynaklı programlardan yararlanmak hafızlık eğitiminde faydalanılabilecek sistemlerdir.³³⁵ Bu bağlamda bilgisayarla eğitim, hoca gözetiminde Kur'ân öğretimi ve hafızlık eğitiminde hazırlık, ezber ve pekiştirme dönemlerinde yararlanılabilecek bir tekniktir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kurulan, Mushaf Programı Kur'ân'ı Kerim'i dinleme, kaydetme, sunum hazırlama, video izletme gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinde kullanılabilecek şekilde hazırlanmış olup, IOS ve Windows işletim alt yapısına uygun olarak yaygın bir kullanım alanı sunmaktadır.³³⁶ Ancak değişen toplumun getirdiği modern anlayışa göre tüm bu kolaylık sağlayan teknolojik cihazlar, sanal ortam ve programlamların bizzat Kur'ân ve eğitmen ile sağlanan yakın dostluk, bağ, muhabbet ve ünsiyet kadar yapıcı gelişmeler sağladığı söylenemez.³³⁷

³³⁴ Mustafa Atilla Akdemir, "Kur'ân Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 13/13 (Haziran 2010), 37.

³³⁵ Kablan, "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri", 759.

³³⁶ Kablan, "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri", 755; Mushaf Programı. Türkiye: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı), (2021).

³³⁷ Özbek, "Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri", 190.

2.2.1.2.3. Pekiştirme Dönemi

Pekiştirme aşaması ise ham denilen yeni ezberlenen sayfaların haslama denilen tekrarlarla sağlamlaştırıldığı kısımdır. Bu pekiştirme sürecinden kastedilen hafızlık tamamen bittikten sonra hayat boyu meşgul olmayı gerektiren tekrarı değil, günlük yapılmış olan ezberlerin hafızlık eğitimi boyunca belli aralıklarla yapılan tekrardır. Nitekim hafızlık eğitim programında da dikkat çekildiği üzere, yeni ezberlenmiş olan sayfaların zihnin özellikleri göz önünde bulundurularak unutmayı öteleyen tekrar çalışmalarının önemi büyüktür. Zira yeni belleğe alınan bilgilerin yeterince tekrarının yapılmadığı takdirde, bir sonraki dönüşte bu sayfaların neredeyse unutulmak üzere olduğu ve hatırlamak için yeniden aynı emeğin ve zamanın harcandığı gözlemlenmektedir. Bunun önüne geçebilmek için ezberlenen âyetlerin unutulmaması düzenli ve anlamlı tekrarlarla mümkündür. Bu anlamda hemen uyku öncesi dikkat dağıtıcı tüm teknolojik ve çevresel etkenlerden uzak durarak yapılan ham ve haslamaların tekrarı çok önemlidir. Unutmanın zirvede olduğu 24. (1.gün) ve 48. (2.gün) saatinde yapılan tekrarlar da ezberlerin sağlamlaştırılmasında oldukça etkilidir. Yine Kur'ân'a uygun bir hayat yaşamayı arzulayan hâfızların belirli gün ve gecelerde yaptıkları tekrarlar, hem Kur'ân'ı hayatlarına aktarmada pratik yapmayı, hem de ezberlerin pekiştirilmesini sağlamaktadır. Hafızlık yapan öğrencide; düzensiz beslenme, uykusuzluk, yorgunluk, yanlış çalışma alışkanlıkları, zamanı iyi yönetememe veya dikkat eksikliği gibi ezber yapmayı ve unutmayı etkileyen faktörler bulunabilir. Bu durumun farkında olup kontrol altına almak da ezber yapmayı ve düzenli tekrarların yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu noktada öğretici, rehberlik servisleri ve ebeveynlere büyük sorumluluklar düşmektedir.³³⁸

Müslümanlar, hafızlığı unutmanın büyük bir vebal olduğunun farkında olup Kur'ân ile meşgul olmaları gerektiğinin bilincindedirler. Bu nedenle hafızlık eğitimi sürecinde yapılan sağlıklı ezber ve pekiştirme işlemi sağlam bir hafızlığın temelini oluşturmaktadır. Hâfız kalabilmenin önemine binaen, Allah (cc) tarafından bahsedilen, yıllarca emek verilen hıfzın unutulma ihtimali ve birçok diyanet personelinin hafızlığının yeterince sağlam olmayışı gibi hususlar sebebiyle, Diyanet İşleri

³³⁸ Cemil Osmanoğlu - Ferda Aslan, "Hafızlık Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2019), 383-412.

Başkanlığı 2019 yılından itibaren, Hafızlığı Muhafaza Hizmet İçi Programı kapsamında hafızlıkların pekiştirilmesini amaçlayan çalışmalar başlatmıştır. Bir kurum ve bu gibi programlar öncülüğünde yapılan tekrar çalışmaları okuma, dinleme, toplu tekrarlar, bireysel karşılıklı tekrar, teknolojik araçları kullanarak yazma ve test çalışmaları yapma gibi şekillerde gerçekleşmektedir.³³⁹

Hafızlığın korunmasında bireysel çabalar oldukça önemlidir. Hafızlığını uzun yıllar muhafaza edenler üzerinde yapılan bir araştırmada, günlük en az bir cüz olmak üzere yapılan rutin tekrarların önemli olduğu tespit edilmiştir. Yine bireysel tekrarlar dışında zaman zaman özel tekrar ve pekiştirme programlarından istifade etmek, ev halkından birine, bir arkadaşına, özel bir hocaya dinletmek veya resmi kurumların programlarına katılarak ezberleri yeniden ele alma ve sağlamlaştırma işleminin gerçekleştirilmesi bir diğer etkidir. Mesleki tekrarlar da hafızlığın muhafazasında doğal bir koruma yöntemidir. Nitekim vaizlik, Kur'ân kursu öğreticiliği, imam-hatiplik gibi mesleklerde çalışan hâfızların Kur'ân'la iç içe olması, hafızlığı muhafaza etme bağlamında doğal bir tekrar etme imkânı sunmaktadır. Son olarak özel zamanlar, çeşitli dini günler ve düzenli yapılan ibadetler (beş vakit namaz, teravih namazı, teheccüd namazı, Ramazan ayı, cuma günü ve çeşitli vesilerle yapılan hatimler vb.) sebebiyle yapılan tekrarlarla da hafızlığın korunması mümkün olmaktadır. Genelde bu muhafaza tekniklerini uygulayarak hafızlığın korunması sağlanmaktadır. Ancak tüm bu teknikleri uygulamak için kişinin özelde bir motivasyon kaynağı edindiği görülmektedir.

Ezberi muhafaza etmede en belirgin motivasyonlar olarak hafızlığın değerine olan inanç, Kur'ân sevgisi, Allah sevgisi, ahiret inancı ve vicdani hisler olan içsel kaynaklardır. Ek olarak; aile, hocanın etkisi ve Kur'ân'ın kendine ait musikisi diğer dışsal kaynaklardır.³⁴⁰ Aslında bu motivasyonları tespit etmenin özünde hafızlıkla anlamlı bir bağ kurmak yatmaktadır. Buradan hareketle öğrencilerin âyetlerin manasına vakıf olarak ezber ve tekrarlarını yapması, manasını anlamadan yapılan boş bir metne göre daha anlamlı, kolay ve kalıcı bir ezber sağlamaktadır. Sonuç olarak

³³⁹ Osmanoğlu - Taşkın, "Hafızlığı Muhafaza Yöntemleri: Hafızlığı Muhafaza Edenler Üzerine Nitel Bir Araştırma", 372.

³⁴⁰ Osmanoğlu - Taşkın, "Hafızlığı Muhafaza Yöntemleri: Hafızlığı Muhafaza Edenler Üzerine Nitel Bir Araştırma", 382.

Türkiye’de hâfız adaylarının büyük çoğunluğu âyetlerin manasına hâkim olmadan ezber yapmaktadır. Hafızlık eğitim sisteminde Kur’ân’ın anlaşılmasına yönelik bir dil eğitimi ve ezber stratejisi oluşturmak ezber yapmada ve hafızlığın muhafazasında kolaylık sağlayabilir, en önemlisi de amacına ulaşan bir hafızlık olgusunu gerçekleştirir.³⁴¹

2.2.2. Endonezya’da Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler

Endonezya, Hint ve Pasifik Okyanusları arasında ekvator çizgisi üzerinde takımadalardan oluşan bir ülkedir. Nüfus olarak Müslüman devletler arasında en başta yer almaktadır. 280 milyon nüfusa sahip ülkenin yaklaşık %90’ını Müslüman nüfusu oluşturmaktadır.³⁴² Bu nedenle Endonezya uyguladıkları yöntemler açısından örneklik teşkil etmiş ve tüm İslam âleminin yakından takip ettiği bir ülke olmuştur.

Endonezya’da İslam’ın gelişimi ilk olarak diğer Müslüman ülkelerden gelen mutasavvıflar, vaizler ve tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. İslam’ın yaygınlaşmasına paralel olarak ise öncelikle halkın kendi imkânları ve kurdukları gayri resmi kurumlarla ilerleyen din eğitimi ve Kur’ân faaliyetleri, zamanla camiler, medreseler ve üniversitelerde öğretilir hale gelmiştir.³⁴³ Endonezya’da Kur’ân hıfzı ve din eğitiminin bulunduğu noktayı kavrayabilmek için resmi olan veya olmayan eğitim kurumlarının gelişim seyrine bakmak önemlidir. Nitekim Endonezya’da eğitim üç kolla ilerlemektedir. Bunlardan ilki Endonezya eğitiminin en eski türü olan pesantrenlerdir. İkincisi sömürgeciler tarafından kurulan seküler okullardır. Üçüncüsü ise pesantren ve seküler okulların ortak tezahürü olan din eğitimi ve modern eğitimin birleştiği medreselerdir.

2.2.2.1. Pesantren Okulları

Endonezya’da geleneksel dini eğitiminin en eski ve köklü yapısını pesantrenler oluşturmuştur. Santrilerin Yeri anlamına gelen pesantrenler eğitim verdiği öğrencilerine yatılı imkân da sunduğu için Pondok Pesantren olarak da

³⁴¹ Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 74.

³⁴² Bulut, “İslam Ülkeleri ve Ekonomileri”, 68.

³⁴³ Haidar Putra Daulay, “Islamic Education in Indonesia: A Historical Analysis of Development and Dynamics”, *British Journal of Education* 5/13 (December 2017), 109-126.

bilinmektedir.³⁴⁴ Pesantrenler özel bir eğitim kurumu olup bir kiainin özel mülkü olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁴⁵ Buradaki eğitim gören talebeye santri, hocaya kiai, okudukları klasik eserlere ise kitap kuning denilmiştir.³⁴⁶ 16. yy'dan itibaren varlığını devam ettiren pesantrenlerde eğitim kalitesi ve pesantrenin geleceği, eğitimi şekillendiren kiainin şahsiyeti, tecrübeleri ve ilmi seviyesi ile yakından ilişkili olmuştur. Pesantrenlerde hocalar gönüllü olarak eğitim vermişlerdir. Bu kurumlar vakıf fonları, halktan gelen bağışlar, kiai ve diğer öğreticilerin kendi şahsi gelirleri ile gerçekleşmiştir.³⁴⁷

Endonezyada toplum, pesantrenleri dindarlığın bir tezahürü olarak görmüş, çocuklarını küçük yaşlardan itibaren buralara Kur'ân başta olmak üzere temel dini eğitimi almaları için göndermişlerdir. Özellikle Kur'ân'ı ezberleme bağlamında İslami bir yatılı okul olan pondok pesantrenler önemli bir rol oynamıştır.³⁴⁸ 19. yy'ın sonlarına doğru hükümetin batı tipi okulları açması, misyoner teşkilatlanmaların açtığı okullar ve 1910'da Müslüman cemiyetlerin kurmuş oldukları hem laik hem de din eğitim konularını öğreten ve gündüz okulu olan medreselerin icrasına kadar pesantren okulları Endonezya'nın tek tip eğitim kurumu olmuştur.³⁴⁹

Öncelikli eğitim faaliyeti Kur'ân üzerine olan pesantrenlerde hadis, fıkıh, Arapça ve tasavvuf eğitimleri verilmiştir. 1970'lerden sonra ise ülke genelinde yapılan eğitim reformu ile mesleki eğitimler de verilmeye başlanmıştır.³⁵⁰ Sonuç olarak pesantrenler, halkın talebi ve devletin öngördüğü eğitim sisteminin ülke genelinde kabul görmesine bağlı olarak bir taraftan geleneksel eğitim ve yapılanma sistemlerini korumaya çalışırken, diğer taraftan devletin ortaya koymuş olduğu modern eğitim özelliklerini benimseyerek ve bu yeni modern sistem doğrultusunda özel okullar

³⁴⁴ Ahmet Turan Arslan, "Malezya'da Din Eğitimi ve Arapça Öğretimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997), 37-41.

³⁴⁵ İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (Nisan 2003), 46.

³⁴⁶ Hamid Fahmy Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren: Maintaining Tradition in Modern System", *TSAQAFAH Jurnal Peradaban Islam* 11/2 (November 2015), 228.

³⁴⁷ Göksoy, "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri", 47.

³⁴⁸ Ida Suryani Wijaya - Diajeng Laily Hidayati, "Between the Sacred and The Profane: The Dynamics of The Memorization of the Qur'an in East Kalimantan", *Harmoni* 18/2 (December 2019), 165-181.

³⁴⁹ Göksoy, "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri", 48.

³⁵⁰ Syamsun Ni'am, "Pesantren: the Miniature of Moderate Islam in Indonesia", *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies* 5/1 (June 2015), 111-134.

açarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Pesantrenler, din eğitimi ağırlıklı kurumlar olmak üzere, devletin uygulamış olduğu eğitim faaliyeti müfredatını uygulayarak ilk, orta ve lise düzeyinde eğitim sistemi oluşturmuşlardır. Yine medresler dışında sekolah adıyla devletin öngördüğü eğitimi uygulayan genel ve mesleki derslerin verildiği okullar açılmıştır. Bununla birlikte pesantrenler yüksekokul ve üniversiteler de açarak modern bir dini eğitim vermişlerdir.³⁵¹ Bu okullardan mezun olanlara, medreselerden mezun olan öğrencilere verilen diplomalardan verilmiş olup, bu diploma ile öğrenci Yüksek İslami İlimler Enstitüsü niteliğindeki üniversitelere girebilmişlerdir. Bu sayede enstitülerden mezun olan öğrenciler de din görevliliği veya öğretmenlik gibi alanlarda meslek sahibi olabilmüşlerdir.³⁵²

Günümüzde altı çeşit pesantren okulu vardır; geleneksel, yarı geleneksel, modern, kabiliyeti esas alan, çok amaçlı pesantrenler ve genel eğitim veren okullar şeklindedir. Buradaki ayrım, verilen eğitimin, ilk baştaki gibi devam eden, değişime uğramayan pesantren eğitiminden, tüm değişimlerle birlikte mesleki ve üniversite düzeyinde de eğitim veren kurumlar şeklinde bir dönüşüm olduğu söylenebilir.³⁵³

2.2.2.2. Sömürgeciler Tarafından Kurulan Seküler Okullar

Uzun yıllar batılı devletlerin, özellikle de Hollanda'nın sömürgesi altında yaşamış olan büyük İslam ülkesi Endonezya'da o dönemlerde kurulmak istenen eğitim merkezleri batılı araştırmacılar tarafından aşırılık olarak yorumlanmış, hatta terör saldırısı şeklinde aktarılmıştır.³⁵⁴ Hollanda hükümeti, Endonezya'da dini referanslara dayanmayan modern olarak nitelendirdikleri okullar açmıştır. Halk bu okullara çocuklarını göndermek istemesede seküler okullar ile irtibatlandırma düşüncesi ile zaman içerisinde göndermek zorunda kalmıştır. Bu durum İslami eğitim veren kurumlarda da matematik ve diğer pozitif bilimlerin okutulmaya başlanmasını sağlamıştır.³⁵⁵ Sömürge zamanında İslami eğitim kendi kurdukları özel kurumlarda

³⁵¹ Göksoy, "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri", 49-50.

³⁵² Martin van Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*. ed. Farish A. Noor - Yoginder Sikand - Martin van Bruinessen (Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2008), 217-246.

³⁵³ Zarkasyi, "Modern Pondok Pesantren: Maintaining Tradition in Modern System", 223.; Daulay, "Islamic Education in Indonesia: A Historical Analysis of Development and Dynamics", 291-307.

³⁵⁴ Bruinessen, "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia", 217-246.

³⁵⁵ Hidayatullah Azra, "Islamic Education in Indonesia", *Handbook of Islamic Education*, ed. Holger Daun - Reza Arjmand (Cham: Springer International Publishing AG, 2018), 763-781.

verilirken Endonezya'nın özgürlüğünü kazanması sonrasında ise devlet okullarında verilmeye başlanmıştır.³⁵⁶ Bu seküler okullar ile pesantren okulları arasında başlangıçta çok büyük ayrılıklar olmasına rağmen, zaman içerisinde bir birine yakınlaşmış, günümüzde aradaki ayrılık bir hayli azalmıştır. Seküler okullar dini hassasiyeti medreseler kadar olmayan, ancak müfredatında İslami eğitimi de bulunduran okullar olarak Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı şekilde devam etmektedir.

2.2.2.3. Müslümanlar Tarafından Kurulup İdare Edilen Medrese Sistemi

Medreseler tüm dünyada toplumun İslami eğitim konusundaki ihtiyaç ve hassasiyetlerini karşılamak ve bir disiplin sağlamak için kurulmuş okullardır. Ancak Endonezya'da medreseler diğer İslam beldelerinde olduğu gibi klasik din eğitimi vermekten ziyade aynı zamanda modern eğitimde sunan bir din eğitim kurumu olarak bilinmektedir. Medreseler, yalnızca din eğitiminin verildiği pesantrenlerin çağın gereklerine uygun eğitimi karşılamadığı anlayışına sebep olan misyoner teşkilatların ve özellikle Hollanda sömürge yönetiminin kurduğu batı tipi okullar ile rekabet edebilme düşüncesiyle geliştirilen bir okul sistemi olmuştur.³⁵⁷ Medreselerde dini eğitim müfredatı Din İşleri Bakanlığı tarafından belirlenmektedir. Modern dersler Milli Eğitim Bakanlığı'nın müfredatı ve takibi ile gerçekleştirilmektedir. Medreseler sırasıyla ilkokul, ortaokul ve lise seviyesine karşılık gelen Medrese İbtidâiye, Medrese Sâneviyye ve Medrese Âliye olarak isimlendirilen kurumlar olarak varlığını devam ettirmiştir.³⁵⁸

Bu okullarda hem personel hemde öğrenciler için İslami kıyafet giyme zorunluluğu vardır.³⁵⁹ Toplum tarafından yoğun ilgi gösterilen bu kurumlar, halkın pozitif ilimlerle birlikte Kur'ân'ı okuması, ezberlemesi ve diğer dini faaliyetlerini devlet eliyle yapıyor olması Endonezya'da canlı bir İslami yaşantının olduğunu göstermektedir. Kurulan bazı medreseler ağırlıklı olarak din eğitimi verirken bazı medreseler ise modern eğitimle birlikte din eğitimi vermektedirler. Mesela Nehdatü'l-

³⁵⁶ Achmad Asrori, "Islamic Education Develepment Strategy in Facing The Global Challenges", *International Journal of Science and Research (IJSR)* 4/11 (November 2015), 589.

³⁵⁷ Göksoy, "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri", 51.

³⁵⁸ Azra, "Islamic Education in Indonesia", 767.

³⁵⁹ İshak Kızılaslan, "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'ân Tedrisatı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2021), 500; Azra, "Islamic Education in Indonesia", 763-781.

Ulema Medresesi sadece Kur'ân okuma, hafızlık ve İslami eğitim verirken, Muhammediyye Medreseleri'nin müfredatında Kur'ân okuma ve hafızlık eğitimi ile birlikte fen ve sosyal bilimler eğitimi de yer almaktadır.³⁶⁰

2.2.2.4. Hafızlık Eğitimi

Kur'ân'daki norm ve değerlerin modern tezahürü Endonezyalı Müslümanların sosyal ve kültürel yaşamlarında uzun yıllardan beri devam etmektedir. Bunlardan birisi 1968'den bugüne kadar devam eden devlet destekli Kur'ân Tilavet Yarışması (MTQ) programı olmuştur. Bu programlar zaten Kur'ân'ı okuma ve ezberleme konusunda çok istekli olan Endonezyalı Müslümanlar için teşvik edicidir. Devletin üniversite öğrencilerine yönelik hâfız bursu programına verdiği destek de gençler arasında Kur'ân'ı ezberlemeye olan ilginin artmasına vesile olmuştur. Endonezya Diyanet İşleri Başkanlığı (MORA), Kur'ân'ın bazı kısımlarını veya hepsini ezberleyenler için çeşitli teşvik edici tavsiyelerde bulunmuştur. Yine batı ve doğu Java gibi bazı eyaletlerde yerel yönetimler, polislik gibi meslek başvurularında hâfızlara sınavsız başvuru imkânı sunmuşlardır. Dolayısıyla gençler arasında Kur'ân'ı ezberlemek için ilâhi ödül önemli bir etken olsada, ekonomik ödüller de Kur'ân'ı ezberleme kararlarında bir motivasyon kaynağı olmuştur. Son yıllarda modern okullarda da sistemleşen hafızlık programı, istekli öğrenciler için bir şans olmuş ve çocukların hem bilimde hemde dinde başarılı olmasını isteyen aileler tarafından yaygın olarak desteklenmiştir. Birçok televizyon programı da Kur'ân'ı ezberlemenin halk arasındaki popülarlığını artırmıştır. Endonezyalı bilim adamları, çocukların mümkün olan en erken yaşta Kur'ân'ı ezberlemeye başlamasının onların daha sonraki başarılarını belirlemede çok önemli olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla İslami nitelikli okulların yaygınlaşması sağlanmıştır. Nispeten yükseköğrenim ücretlerine rağmen birçok ebeveyn çocuklarını bu okullara göndermişlerdir.³⁶¹

Endonezya halkı çocuklarını 4-5 yaşlarından itibaren Kur'ân'ı okuyabilmeleri ve hatasız okuyacak kadar tecvid kaidelerine vakıf olabilmeleri için, camilerde tamamen gönüllülerce yürütülen akşam kurslarına göndermektedirler. Bu sayede

³⁶⁰ Kara, *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*, 159.

³⁶¹ Wijaya - Hidayati, "Between the Sacred and The Profane: The Dynamics of The Memorization of the Qur'an in East Kalimantan", 165-181.

ilkokulda isteyen talebeler hafızlık eğitimine doğrudan başlatılmaktadır. Nitekim Endonezya’da hafızlık eğitimi birçok koldan yürütülmektedir. Talep edilmesi halinde öğrenciler ezber yapmaya ilkokulda başlayabilmektedir. İlkokulda hıfzını tamamlayamayanlar eğitimlerine ortaokul ve lisede devam edebilmektedir. Lisede de bitiremeyenler, ara verip yatılı bir hafızlık okuluna giderek hıfzlarını tamamlayabilmektedirler. Öğrenciler müfredatında hafızlık eğitimi bulunan üniversiteleri tercih edip hıfza devam etme şansına da sahiptirler. Hatta yüksek lisans ve doktora sürecinde hıfz eğitimine devam edebilme imkânı da bulunmaktadır. Ancak bu şekilde uzun bir eğitim hayatına yayıldığı takdirde ise unutma gibi bir problem de yaşanabilmektedir.³⁶²

Endonezya’da hafızlık, hem örgün eğitimle hem de yaygın eğitimle birlikte Kur’ân kurslarında yapılabilmektedir. Örgün eğitimde hafızlık desteği, isteyenler için ilkokuldan itibaren pesantrenler ve medreselerde verilmektedir. Nahdlatu’l-Ulamah’a bağlı medresede standart bir kural ve her öğrencinin yapma şartı olmaması kaydıyla, %60 öğrenci okulun ilk yılı dört cüz, diğer yıllar altı cüz ezberleme yoluyla hafızlıklarını tamamlayabilmektedir. Her grubun başında bir hocanın bulunması kaydıyla, ezberlemeye sondan üç cüz ezberleyip, başa dönerek diğer kalan cüzlerin tamamlanması şeklinde gerçekleşmektedir. Bu şekilde ezber süreleri iki yıl beş ay ile altı yıl arasında değişkenlik göstermektedir. Hafızlığın bitiminde ise sınavda başarılı olan öğrenci için Kur’ân’ı baştan sona ezbere okumasıyla başlayan hafle adında bir tören yapılmaktadır. Ortaokul düzeyinde olup Eğitim Bakanlığı’na bağlı okullardan Dâru’l-Kur’ân (PPA)’da, hâfız olmak isteyen talebeler okula başladıkları ilk yıl 30’uncu, 1’inci ve 2’nci cüz, sonraki yılda ise 3’üncü cüzden devam edecek şekilde her yıl üç cüz ezber yapmaktadırlar. Güçleri yettiği kadar ezber yapma hakkına sahip olan talebeler altı yıl süren eğitimin tamamında ise en fazla on sekiz cüz ezberleyebilmektedirler.³⁶³

Ortaöğretimde de hafızlık eğitimini tamamlayamayanlar Üniversite’de hafızlık eğitimini sürdürebilmektedir. Başkent Cakarta’da üniversite ile birlikte hafızlık

³⁶² Aynur, “Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı”, 210-211; Algur, *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 62.

³⁶³ Aynur, “Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı”, 212-213.

yaptıran Perguruan Tinggi Ilmu al-Quran (PTIQ) Fakültesi bulunmaktadır. İslami bilimler alanında eğitim veren bu üniversiteye öğrenciler sınavla alınmaktadır. Sınav, adayların tecvit, meharic-i huruf ve ezber seviyeleri ile seslerinin eğitilmiş olup olmadığını ölçmektedir. Bu üniversitede sekiz yarıyıl ders görülmektedir. İçlerinden hafızlık yapmak isteyen öğrenciler her dönemde dört, son yarıyıl iki cüz şeklinde hocaların belirlediği ezber düzenine göre ezber yapmaktadırlar. Her dönem sonunda öğrenciler ezberlenen bütün bölümlerden sınav olmaktadır. Hâfız olmayacak öğrenciler ise kendi aralarında 16 cüz ezberleyenler ve 4 cüz ezberleyenler diye ayrılabilir. Ayrıca iki yarıyıl boyunca teorik anlamda yedi ve on kıraât eğitiminde verilen üniversitede güzel Kur’ân okuma yarışmalarında ise dünya birinciliği elde eden öğrenciler yetişmektedir. PTIQ’da ders veren öğretiler icazetli olup Hz Peygamber’den bu güne kadar Kur’ân’ı ulaştıran sened silsilesinin sonunda kendi isimleri yer almaktadır.³⁶⁴

Yaygın eğitim kapsamında ise Cirebon’da el-Hüsni Hafızlık Kur’ân Kursu öğrencilerinin günlük yapmış oldukları hıfz programlarına göre öğrenciler, son bölümdeki âyetlerin kısa olup ezberlemenin kolay yapılabilir olması düşüncesiyle 30’uncu cüzden başlayarak 1’inci cüze kadar gelmektedirler. Genel olarak hıfz, hıfz-ı cedid, hıfz-ı usbu’ ve hıfz-ı kadim şeklinde üç aşamada ilerlemektedir. Yeni ezberler (hıfz-ı cedid) için ayrılan süre sabah 7:00 ve 8:30 arasındadır. Son bir haftalık süre içinde ezberlenen âyetlerin (hıfz-ı usbu’) tekrarı için ayrılan süre 9:30’dan 11:45’e kadar 2 saat 15 dakikadır. Uzun süre önce ezberlenen Kur’ân âyetlerinin tekrarı ise 14:30 ve 17:00 saatleri arasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla öğrenciler günlük ezber ve tekrarlarını gerçekleştirdikleri 6 saat 15 dakikanın 1 saat 15 dakikasında yeni ezberlerini yapmışlar. 4 saat 45 dakikayı ise tekrarlar için ayırmışlardır.³⁶⁵

Endonezyada ezber sisteminde Vahdah, Kitabah Semai ve Jama olmak üzere dört yöntem kullanılmaktadır. Vahde, âyetin en az onar tekrarla birer birer ezberlenerek sayfanın tamamlanmasıdır. Kitabah yönteminde öğrenci yazarak ezberlemektedir. Semai yöntemi dinleyerek yapılan ezberdir. Jama yöntemi ise

³⁶⁴ Aynur, “Kur’ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 115-118.

³⁶⁵ Sedek Ariffin vd., “Module Of Al-Quran Memorization According To Capability And Period”, *International Proceedings of Economics Development and Research* 83 (2015), 82-88.

öğrenci ve öğretmenlerin âyetleri aynı yer ve zamanda toplu olarak birlikte okuma ve ezberlemeleridir. Yapılan bir çalışmaya göre bunlardan ençok kullanılan yöntem vahde yöntemi olmuştur. Semaî yöntem ise ikinci olarak tercih edilmiş olup, keyifli bir yöntem olduğu kabul edilmiştir.³⁶⁶

Hafızlık eğitimine talebin günden güne arttığı Endonezya’da devlet okullarına ek olarak birçok özel okul ve kurslar açılmıştır.³⁶⁷ Genel anlamda Endonezyada hafızlık eğitimi, önem verilen bir durumdur. Pesantrenlerde ve medreselerde hafızlık eğitimi Kur’ân eğitiminin devamı olarak verilmekte ve tam bir eğitim hizmeti sunulmaktadır. Devlet okullarında ise müfredata göre hareket edilmekte ve sûre ezberi şeklinde bir yöntem izlenmektedir.

2.2.3. Malezya’da Hafızlık ve Uygulanan Yöntemler

Güneydoğu Asya’da yer alan Malezya, doğu ve batı olmak üzere iki kara parçasına ayrılan federal bir devlettir. Güneyinde Endonezya ve Singapur, kuzeyinde Tayland, doğusunda Filipinlerle komuşu olan Malezya, kozmopolit yapıya sahip bir ülke olup resmi dini İslam’dır. Az sayıda Budistlik, Hristiyanlık, Hinduizm, Konfüçyanizm, Taoizm ve diğer geleneksel Çin dinlerini de kendisinde barındırır. Yaklaşık 34 milyon nüfusa sahip olan Malezya’nın %65’i Müslüman’dır. Ülkenin Müslüman nüfusunun neredeyse tamamına yakınıni oluşturan Malaylar ise Sünni olup Şafii mezhebini benimsemişlerdir.³⁶⁸

Malezya’da özellikle Malaylar geleneksel olarak İslami ritüelleri uygulayan ve tarihi süreç içerisinde din eğitimi konusunda farkındalık kazanarak gelişim aşamaları kaydeden bir ülkedir. Malezya’da tahfız eğitimi ilk olarak geleneksel din ağırlıklı bir okul olan Pondok’ta yürütülmüştür. 1966 yılında Malezya’nın ilk Başbakanı Tunku Abdul Rahman Al-Haj Prince’in Malezya’da bir Kur’ân araştırma enstitüsü kurma

³⁶⁶ Muhammad Ikhwannuddin - Che Noraini Hashim, “Relationship between memorization technique, mastery of the Arabic language and understanding of the Qur’an”, *IIUM Journal of Educational Studies* 2/2 (December 2014), 84-97.

³⁶⁷ Helen N. Boyle, “Memorisation and Learning in Islamic Schools”, *Comparative Education Review* 5/3 (August 2006), 478-495.

³⁶⁸ Halit Ahmet Çiftçi, “Malezya’nın Dini Yapısı Üzerine Fenomenolojik Bir Saha Araştırması: Kuala Lumpur Örneği”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 209-265; İsmail Hakkı Göksoy, “Malezya”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 486-493.

isteği üzerine tahfiz, hükümet tarafından kurumsallaştırılmıştır. 1 Mart 1966'da bugün ki adı Dâru'l-Kur'ân olan Ma'ahad Tahfiz el-Kur'ân vel Kıraât kurulmuş ve Malezya'nın çeşitli eyaletlerinden seçilen sekiz öncü öğrenciyle milli cami amfisinde tahfiz dersleri yürütülmüştür. Bu tarihten itibaren Malezya'nın her eyaletinde tahfiz merkezleri açılmıştır.

Tahfiz mezunlarının istihdam edilebilirliği kapsamında yapılan çalışmalar neticesinde 16 Nisan 1983'te Dâru'l-Kur'ân tarafından verilen uygunluk belgesi sayesinde, mezunları yurt içi ve dışındaki üniversiteler tarafından tanınmakta ve istedikleri alanda eğitimlerini devam ettirebilmektedirler. Bu sayede tahfiz mezunları hem dini bilgiler, hem de mesleki uzmanlıklarda başarı kaydetmektedirler.³⁶⁹ Lise sonrasında 16-17 yaş üstü öğrencilerin eğitim gördüğü bu merkezde iki program bulunmaktadır. Bunlardan sadece tahfiz sertifika programında öğrenciler bir buçuk yılda hafızlıklarını tamamlamaktadırlar. Mezun olduklarında ise hafızlığın son derece önemli olduğu, Malezya'nın uluslararası üniversitesi olan International Islamic University of Malaysia (IIUM)'ya devam etmektedirler. Diploma eğitimi ile birlikte Kur'ân ezberine çalıştıran programa dâhil olan öğrenciler IIUM'a gitmekle birlikte, isterlerse farklı bölümleri de seçme hakkına sahiptirler.

Hafızlığı talep eden öğrenciler Dâru'l-Kur'ân'a kabul edilmeden önce üç aşamalı sınavdan geçmektedir. Buna göre birinci aşama karakter ve geçmiş analizinin yapıldığı mülakattır. İkinci aşamada yazılı sınavla Arapça seviyesi ölçülmektedir. Üçüncü aşamada ise ezber yetenekleri ölçülmekte olup, bir saat içerisinde bir sayfa ezberleyemeyen öğrenci programa kabul edilmemektedir. Bu merkezlerde Malayca konuşmak ve yazmak yasak olup eğitimde kullandıkları dil Arapça'dır.³⁷⁰

Son dönemlerde Kur'ân ezberleme konusunda yapılan etkin çalışmalar Malezya halkında tahfiz eğitimine talebin artmasına ve ailelerin çocuklarını bir yandan hafızlık yapabileceği ve din eğitimi alabileceği, bir yandan da akademik başarıyı elde edebileceği okullara göndermeye teşvik etmiştir. Böylece hafızlık yapmaya uygun ilkokul ve orta öğretim modelleri uygulamaya konulmuş ve Kur'ân'ın ezberlenmesine

³⁶⁹ Hamidah Bani vd., "An Overview of Governance and Accountability of Tahfiz Institutions in Malaysian: Religious Councils Perspective", *SHS Web of Conferences* 36/28 (January 2017), 1-12.

³⁷⁰ Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 122.

yönelik talebe karşılık daha fazla Kur'ân öğrenme merkezi ve enstitüsü kurulmuştur.³⁷¹

Bugün ülkede hafızlık genel manada resmi olarak yürütülmektedir. Malezya İslam Kalkınma Dairesi (JAKIM) din işlerinden sorumludur. JAKIM'ın hâfız yetiştirme birimi olan Dâru'l-Kur'ân ise tahfiz müessesesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB)'na bağlı tahfiz okulları genel olarak MEB'in yönetim yetkisi altındadır. Ulusal akademik müfredatla birlikte Kur'ân öğretimi sunan özel dini okullar veya merkezler de MEB ve dini konsey yönetim otoritesine tabidir. Sadece Kur'ân öğretimine odaklanan ve MEB'e kayıtlı olmayan özel tahfiz kurumları veya merkezleri ise devlet diyanet otoritesinin yönetimi altındadır. Özel tahfiz okulları, İslam dini okulları adıyla sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Böylece bu okullar, kayıtlı oldukları eyalete göre İslam dininin devlet düzenlemelerine tabidir.³⁷²

Tahfiz okulları hâfız yetiştirme konusunda MEB ve eyalet hükümetinin denetimi altında faaliyet göstermektedir. Genel müfredata ayak uydurmasının yanında özerk bir yapıya da sahiptir. Özel mülkiyetteki tahfiz okulları ise yönetimde kendi politikalarını uygulamaktadırlar. Hükümeti bilgilendirme koşulu ile birçok devlet desteği alabildikleri için ayrıcalıklara sahiptirler. Tahfiz okullarının bu özerk yapısı nedeniyle tahfiz eğitimi, ilgili öğretmenin zevkine ve eğitim geçmişine göre şekillenmektedir. Herhangi bir ülkenin herhangi bir müfredatını ve öğretim yöntemini kullanmakta özgür hareket edebilmektedirler. Bu nedenle belirli ve düzenli bir tahfiz eğitim sisteminin bulunmaması hafızlık yapmada yöntem birliğinin sağlanamaması, öğreticinin yeniliğe açık olmaması, yapılan ezberleri hafızada tutamama gibi bazı sıkıntılara sebep olmuştur.³⁷³

Dolayısıyla yetkili kurumlardan sadece hafızlık eğitimi verebilme yetkisini alan tahfiz okullarında hâfız yetiştirme sistemi özerktir. Bu nedenle tahfiz eğitim sisteminin kalitesini artırmak, daha sistemli ve etkili bir faaliyet sürdürebilmek için

³⁷¹ B.H Ridza vd., "Critical Success Factor (CSF) Service Delivery for Tahfiz Institution Teaching & Learning Environment", *AIP Conference Proceedings* 1903/1 (November 2017), 1-4.

³⁷² Bani vd., "An Overview of Governance and Accountability of Tahfiz Institutions in Malaysian: Religious Councils Perspective", 1-12.

³⁷³ Azmil Hashim vd., "Latar Belakang Guru Tahfiz Dan Amalan Kaedah Pengajaran Tahfiz Al-Quran Di Malaysia", *The Online Journal of Islamic Education* 1/1 (January 2013), 28-39.

çeşitli projeler üzerinde çalışılmıştır. Çalışmalar tahfiz eğitimi konusunda her zaman güncel eğitim anlayışına göre güncelleme yapılması gerektiğini göstermiş, bu konuda öğretmenlerin nitelikli bir öğrenme ve öğretme gerçekleştirebilmeleri için personel eğitim programları geliştirmelerinin gerekliliği üzerinde vurgu yapılmıştır.³⁷⁴

Yine Malezya İslam Kalkınma Dairesi (JAKIM) aracılığıyla Ulusal Tahfiz Eğitim Politikası (DPTN), bilim ve teknolojinin yanı sıra sanat ve beşeri bilimler alanında nitelikli ve yetenekli hâfızlar yetiştirebilmek için adımlar atmış, tahfiz eğitim sisteminde vizyon sahibi olmak adına projeler sunmuştur. Tahfiz öğrencilerinin akademik ve İslami çalışmalarda verimli olmalarını, aynı zamanda fiziksel, zihinsel ve duygusal açıdan zinde olmalarını sağlamak amacıyla sistemler genişletilmiştir. Eğitim standartının etkili ve kolay gelişim göstermesi adına öğrencinin sağlıklı olmasının büyük önem arzettiğine dikkat çekerek fiziksel sağlık, beslenme ve psikolojik refah konusunda iyileştirmelerde bulunmanın önemi hakkında çalışmalar yapılmıştır.³⁷⁵

Malezyanın başkenti Kuala Lumpur'da bulunan Dâru'l-Kur'ân gürültüden uzak bir ortamda konumlandırılmış olup öğrencilere fiziksel ve psikolojik sağlığa etken olan sakinlik ve huzurun sunulmasıyla başarılı bir hafızlık eğitiminin alınma fırsatı verilmiştir. Mini dağlarla çevrili küçük bir göl kenarında bulunan külliye bol bol ağaçların ve yeşilliğin olduğu bir bölgede bulunmaktadır. Her türlü spor imkânının bulunduğu tesisleri de barındıran külliyenin içinde öğrenci yurdu ve hocalar için tahsis edilmiş lojmanlar bulunmaktadır.³⁷⁶

Malezya'da din ve bilim eğitiminin harmanlandığı İslami yatılı okul ebeveynler için ana tercih olmuştur. Bunlardan bir tanesi ortaokul ve lise düzeyindeki kız öğrencileri kabul eden Modern Adlaniyah İslami Yatılı Okulu'dur. Bu okul, öğrencilerin yeteneklerine uygun strateji ve yöntemler uygulamaktadır. Kur'ân'ı ezberleyen öğrencilerin aynı zamanda anlamına vakıf olan güzel ahlak sahibi samimi Müslüman olmaları için çalışılmıştır. Kur'ân'ı ezberleyen ve âyetleri anlayanlara Allah (cc)'in rahmeti ve şefkatini ihsan edeceği şuuru aşılanmıştır. Ancak nice

³⁷⁴ Hashim vd., "Latar Belakang Guru Tahfiz Dan Amalan Kaedah Pengajaran Tahfiz Al-Quran Di Malaysia", 28-39.

³⁷⁵ Ismarulyusda Ishak vd., "Development and Validation of Huffaz ProHealth 1.0©: A Module to Improve the Well-Being of Tahfiz Students in Selangor, Malaysia", *Int J Environ Res Public Health* 19/13 (July 2022), 7718.

³⁷⁶ Aynur, "Kur'ân Hıfzı" *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 121.

mükafatlarla müjdelenen hafızlık müessesinin zor bir süreç olduğu, bu nedenle çeşitli destek ve motivasyon gerektirdiğini söylemektedirler. Bu okulda Kur'ân'ı ezberleme konusunda öğretmenler öğrencilere rehberlik etmekte ve ezberlerini yapabilmeleri için motive edip onlara rahat ve temiz ortamlar sunmaktadırlar. Öğretmenin öğrenciye ezber yaptırmada kullandığı üç strateji bulunmaktadır. Birincisi ezbere başlamadan önce konsantrasyonu bozabilecek herşeyden uzaklaşarak güzel şeylere odaklanmaktır. İkincisi öğrencilerin Kur'ân'ı harf ve mahreçlerine dikkat ederek tane tane okumasıdır. Üçüncü strateji ise âyetlerin unutulmasını önlemek ve kolay hatırlanmasını sağlamak için yapılan tekrarlardır. Bu İslami yatılı okulda öğrenciler aynı zamanda Arapça ve İngilizce bilgisine sahip olmaktadır.³⁷⁷

Malezya'da tahfiz çalışmalarının güçlendirilmesine yönelik farklı formüller uygulamaya koyulmuştur. Bunlardan biri olan JAKIM-Poli Tahfiz Sertifikasyon Programı kapsamında tüm politekniklerde, özellikle de Sultan Salahuddin Abdülaziz Şah Politeknik'te tahfiz müfredatı eklenmiştir. Amaç öğrencilerin mesleki ve teknik açıdan eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürürken hafızlık yapmalarını teşvik etmektir. Böylece Tahfiz el-Kur'ân Eğitim Programı (PPTQ), hâfızların endüstri ve işverenler arasında, popülerliğe sahip donanımlı mezunlar olarak çok yönlü Müslümanlar yetişmesini amaçlamışlardır.³⁷⁸

Malezya'da, Kur'ân'ı hızlı ve kolay ezberlemek için hayata geçirilen yöntemlerden birisi de Tahfiz Karantina Programı olmuştur. Öncülüğünü 2014 yılında Endonezya'da, Hâfız Yadi Iryadi yapmış olup, kısa bir sürede hafızlığın bitirilmesine yönelik bir çalışmadır. Tahfiz karantinası, bu program boyunca duygu ve düşünceleri rahatsız edebilecek dünyevi şeylerin bırakılması anlamına gelen izolasyon kavramına dayanmaktadır. Dolayısıyla, Tahfiz Karantina Programı ile Kur'ân'ın tamamını ezberlemeleri için izole oldukları bir yöntem amaçlanmıştır. Bu yöneme göre, öğrenciler ezber yaparken Kur'ân ile hemhal olmaya ve manasını derinlemesine anlamaya çabalamaktadır. Bu yöntemi kullanmanın yolu ise Kur'ân âyetlerinin sol ve sağ el ile görselleştirilmesini kullanmaktır. Sol el olumsuz şeyleri ve tehditleri

³⁷⁷ Phen Anoum vd., "Strategies to Increase the Motivation of Tahfidz Al-Quran", *Journal International Inspire Education Technology* 1/2 (August 2022), 74-85.

³⁷⁸ Yusni Mohamad Yusak vd., "Implementation of the Tahfiz Al Quran Education Program in Malaysian Polytechnics to Strengthen Islamic Studies", *Gnosi: An Interdisciplinary Journal of Human Theory & Praxis* 5/2 (2022), 55.

gösterirken, sağ el olumlu şeyleri ve mutluluğu anlatır. Yada yöntemi, manayı görselleştirme ve sanal Kur'ân olmak üzere iki bölümden oluşur. Bu tadabbur görselleştirme, Kur'ân'ı ezberleme ve ardından Kur'ân âyetlerini anlama yöntemidir. Görsel Kur'ân ise âyetleri tekrar tekrar okuduktan sonra zihinde tasvir eder. Malezya'da bu yöntemin uygulama sırasında bazı sıkıntılar tespit edilmiştir. Buna göre Malezya'da ki bu tahfiz programının sorunsuz bir şekilde uygulanması ve profesyonel bir huffaz neslinin yetiştirilmesi için zihinsel ve fiziksel sağlık bakımı, dindarlığın uygulanması, eğitim maliyetlerinin azaltılması ve vasıflı öğretmen eksikliği sorununun aşılması planlanmıştır. Tahfiz öğretmenlerine özel eğitim verilmesi gibi iyileştirmelerin yapılması ve eksikliklerin giderilmesi halinde programın Malezya'da etkili bir tahfiz eğitim sistemi olacağı kabul edilmiştir.³⁷⁹

Hafızlık yapmada uygulanan klasik metotlara bakıldığında Malezya'da öğretmenlerin telakki ve müşafehe yöntemlerini Kur'ân ve tahfiz eğitiminde temel uygulama olarak kullandıkları görülmektedir. Tasmi metodu ise ezberin kuvvetli olması ve okumanın düzeltilmesinde etkili bir yöntem olmuştur. Hafızlık eğitiminde tasmi ve telakki yöntemini etkin kullanan öğrencinin, başarı oranının anlamlı bir şekilde arttığı kanıtlanmıştır. Hafızanın güçlü ve yapılan ezberlerin sağlam olması için tekrar ve tedarüs yöntemi ise temel kullanılan uygulamalar olmuştur. Âyeti ezberlerken anlamlarını bilmenin yeni ezberlerde ve yapılan tekrarlarda odaklanmayı ve özveriyi artırmakla birlikte, huşu ortamını sağlayacağına inanılmıştır. Bunun yanında Kur'ân âyetlerini yazma işlemi de Kur'ân'ın ezberlenmesine yardımcı olan ve güçlendiren bir destek yöntemi olarak düşünülmüştür. Kur'ân'ı ezberlerken yazmanın, dolaylı olarak eller olmak üzere çeşitli duyu organlarını kullanmanın, öğrencinin hafızasını güçlendireceği kanısına varılmıştır. Ezber yaparken yazmanın hafızayı güçlendirmenin yanında ezberin kolayca unutulmasını önlemede yüksek etkinliğe sahip bir yöntem olduğu savunulmuştur. Tahfiz eğitiminde bu uygulama aktif olarak kullanılmıştır.³⁸⁰

³⁷⁹ Nur Masitah Mohamad Shawal vd., "Analysis of the Implementation of the Karantina Method for Fast Al-Quran Memorization: Analisis Pelaksanaan Kaedah Karantina dalam Hafazan Al-Quran Pantas", *Al-Makrifah: Journal Of Knowledge And Learning In Islamic Tradition And Culture* 1/1 (2023), 53-64.

³⁸⁰ Hashim vd., "Latar Belakang Guru Tahfiz Dan Amalan Kaedah Pengajaran Tahfiz Al-Quran Di Malaysia", 28-39.

Ortaokul ve lise seviyesindeki öğrencilere hafızlık ve akademi derslerinin birlikte verildiği JAKIM’e bağlı okullardan, Kelantan Eyaleti’ndeki Ma’had Tahfiz el-Kur’ân ve’l-Kıraât Medresesi’nde, öğrenciler yaptıkları ezberleri yazmak üzere sayfaları özenle hazırlanmış temiz ve kalın bir defter bulundurmaktadırlar. Hoca tamamlanan ezberi defterden dinleyerek yanlışları üzerine işaretlemektedir. Yine sayfanın sonuna ise o gün ki ezberini başarıyla geçtiğini gösteren imza atmaktadır. Üç yanlış yaptığında dersten kalan öğrenciler defterin hatalarla kirlenmemesi ve ezberin sağlam olması için olanca gayreti sarfetmektedir. Bu nedenle farklı olarak uygulanan bu sistem hatırlamada ve ezberlemede kolaylık sağlayarak çeşitli duyu organlarının da dâhil edildiği teşvik edici bir yöntem olmuştur. Hafızlık bittiğinde her öğrencinin kendi el yazısıyla yazmış olduğu bir mushafı bulunmuş olmaktadır. Hafızlık bitiminde okul tarafından diploma verilmekte olup, aynı zamanda JAKIM’dan sonra diğer devletlere direkt gönderme yetkisine sahip tek okuldur.³⁸¹

Günümüzde Malezya’da gerek iletişim araçlarının yanlış kullanımı gerek dini eğitimde eksiklik, gerekse kariyer amacıyla çocukların aileler tarafından ihmal edilmesinin düşünülmesi gibi sebeplerle genç nesilde yaşanan ahlaki yozlaşma endişe verici bir hal almıştır. Bu nedenle Ulusal Tahfiz Kur’ân Kurumları Birliği’nden seçilmiş uzmanların görüşleriyle, Gençlerin Ahlakına İlişkin Tahfiz (TMAA) temelli bir model’in uygulanması çare olarak görülmüştür. Bu projeye göre tahfiz eğitiminin olduğu kurumlarda Kur’ân ışığında uygulanan eğitimin gençlerin ahlakını olumlu yönde etkilediği ve yüksek ahlaki değerlere sahip bireyler yetiştirdiği düşünülmektedir. Bu nedenle Kur’ân’ın öğretileriyle mümkün olan dini terbiye küçük yaşlardan itibaren ailelerin sorumluluğunda olup, beraberinde eğitimcilerin desteğiyle yeniden İslami öğretilere uygun olarak şekillenmektedir. Dolayısıyla Müslüman genç nesli korumak ve yetiştirmek için İslami şeriata uygun olarak tahfiz temelli bir eğitim modeli hedeflenmiştir.³⁸²

³⁸¹ Aynur, “Kur’ân Hıfzı” Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri, 125.

³⁸² Norazmi Anas vd., “Tahfiz-based Model on Akhlaq of Adolescents (TMAA): Views from Selected Tahfiz Associations in Malaysia”, *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development* 11/3 (June 2022), 798-806.

Hafızlık eğitimi Malezya’da ilköğretim seviyesinden itibaren çeşitli okullarda müfredatlara eklenmiştir. Bunlardan Sekolah Tahfiz al-Fadhni okulunda öğrenciler ilkokuldan itibaren hafızlık çalışmalarına başlatılmaktadır. İlkokul ve ortaokul seviyesinde olan bu okulda akademi ve hafızlık eğitimi birlikte verilmektedir. Sadece ortaokul öğrencilerinin yatılı olarak kalabildiği okulda öğrencilerin okul bitinceye kadar hâfiz olmaları planlanmaktadır. Özel okul hüviyeti taşıyan bu merkezde öğrencilerin ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda özel ilgi mevcuttur. Disiplin sağlamak ve motive etmek adına ise bazı uygulamalara özel hassasiyet gösterilmektedir. Bunlardan birisi de düzenli olarak cemaatle kılınan namazlardır. Ezber yaparken bir sayfanın 40 kez okunarak hıfz edilebilmesi kısa sürede başarılı bir hafızlığa işaret etmektedir. Normal bir öğrencinin ise bir sayfayı ezberlerken 60 kez okuması tavsiye edilmektedir. Sabah namazın ardından saat 10:00’a kadar yeni ezberler hocaya dinletilmekte olup 10:00 ile 12:00 arasında eski ezberler tekrar edilmektedir. Ertesi gün verilecek dersler ise akşamdan hazırlanmaktadır.³⁸³

Yine Malezya’nın Pahang Eyaleti’nde ortaokul ve lise düzeyindeki öğrencilere hafızlık ve akademi eğitiminin birlikte verildiği Tahfiz Pahang Institute’de başarı oranı oldukça yüksektir. Haftada beş gün sabah 07:30 ila 10:00 arasında tahfiz dersi yapılmakta olup saat 07:30’dan 09:00’a kadar yeni ezberler dinletilmekte, 09:00’dan 10:00’a kadar eski ezberler tekrar edilmektedir. Sabahları en az üç sayfa tekrar yapmak zorunlu tutulmaktadır. 10:00 ila 14:30 saatleri arasında ingilizce ağırlıklı normal okul dersleri yapılmaktadır. Akşam namazından sonra ise yeni ezber yapılmaktadır. Beş yılın sonunda hafızlığın tamamlanması hedeflenmektedir. Birinci ve ikinci yıl dokuz, üçüncü yıl üç, dördüncü yıl altı, beşinci yıl üç cüz ezberlemek şeklinde ezber programı uygulanmaktadır. Hafızlık tamamlandığında okul tarafından şahadetname (sertifika) verilmektedir.³⁸⁴

Malezya’da giderek yaygınlaşan metodlardan birisi de, Türkiye’de Osmanlı döneminden itibaren uygulanan, geleneksel yöntem olmuştur. İstanbul’a eğitim görmek üzere giden öğrenciler aracılığıyla Tuba Kız Kur’ân Kursu’ndan alınan sistem

³⁸³ Aynur, “Kur’ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 128-129.

³⁸⁴ Aynur, “Kur’ân Hıfzı” *Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*, 123.

üzerine Malezya’da Tuba Kız Kur’ân Kursu adıyla bir tahfiz merkezi kurulmuştur. Türkiye’den iki öğretim elmanının desteğiyle aktif hale getirilen bu sistem Malezyalılar tarafından teknik ve ayrıcalıklar bakımından tercih edilen bir yöntem olmuştur.³⁸⁵

³⁸⁵ Sedek Ariffin vd., “Method on Memorization the Quran in Malaysia: A Study in Darul Tuba Institute, Malaysia”, *Proceedings of the International Conference on Global Business, Economics, Finance and Social Sciences* (February 2015), 20-22.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HAFIZLIĞIN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Kur'ân'ı Kerim indirilmeye başladığı andan itibaren farklı seviyedeki insan kitlesine hitap etmiştir. İnsan, zihnini aktif kullanan bir varlık olduğu gibi fizyolojik, psikolojik, duygusal ve sosyal bir varlıktır. İnsanın yapısı gereği olan bu çeşitliliğine rağmen, Kur'ân eşsiz belâğatı, içerdiği ilke ve metotlarla tüm insanlığı etkisi altına almıştır.

Kur'ân, insanın inanç ve anlam algısına, davranış ve kabiliyetlerine yön vermede ilâhi bir rehberlik amacı taşımaktadır. Kur'ân'ın bu rehberliğinden asıl maksat kısa sürede insanın aslını tanıması, eğitmesi ve kendisini gerçekleştirmesidir.³⁸⁶ Bu noktada insan davranışlarının temelinde yatan belirli ihtiyaçları en temelden ileri doğru hiyerarşik bir düzende sıralayan Abraham Harold Maslow'a göre insanların kendilerini gerçekleştirebilmeleri için öncelikle fizyolojik, güvenlik, aidiyet, sevgi ve saygı ihtiyaçlarını karşılamaları gerekmektedir. Tüm bu sıralama İslami eğitim ışığında değerlendirildiğinde Allah'a iman insanın bütün yönlerine hitap eden bir ilkedir.³⁸⁷ Dolayısıyla Kur'ân Allah'a iman bağlamında kendilerini gerçekleştirmeleri için bedensel, zihinsel ve duygusal yönleriyle insanların hertürlü ihtiyacını karşılamaktadır. Kendini gerçekleştirme özgürlüğü kişinin potansiyelini gerçekleştirmesi yolunda bir başarı serüveni olup, eğitim hedeflerinin de bir parçasıdır. Eğitimin temel ögesi olan öğrenme kişinin istek ve iradesi doğrultusunda gerçekleşmekte olup bireysel olarak bilgi edinmeyi içermektedir. Bilgi edinmek ise her zaman ezberleme yeteneğine bağlı olmaktadır. Ezberlemek, bir şeyi öğrenmek olduğu gibi, öğrenmek de öğrenilen şeyi ezberlemektir. Genel olarak bir öğrenme aracı olarak ezberleme, öğrenme ve anlama süreçlerinde önemli olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁸⁸ Ezberleme, İslam'ın ortaya çıkışından çok önce de Araplar

³⁸⁶ Çiğdem Can Kaynak, "Kur'ân-ı Kerim Çerçevesinde Eğitim, Eğitimci ve Eğitilen", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24/2 (Haziran 2020), 707.

³⁸⁷ Seyithan Can, "Allah'a İman'ın Psiko-Sosyal Temelleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 477; Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi*, çev. Okhan Gündüz (İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2019), 8-9.

³⁸⁸ Mariam Adawiah Dzulkifli - Abdul Kabir Hussain Solihu, "Methods of Qur'anic Memorisation (Hifz): Implications for Learning Performance", *Intellectual Discourse* 26/2 (December 2018), 931-947.

tarafından aktif olarak kullanılan bir faaliyettir. Okuma yazmanın az olması ve kaynak yetersizliği gibi sebeplerle insanların bilgiyi akılda tutmasının tek yolu ezberlemek olmuştur. Ancak o dönemde ezberlemek sadece bilgiyi korumaya yönelik sıradan bir uygulama değil, aynı zamanda bilgili bir insanın temel özelliği ve karakteri olmuştur. Dolayısıyla ezberlemek Arap kültüründe öğrenmenin ana unsuru olmuştur. Aslında onların ezber uygulamaları Kur'ân'ı daha fazla kalplerine almaya ve eşsiz bilgilerini içselleştirmeye hazırlamıştır. İmam Şafii'ye göre bilgi, kalpte tuttuğumuz ve her zaman ulaşılabilir durumda olan şeydir.³⁸⁹

Tüm insanlığı yücelten yegâne bilgiye ulaşmanın tek yolu Allah (cc) tarafından insanlara bir armağan olarak gönderilen Kur'ân'dır. Kur'ân baştan sona Allah (cc)'ın kelâmıyla dolu olup tüm İslâm âlemi için bilginin ana kaynağıdır. İnsanoğlunu huzur ve refaha erdiren son ilahi kelâmın güvenliğini, Allah (cc) kullarını vesile kılarak garanti altına almaktadır. Kur'ân'ın nesillerce ilk haliyle tahrife uğramadan korunması ancak ayetlerin lafzının ve manasının kalplerde saklanması ile mümkün olmuştur.

Kur'ân'ı tamamen zihnine ve kalbine ilk yerleştiren Hz. Peygamber olmuştur. Rasûlullah (sav)'dan itibaren Cebrail (as) vasıtasıyla indirilen ilâhi kelâmın ezberlenmesi ile oluşan hafızlık olgusu gezegendeki hemen hemen her ülkede konuşulan yerel diller, etnik ve demografik dağılıma bakılmaksızın çeşitli algı ve pratiklerle İslam dini eğitim geleneğinin bir parçası olmuştur. Öğrenmenin ezberleme biçimiyle mümkün olan hafızlık olgusu, Kur'ân metninin olduğu gibi korunmasına odaklanmanın yanı sıra, Kur'ân'ın tamamının kastettiği mana âlemine ulaşma ve hükümlerinin uygulanmasına yönelik bir araç haline gelmiştir. Kur'ân'ı ezberleme işlemi Hz. Peygamber'in teşviki, namazlarda Kur'ân tilâvetinin farz oluşu, İslami hükümlerin ana kaynağının Kur'ân oluşu, Kur'ân okumaya âyet ile hadislerdeki özendirme ve vaat edilen mükâfatlar gibi sebeplerle her asırda muhafızlığını üstlenen sayısız Kur'ân hâfızının yetişmesini sağlamıştır.

İslami bir eğitim şuuru kazandıran hafızlık, eğitim sisteminin amacı olan insanın rasyonel zekâsının, hislerinin, duygularının ve ruhunun yetiştirilmesiyle elde

³⁸⁹ Dzulkifli - Solihu, "Methods of Qur'anic Memorisation (Hifz): Implications for Learning Performance", 940.

edilen tam ve dengeli bir insan kişiliğinin gelişiminde son derece etkilidir. Nitekim Allah'ın kelâmını eksiksiz ve kusursuz bir şekilde ezberlemeye gayret eden kişi eğitim sürecinde ve hafızlık sonrasında maddi ve manevi gelişme göstermektedir.

Farklı seviyede iman, yaşam tarzı ve deneyimlere sahip insanların bulunduğu dünyada heterojen yapıdaki kitlelere hitap eden Kur'ân, anlama kapasitesinin ötesinde derin sırlar ve hikmetler içeren, kendine özgü cezbeden ahenk ve ritmiyle eşsiz büyüklük ve hacimde bir kitaptır. Bu nedenle hafızlık yapan kişi eğitim yolculuğunda ve sonrasında pek çok gelişim göstermektedir. Psikolojik bir gelişim seyri gösteren insanın, zaruri ihtiyaçlarından kendini gerçekleştirme ihtiyacına kadar kişi, hafızlık yolculuğunun her aşamasında bir strateji edinmekte ve ahlaki gelişim sergilemektedir.

Nitekim araştırmaya göre hafızlık eğitim sürecinde kişi kendisinin güçlü ve zayıf yönlerinin farkındalığını kazanmakta ve kabul edebilme erdemini edinmektedir. Bu sayede kendisini iyileştirmeyi ve geliştirmeyi sağlayarak öğrenmeye devam etmektedir. Yine yaratıcılık ve hayal güçleri gelişmekte olup kendiliğindenlik bilinci ile empati ve tolerans sahibi olmaktadır. Problem çözme yeteneklerinin artması ile alternatif çözüm üretmede avantaj ve dezavantaj değerlendirmesi yapabilmektedir. Kişinin eğitim sürecini yürütmede ise iyi bir duygusal zekâyâ sahip olması koşuluyla kendini kabul edebilmesi mümkün olmaktadır. Sonuç olarak kişi tüm bu erdem ve büründüğü ruhla iyi bir İslam ahlakı edinmektedir.³⁹⁰

Kur'ân'ı ezberlemek yoğun ve uzun bir süreç olup yeterince gayretli, sabırlı ve öz disiplinli olmayı gerektirir. Her türlü zorlukla karşılaşılabilceği hususunda fiziksel ve zihinsel olarak hazır bulunan talebe, bu süreç boyunca tutarlılık, azim ve motivasyon sağlayan özellikler edinerek konsantrasyon ve istikrarlı olma konusunda gelişim göstermektedir. Kur'ân'ı ezberleme eyleminin içerdiği ezberci hafızayı güçlendiren uygulama ve yöntemler her türlü öğrenme sürecinde etkili olup hafızayı keskinleştirerek kapasiteyi artırmaktadır. Bu sayede akademik olan veya olmayan performansta da iyileşmeyi sağlamaktadır. Bu bağlamda öğrenme performansına vesile olan ruh sağlığı Kur'ân ezberlemeyle geliştirilebilmektedir. Nitekim yapılan araştırmalar neticesinde Kur'ân ezberlemek kişinin psikolojisi üzerinde pozitif etkiler

³⁹⁰ Rini Adiyani vd., "The Effect of Tahfidz Quran Education On The Development of Self-Actualization of Santri", *AT-TARBIYAT Jurnal Pendidikan Islam* 6/1 (2023), 57-70.

birakmakta olup Kur'ân ezberleme ile kişinin ruh sağlığı unsurları üzerinde olumlu etkiler yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine Kur'ân hâfızlarının özellikle kaygı, depresyon, uyku bozuklukları ve sosyal işlev alanlarında zihinsel sağlıklarının daha iyi olduğu saptanmıştır. Kişinin ezberlediği ayet sayısı ne kadar fazlaysa ruh sağlığının da o kadar iyi olduğu görülmüştür. Buna ek olarak, hâfızların hafızlık eğitimi sırasında uyguladıkları yöntem ve stratejilerin başka ilmi bilgileri edinmede etkili olduğu ve hafıza kapasitesini artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ezber yaparken bireyin yoğun odak ve dikkatini vermesi, bu hususta kararlı ve istikrarlı olması, kişinin zihnini zorlayan ve kapasitesini artıran bir olaydır. Dolayısıyla bu işlem beyni kullanmayı ve aktif olmayı gerektiren hususlarda başarılı ve akıcı olmayı sağlamış, hafızanın işlevselliğini artırmıştır. Yapılan bir çalışmada, hafızlık eğitimi almış bireylerin, akademik performanslarında hâfız olmadan önceki başarıya göre önemli bir iyileşme görülmüştür. Ayrıca çalışma, Kur'ân'ı ezberlemenin, bireylerin sosyal ve kültürel yaşamları üzerinde genel olarak pozitif bir etki sağladığını göstermiştir.³⁹¹

Günümüzde gelişen teknolojiye bağlı olarak yazılı, sesli ve görüntülü olarak Kur'ân metnini kaydetme, muhafaza etme ve dinleme imkânı bulunmaktadır. Ancak hafızlık önemini yitirmemekte ve her geçen gün daha da sistemleşerek devam eden bir realite olmaktadır. Nitekim kendisine çeşitli mükâfatlar vaat edilen hâfız, Kur'ân'ın kelime, âyet ve telaffuzlarının insanda somut olarak vücut bulmuş halidir. Bu nedenle hâfızlar, başta toplumun her zaman ihtiyacının bulunduğu din hizmeti alanı ve diğer alanlar olmak üzere son derece etkin bir konumda olup, kendilerinden üstün rol model sahibi kimseler olması beklenmektedir.³⁹²

Başta hafızlık eğitimi olmak üzere Kur'ân'la meşgul olmayı gerektiren her hususta Kur'ân, insanı eğitmeyi hedeflemektedir. İnsanı bir bütün olarak değerlendiren Kur'ân, insanın biyolojik-psikolojik özelliklerini, içgüdülerini, eğilimlerini, düşüncelerini ve yaşantılarını yine onu fitratından koparmadan, bir yönünü diğer yönüne üstün kılmadan dengeli bir şekilde ele almaktadır. Böylelikle bireylere mükemmel bir eğitim sunan Kur'ân, tek tek bireylerden oluşan toplumu da

³⁹¹ Dzulkifli - Solihu, "Methods of Qur'anic Memorisation (Hifz): Implications for Learning Performance", 940.

³⁹² Akdemir, "Kur'ân Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık", 23.

eğitmektedir.³⁹³

Netice itibariyle hafızlık, dini ilimlerde, pozitif ilimlerde ve dünyanın her türlü işleyişinde başta bireyin kendisi olmak üzere çevre ve toplum üzerinde oldukça etkili bir olgudur. Allah (cc) hâfızları dünya ve ahiret ilmi olmak üzere eşsiz hikmet ve nimetlerle donatmıştır. Dolayısıyla hafızlığın genel olarak insan üzerindeki pek çok olumlu yönünden bahsedilebilir. Bu nedenle hafızlığın akıl sağlığına etkisi, fiziksel sağlığa etkisi, bilişsel ve sosyal gelişime etkisi ve akademik başarıya etkisi aktarılmaya çalışılacaktır.

3.1. Hafızlığın Akıl ve Ruh Sağlığına Etkisi

Akıl insanı diğer varlıklardan ayıran ve insanı insan kılan temel unsurdur. İnsan, inanç, ibadet ve ahlakla ilgili sorumluluklarını da akılla kavramaktadır. İslami eğitim açısından bakıldığında insanı, akı, bedeni, ruhu, nefsi ve kalbiyle bir bütün olarak ele almak gerekir. Nitekim Kur'an insana rehberlik ederken insanı bir bütün olarak ele almakta olup her hususta dengede tutarak bütüncül bir gelişimi amaçlamıştır.³⁹⁴

Akıl, duyu organları vasıtasıyla almış olduğu bilgiyi değerlendirebilme, bilinenlerden yola çıkarak bilinmeyenleri anlayabilme, edinilen bilgi ve kavramlar arasında ilişki kurma potansiyeline sahip olma ve yeni veriler orta koyabilme, doğruyu, yanlış, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırt ederek kıyas yapabilme yeteneğidir. İnsanın hertürlü davranışını anlamlandıran ve onlardan sorumlu tutulmasını gerektiren akıldır.³⁹⁵ O halde akı tanımlayan bu unsurlar kalktığında çeşitli akıl hastalıkları meydana gelmektedir. Akıl hastalığı genel olarak kişinin ayırt edici gücünü kaldıran ruhsal bozukluk şeklinde tarif edilmektedir. Akıl hastalıklarının oluşumunu yaş, cinsiyet, sosyolojik faktörler, kişinin karakteri ve hastalıkları, hormonlar ve ussal faktörler gibi pek çok unsur tetiklemektedir.³⁹⁶ Bu konu ile ilgili literatür incelendiğinde akıl hastalığına yakalanma riskini azaltacak etkenler üzerinde anlamlı

³⁹³ Kaynak, "Kur'an-ı Kerim Çerçevesinde Eğitim, Eğitimci ve Eğitilen", 708.

³⁹⁴ Ahmet Beken, "Akıl Kemâl Yolculuğu: Hâris el-Muhâsibî'de (öl. 243/857) Akıl Terbiyesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (Haziran 2022), 21-23.

³⁹⁵ Osman Özdemir, "Psikiyatrik Açıdan Akıl ve Aklın Terbiyesi", *Psikiyatride güncel Yaklaşımlar Dergisi* 9/1 (Mart 2017), 116.

³⁹⁶ Gözde Erkin, "Akıl Hastalıkları Kavramına Genel Bakış ve Covid – 19", *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/8 (Eylül 2020), 3.

alışmalara yer verildiği görülmektedir. Bu alışmalar insan bedenindeki eksilen veya artan hormonal dengelerin düzenlenmesinin gerekli olduğu düşüncesinden yola çıkarak çeşitli medikal tedavilerin denenmesi şeklinde olmuştur. Bu aşamada bir hayli yol katedilmiştir. Ancak bu yöntemler organizmanın başka işlevselliği üzerine negatif etki edebilmekte ve kişiye mutsuzluğa sürükleyebilmektedir. Bunun için hem sinaptik uyarıları güçlendirecek hem de organizmada istenmeyen sonuçları oluşturmayacak doğal yöntemlere de başvurulmuştur. Bunlardan iyi bilinen yöntemler arasında ezber yapma gibi tekrarlanan yöntemler aktif olarak kullanılmıştır. Kur'an bu hususta bireyin ve toplumun sağlıklı olması için sağlam bir dini inana sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmalara göre kişinin dini ritüelleri yerine getirmesi, Kur'an okuması, dinlemesi ve ezberlemesi ile akıl sağlığını iyileştirdiği ve yaşam kalitesini yükselttiği sonucuna ulaşılmıştır.

Aklı tanımlarken akıl sağlığı, akıl hastalığı, ruh sağlığı ve psikolojik bozukların içiçe girmiş kavramlar olduğu ve birbirini tamamlayan unsurlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle akıl sağlığını ve ruh sağlığını bir bütün olarak ele almak gerekmektedir. Nitekim bir psikolojik bozukluk tedavi edilmedikçe tam ehliyetli bir akıl sağlığından söz etmek mümkün değildir. Akıl, insan yaşamını dünyevi ve uhrevi yönden olumlu olumsuz etkileme gücüne sahiptir. Biyolojik ve psikolojik boyutu ile akıl, bireyin ve toplumun inanç, duygu ve düşünce dünyasını şekillendirmekte ve insanlık için yeni kazanımlar elde edilebilmesi için ufku genişletmektedir. O halde sınırları sonsuz olan aklın gelişmesi için yapılan her türlü egzersiz ve uyaranlar faydalı bir yaşam şeklidir. Bu anlamda beynin uyarılmasına yönelik müzik ile yapılan pek çok eğitim ve tedavi alanının mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Almerud ve arkadaşları mekanik ventilasyonlu yoğun bakım hastalarında yaptıkları bir çalışmada, genel durumu bozuk, solunum yetersizliği nedeniyle ventilatöre bağlanmış hastalara müzik dinleterek sonuçları analiz etmişlerdir. Hastalarda elde ettikleri veriler ışığında müzik dinlemenin alfa beyin dalgalarının uyarılması yoluyla endorfin salınımı sağladığı ve bireysel ruh halini iyileştirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu aşamada müzik ve şarkı dinlemenin, söylemenin veya ezberlemenin kişinin genel sağlığı üzerine pozitif etkilerinin olduğu gösterilmiştir. Kur'an okumanın ve ezberlemenin de aynı şekilde kişinin ruh ve akıl sağlığı açısından

aynı etkiyi oluşturacağı kanısına varılmıştır.³⁹⁷

Chang ve arkadaşları da bu çalışmaya benzer bir çalışma yapmış ve müzik dinlerken beyinde oluşan değişimleri incelemişlerdir. Elde ettikleri sonuçlara göre endorfin salgısı ile stres eşiğinin yükseldiğini tespit etmişler ve bu sayede olumsuz sonuçların ortadan kalkarak rahatlama geliştiğini söylemişlerdir.³⁹⁸

Aklın, davranışlar ve duyguları sergileme isteğini yerine getiren insan beyni bölümlerden oluşmaktadır. Henüz keşfedilmeyi ya da aktif hale gelmeyi bekleyen kısımlar mevcuttur. O halde beyni yaratanın insanlığa göndermiş olduğu Kur'ân mucizesi ile etkileşime geçmek en etkili uyaranlar arasındadır. Nitekim Kur'ân-ı okumak, dinlemek, ezberlemek ve manası üzerinde düşünmek adeta bir meditasyon ve terapi işlevi görerek beyinde derin bir etki sağlamakta ve beynin işleyişini düzenleyerek harekete geçirmektedir. Bu kapsamda araştırmacılar ilk olarak müziğin insan beyninde yarattığı pozitif etkiden yola çıkarak Kur'ân'ın kendine özgü tınısının insan beyni üzerindeki etkileri üzerinde durmuşlardır. Kur'ân'ın müzikal yapısı sayesinde dinleyen, okuyan ve ezberleyen üzerinde alfa dalgalarını aktifleyerek endorfin salınımını artırıcı etki yaptığı, stres eşiğini yükselterek olumsuz duygu halinden uzaklaştırıp rahatlama sağladığı tespit edilmiştir.

Doğum öncesi sezeryan planlanan hastaların eylem öncesi anksiyeteleri yüksek derecede kaygı yaşamalarına sebep olmaktadır. Doğum sonrası da ameliyat yeri gerginliği ve ağrısı da anne adaylarına psikolojik yük getirmektedir. Bu nedenle sezeryan planlanan hastalar için stres ölçütlerinin belirlenmesi ve kaygı düzeylerinin azaltılması istenmiştir. Literatür incelendiğinde bu konuda medikal veya medikal olmayan müzik dinletisi gibi yöntemler kullanılmıştır. Bu konuda planan bir çalışmada 64 sezeryan adayına Kur'ân'ın ritmik sesi dinletilmiş ve dinletilmeyen grup ile elde edilen değerler karşılaştırılmıştır. Sonuçlar analiz edildiğinde Kur'ân sesinin kaygı ve ağrı derecesini azalttığı, hastaların memnuniyetini artırdığı sonucuna varılmıştır.³⁹⁹

³⁹⁷ Sofia Almerud - Kerstin Petersson, "Music Therapy - A Complementary Treatment for Mechanically Ventilated Intensive Care Patients", *Intensive and Critical Care Nursing* 19/1 (February 2023), 21-30.

³⁹⁸ Chang vd., "Universality in the Brain while Listening to Music", 433.

³⁹⁹ Tajossadat Allameh vd., "The Efficacy of Quran Sound on Anxiety and Pain of Patients under Cesarean Section with Regional Anesthesia: A Randomized clinical Trial", *Journal of Isfahan Medical School* 31/235 (July 2013), 601-610.

Kur'ân'ın nazil olduğu andan itibaren okuyan kişiye sağladığı manevi huzurun varlığı kabul edilen bir gerçektir. Bu konuda birçok çalışma yapılmış ve Kur'ân okumanın, dinlemenin ve ezberlemenin insan psikolojisi ve ruh sağlığı üzerine etkileri araştırılmıştır.

Kur'ân'ın ezberlenmesi, hafızaya olan pozitif etkilerinin yanı sıra duygu hali, psikolojik yapı ve genel ruh sağlığı açısından da olumlu etkiler oluşturmaktadır. Kaygı ve stres gibi olumsuz duygulanımları azaltmaktadır.⁴⁰⁰ Kur'ân dinlemek bilişsel gelişimi artırmakla beraber duygusal rahatlama sağlamaktadır.⁴⁰¹ Bu sayede hafızlık yapan bireyin kaygı, uykusuzluk, depresyon ve sosyal hayattaki yetersizlik gibi olumsuz durumlara göre savunması daha iyi olmaktadır.⁴⁰² Dolayısıyla Kur'ân'ı ezberlemek daha iyi sağlık sonuçlarıyla ilişkilendirilmektedir.⁴⁰³

2010 yılında İran'ın İsfahan şehrinde 100 hâfız ve 100 Kur'ân okumayı bilmeyen iki grup arasında nedensel-karşılaştırmalı şekilde bir çalışma planlanmıştır. İki gruba da 1972'de Goldberg tarafından psikotik olmayan zihinsel bozukluklar için tasarlanan genel sağlık anketi uygulanmıştır. Bu ankette ruh sağlığı, fiziksel belirtiler, kaygı, depresyon ve sosyal fonksiyon gibi parametreler incelenip, puanlandırılmış ve istatistik sonuçları analiz edilmiştir. Yapılan çalışmanın verileri irdelendiğinde ruh sağlığının hâfızlarda anlamlı şekilde olumlu olduğu tespit edilmiştir. Fiziksel semptomlar açısından iki grup arasında anlamlı bir fark olmadığı gözlemlenmiştir. Kur'ân hâfızlarında kaygı ve depresyon düzeyi, ezberlemeyenlere göre anlamlı derecede düşük bulunmuştur. Ezberleyenlerin sosyal işlevleri Kur'ân ezberlemeyenlere göre önemli ölçüde daha iyi olarak sonuçlanmıştır.⁴⁰⁴

Benzer bir çalışmada, İran'ın Meşhed şehrinde 90 hâfız kadın ile 92 hâfız

⁴⁰⁰ Monireh Mahjoob vd., "The effect of holy Quran voice on mental health", *Journal of Religion and Health* 55/1 (January 2014), 147-153; Nurul Fazrena Kamal vd., "Modelling Brain Activities During Reading Working Memory Task: Comparison Between Reciting Quran and Reading Book", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 97 (November 2013), 83-89.

⁴⁰¹ Samhani Ismail vd., "Psychoacoustic and cognitive effects of brain oscillations during listening to Fatihah Chapter", *Bangladesh Journal of Medical Science* 18/3 (June 2019), 665-667.

⁴⁰² Kimiyaei SA vd., "Quran Recitation impact on mental health", *Journal of Scientific Research Sociology of Women* 2/4 (2012), 1-19.

⁴⁰³ Saquib Nazmus vd., "Health benefits of Quran memorization for older men", *SAGE Open Medicine* 5/9 (November 2017), 1-7.

⁴⁰⁴ Abbasi Moghaddam vd., "Comparison of Mental Health and Its Components in Memorizers of the Qur'an and Non-memorizers", *Islamic Life Style Centered on Health* 2/2 (April 2018), 105-111.

olmayan kadın arasında hafızlığın zihinsel sağlığa etkisi araştırılmıştır. Bu çalışmada da Goldberg'in geliştirdiği anket kullanılarak puanlama yapılmıştır. Aynı şekilde ruh sağlığı, fiziksel belirtiler, kaygı, depresyon ve sosyal fonksiyon gibi parametreler incelenmiştir. Çalışma sonuçları hâfız olanların daha iyi ruh sağlığına sahip olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Diğer parametrelerde de hâfız olanların anlamlı derece daha iyi olduğu kanıtlanmıştır. Fiziksel sağlığa etkisi açısından hâfız olanlarla olmayanlar arasında anlamlı bir fark tespit edilmemiştir.⁴⁰⁵

İran'ın Kaşmir kentinde yapılan bir başka çalışmada 80 Kur'ân hâfızı çalışmaya dâhil edilmiştir. Üç kategoride anket çalışması yapılmış olup ilk olarak demografik bilgi formu uygulanmıştır. Yaş, evlilik ve eğitim durumu gibi kişisel bilgiler sorulmuştur. İkinci olarak stresli durumlarla başa çıkma anketi doldurulmuş ve bunun için katılımcılara problemlerden kaçınma ve savunma mekanizmaları ile ilgili sorular sorulmuştur. Üçüncü ve son olarak zihinsel sağlık anketi uygulanmış ve katılımcılara anksiyete, fiziksel semptomlar, sosyal işlevsellik ve depresyon üzerine sorular sorulmuştur. Veriler analiz edildiğinde daha önceki çalışmaları destekler nitelikte sonuçlar elde edilmiştir. Hafızlığın zihinsel sağlığa olan pozitif etkisi yanında stres halinde çözüm bulmada da etkin fayda sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışmada hafızlığın fiziksel sağlık ve sosyal yönden de daha olumlu etkilerinin olduğu vurgulanmıştır.⁴⁰⁶

Bu örnekler gibi çok sayıda çalışma ortaya koyulmuş olup, Kur'ân okumanın ve ezberlemenin pozitif yönlerine vurgu yapılmıştır. Örneğin bir çalışmada, Rahman Sûresi dinletilen kadınlarda depresyon tedavisi üzerine olumlu sonuçlar elde edilmiştir.⁴⁰⁷ Aynı uygulama ile araştırmacılar, hamile kadınların doğum sürecindeki kaygı durumlarını azalttığını göstermişlerdir.⁴⁰⁸ Kur'ân dinlemenin hemodiyaliz

⁴⁰⁵ S.A Kimiyaei vd., "Quran Memorization and its Effect on the Elements of Mental Health", *Quarterly Journal Woman and Society* 2/8 (December 2012), 8.

⁴⁰⁶ Batool Alizadeh Taghiabad vd., "Mental Health and Stress-coping strategies among Memorizers of Holy Quran", *Health, Spirituality and Medical Ethics* 2/2 (2015), 15-21.

⁴⁰⁷ Rafia Rafique vd., "Efficacy of Surah Al-Rehman in Managing Depression in Muslim Women", *Journal of Religion and Health* 58/4 (April 2019), 16-26.

⁴⁰⁸ Irmawati vd., "The Effect of Listening to the Recitation of Qur'an (Murottal Ar-Rahman Surah) on the Level of Anxiety of Pregnant Women in Siti Fatimah Maternal and Child Hospital", *Enfermeria Clinica* 30 (2020), 238-242.

hastalarında olan depresyonu azalttığı tespit edilmiştir.⁴⁰⁹ Kronik kalp hastalığı tanısı alan hastalarda yapılan bir çalışmada da, Kur'ân dinlemenin depresyon, anksiyete ve stres tedavisi üzerine olumlu etkileri gösterilmiştir.⁴¹⁰ Yaşlılarda yapılan başka bir çalışmada Kur'ân dinlemenin uyku kalitesini artırdığı sonucuna varılmıştır.⁴¹¹ Yoğun bakım hastalarına Kur'ân dinletilmiş, klinik belirtilerde azalma izlenmiş ve bilinç durumunda iyileşme görülmüştür.⁴¹² Radyoterapi alan hastalara da Kur'ân dinletilmiş, sonuç olarak yaşam kalitesini ve yaşam beklentisini artırdığı gözlemlenmiştir.⁴¹³

Yaşlanmanın getirdiği doğal bir etki olmayan ancak ileriki yaşlarda sıklıkla görülen demans, dünya çapında 50 milyon insanın maruz kaldığı ve her yıl 10 milyon nüfusun daha eklendiği bir hastalıktır. % 60-70 oranında en yaygın demans türlerinden birisi alzheimer hastalığıdır. Alzheimer hastalığı, Dünya Sağlık Örgütü tarafından küresel bir halk sağlığı önceliği olarak kabul edilmiştir. Türkiye’de her geçen gün sayısı artmakla birlikte yaklaşık 600 bin nüfusun alzheimer hastalığı ile mücadele ettiği kaydedilmektedir. Sağlık sistemlerinde iyileşme ile insanların yaşam süresi uzamaktadır ve yaş ortalaması artmaktadır. İleri yaş nüfusun artması hastalığın görülme sıklığının artmasına sebep olmaktadır. Bu durum demansın önlenmesi ya da geciktirilmesine yönelik pek çok korunma stratejileri arayışına sebep olmuştur. Yeni tedavi planlamaları için hastalara ilaç yanında alternatif tedavi yöntemleri de uygulanmaktadır. Yaşla beraber gerçekleşen beyin hücre ölümü, bu hastalarda daha hızlı ve erken gerçekleşmektedir. Dolayısıyla yapılan araştırmalara göre alternatif bir tedavi yöntemi olarak beyin ve zihin egzersizleriyle hafızayı sürekli çalışır halde tutmanın, beyinde gerçekleşen hücrelerin yıkımını azalttığı ve bu sayede hastalığa yakalanma riskini en aza indirdiği kaydedilmiştir. Dolayısıyla pozitif bir uyaran olan ezberlemenin karmaşık yapıdaki beyni aktifleştirdiği ve hafızayı geliştirdiği

⁴⁰⁹ Julian PT Higgins vd., “Assessing Risk of Bias in a Randomized Trial”, *Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions* 2 (September 2019), 5-28.

⁴¹⁰ R Jayus vd., “The Effect of Listening to the Quran Recital on Depression, Anxiety and Stress Among Coronary Heart Disease Patients”, *International Journal of Cardiology* 249 (December 2017), 41.

⁴¹¹ Hossini Abbs vd., “The Effect of Holy Quran Recitation on the Quality of Sleep Among Older People Residing in Nursing Homes”, *Salmand* 14/2 (July 2019), 36-47.

⁴¹² Ali Akbar Nasiri vd., “An Investigation into the Effect of Listening to the Voice of the Holy Quran on Vital Signs and Consciousness Level of Patients Admitted to the ICU Wards of Zabol University of Medical Sciences Hospitals”, *World Family Medicine/Middle East Journal of Family Medicine* 15/10 (December 2017), 5-9.

⁴¹³ Simin Hematti vd., “Spiritual Well-Being for Increasing Life Expectancy in Palliative Radiotherapy Patients: A Questionnaire-Based Study”, *Journal of Religion and Health* 54/5 (May 2014), 63-72.

söylenbilir. Ezberleme esnasında gerçekleşen hafıza eğitimi zihinsel aktivasyonu iyileştireceği gibi demansın önlenmesi ya da geciktirilmesine de yardımcı olabilecektir.⁴¹⁴

Tümiran ve arkadaşları yaptıkları bir çalışmada, yaşlanmayla gelişen demansın nörobilimsel yapısını inceleyerek İslami perspektif açıdan değerlendirmiş ve olumlu sonuçlar elde etmiştir.⁴¹⁵ Demans için yapılan başka bir çalışmada, ruhsal sıkıntının beyin fonksiyonları üzerindeki etkisine dikkat çekilmiştir. Ruhsal bunalımların inanç gereklerini yerine getirerek tedavi edilebileceği vurgulanmıştır. Bu sayede manevi duygulanım sağlanacak, olumsuz düşünce tedavi edilecek, düzenli ve uygun uyku sağlanarak demans riski azaltılabilecektir.⁴¹⁶ 102 felçli hasta üzerinde yapılan bir çalışmada da aynı şekilde sonuçlar elde edilmiştir. Motor afazisi olan felçli hastaların yaşam kalitesindeki en önemli değişkenlerin ve pozitif etkilerin Kur'ân ezberlemek olduğu tespit edilmiştir.⁴¹⁷

Kabir yaptığı tez çalışmasında, akademik ve bilişsel yeteneklerin, Kur'ân ezberlemeyle pozitif etkileşim içinde olduğunu vurgulamıştır. Kur'ân ezberleyen katılımcıların akademik başarısının daha yüksek olduğunu belirterek ruh sağlığı için yapılan anketlerde de daha yüksek puan alındığını göstermiştir. Çalışmasında, Kur'ân'ı ezberleyenlerin zihinsel aktivite bozuklukları yani alzheimer gibi hastalıklara daha az yakalandıklarını belirtmiştir.⁴¹⁸

Bu araştırmalardan hareketle Kur'ân'ı okumanın ve ezberlemenin zihinsel ve duygusal gelişim sağladığı bu sayede kişilerin motivasyonunu artırarak ruhsal ve zihinsel onarımı gerçekleştirdiği görülmektedir. Nitekim Kur'ân'ı ezberlemek aynı zamanda bir amaç ve dava tarafından yönlendirilen bir uygulamadır.

⁴¹⁴ Halit Emin Alicılar - Deniz Çalışkan, "Alzheimer Hastalığı ve Korunma Stratejileri", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi* 30/2 (2021), 107-115.

⁴¹⁵ Mohd Amzari Tumiran vd., "Senile Dementia from Neuroscientific and Islamic Perspectives", *J Relig Health* 57/1 (February 2018), 1-11.

⁴¹⁶ Minoo Asadzandi, "Dementia Theory From the Perspective of Islam", *Journal of Religion and Theology* 3/1 (March 2019), 17-22.

⁴¹⁷ IJ Ma'ruf vd., "Memorizing Al Quran Improves Quality of Life Stroke Patients with Motoric Aphasia Disorders", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* 292 (2019), 1-10.

⁴¹⁸ Arif Abdal Kabir, *Memorizing the Sacred in the Digital Age: Exploring Qur'An Memorization Experiences Using Physical & Digital Formats* (Maryland: University of Maryland, College Park ProQuest Dissertations & Theses, Lisans Tezi, 2021), 11.

Trinova ve arkadaşlarının İslam Eğitim ve Öğretmen Yetiştirme Fakültesi (PAI)'nden 828 katılımcı öğrenci grupla yapmış olduğu bir çalışmada hafızlığın zihinsel sağlığa etkisi araştırılmıştır. Ezberlenen Kur'ân miktarının zihin sağlığına ne denli etki sağladığını görmek üzere toplamda ezberlenen cüzler kategorize edilmiştir. 1 cüzden az, 1-5 cüz arası, 6-10 cüz ve 10 cüzden çok şeklinde gruplandırmalar yapılmıştır. Anketler ve gözlemlerden elde edilen verilere göre araştırmanın sonunda ezberlenen cüz miktarının artmasıyla birlikte zihinsel sağlığında arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca okulda yatılı kalan hafızlık öğrencilerinin daha fazla Kur'ân ezberlediği belirtilmiştir. Öğrenciler üzerinde yapılan bu çalışmadan edinilen bilgiye göre Kur'ân'ın tamamını ezberlemenin ruhsal sağlık açısından daha etkin olduğu, dünya ve ahiret mutluluğunu sağladığı inancı benimsenmiştir. Ulaşılan bu olumlu sonuçlardan hareketle fakülte genelinde Kur'ân ezberlemenin zihinsel sağlığa katmış olduğu pozitif etkisinden yararlanmak üzere diğer öğrencilere de en az bir cüz ezberleme sistemi zorunlu hale getirilmiştir.⁴¹⁹

Reem Al-Attas Kur'ân ezberlemenin hafızayı güçlendirerek, zihinde yaşanan hastalık ve problemleri azalttığı kanısı üzerine bir başka çalışma yapmıştır. Bu araştırma 2011 yılında 20-40 yaş arası 580 kişinin katıldığı anket ve test çalışması şeklinde planlanmıştır. Çalışmaya katılanların yarısı Kur'ân'ı ezbere bilmekte olup diğer yarısı ise ezbere bilmemektedir. Test içerisindeki bazı sorular daha yüksek puana sahip olup sorular yüksek puandan düşük puana doğru A-F harfleri ile puanlandırılmıştır. Ankette ve testte hafızayı etkileyen sorulara yer verilmiştir. Kur'ân'ın hafıza gücü üzerine pozitif etki edeceğine dair bir hipotez kurulmuştur. Sonuçlar istatistiksel olarak değerlendirildiğinde Kur'ân'ı ezbere bilenlerin anlamlı derecede daha güçlü hafıza değerlerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Ek olarak bir zihinsel egzersiz faaliyeti de olan Kur'ân ezberlemenin demans ve alzheimer hastalığına yakalanma riskini en aza indirdiği gösterilmiştir.⁴²⁰

Dinin sistematığı içerisindeki uygulamalardan olan Kur'ân'ı ezberleme işlemi kişinin eylemlerini din odaklı gerçekleştirmeyi sağladığı için insanın ruh halinde ve

⁴¹⁹ Zulvia Trinova - Salmi Wati, "The Contribution of Quranic Tahfidz to Mental Health", *AL-TALIM* 23/2 (November 2016), 260-270.

⁴²⁰ Reem Al-Attas, "The Qur'an And Memory (A Study Of The Effect Of Religiosity And Memorizing Qur'an As A Factor On Memory)", *Alzheimer's & Dementia* 7/4 (July 2011), 641.

psikolojisinde pozitif bir uyum sağlamaktadır. Dini uygulamaların kişide yarattığı mutluluk, hoşgörü ve problem çözme yeteneklerinin artmasına paralel olarak stres düzeyinin kontrol altına alınması ile gerçekleşen diğer ruhsal iyileşmeler, hâfızların da üzerinde etkisinin görüldüğü gelişim ve değişimlerdenidir. Nitekim çağın zorluklarına karşı yaşanan ruhsal bunalımlar sıklıkla rastlanılan stres, anksiyete ve depresif bozukluklara neden olmaktadır. Bu noktada araştırmacılar, bu hastalıkların semptomlarını azaltmaya ve çeşitli yöntemlerle duyguları sağlıklı yönetme işlemini gerçekleştirmeye yönelik farmakolojik olmayan tedavi yöntemlerini de denemişlerdir. Bu anlamda çalışmalar gösteriyor ki manevi bir tedavi yöntemi olan Kur'ân en sık kullanılan şifa kaynağı olmuştur. Kur'ân özellikle zihinde etkin bir iz bırakan ritim ve ahengiyle bir terapi yöntemi olarak kullanılmıştır. Pek çok araştırma uzun soluklu, metanet sahibi olmayı gerektiren hafızlık eğitiminin ciddi bir beyin performansı gerektirdiğini söylemektedir. Bu eğitim sürecinde ve sonrasında, gerek bu eğitimin disiplin ve hassasiyet gerektirmesi, gerekse vermiş olduğu manevi kimlik, hâfızların Allah (cc)'ın bildirdiği gibi şifa ve rahmet kaynağı olan Kur'ân'dan güzel hasletler edinmelerini olağan kılmıştır. Zira maneviyat kişinin yaşam kalitesini yükselten önemli bir unsurdur.

Psikologlar dingin bir zihnin ruhsal anlamda iyilik göstergesi olduğunu söylemektedirler. Bu bağlamda Kur'ân'ı dinlemek, okumak ve ezberlemek ruh sağlığını iyileştiren etkili bir stres gidericidir. O halde ezberleme düzeyi arttıkça mutluluk, memnuniyet ve olumlu tutumlarda o denli artmaktadır. Mutlu olan kimsede ise dolaylı olarak uyku kalitesinin yükseldiği stres, kaygı düzeyi ve depresyon riskinin azaldığı görülmektedir. Yine bu süreçte kişide oluşan tevekkül ve teslimiyet duygusu karşılaşılan zorluklara ve sorunlara karşı sabırlı ve güçlü olmaya teşvik etmektedir. Kur'ân, onu okuyan dinleyen ve ezberleyen için bir rahatlama ve sükûnet hali yaratarak ruhsal ve psikolojik anlamda iyileşmeyi sağlamaktadır. Yaşla birlikte yavaşlayan zihinsel performansı aktive ederek demans ve alzheimer gibi hastalıklara yakalanma riskini azaltmaktadır. Zihinsel sağlığın iyileştirilmesi halinde ezber, kaygı, stres ve depresyon gibi hastalıkların görülme sıklığının en aza indirilmesini mümkün kılmaktadır. O halde hayatın her alanında Kur'ân'ı rehber edinmek sağlam psikolojiye sahip birey ve toplum yetiştirmede önemli bir kriterdir.

3.2. Hafızlığın Fiziksel Sağlığa Etkisi

Fiziksel sağlığın tanımlamasını yapabilmek için öncelikle sağlığın ne demek olduğunu bilmek gerekir. Sağlık tanımı, dünya sağlık örgütüne göre sadece hastalık ya da sakatlık durumunun olmayışı değil, bedenlen ruhen ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir.⁴²¹ Öyleyse fiziksel anlamda sağlıklı olmanın göstergesi vücudun düzgün işleyen hasar görmemiş normal bir durumda olması ile birlikte iç ve dış ilişkiler arasında dengenin sağlanabilmesidir. Nitekim fiziksel anlamda sağlıklı olmanın refah göstergesi, yalnızca bir hastalığın olmaması durumu gibi sabit bir durum değil, dinamik bir durum olup fizyolojik, biyolojik, zihinsel fonksiyonlar, en uygun çalışma kapasitesi ve sosyal aktiviteyi en üst seviyede yaşama beklentisiyle koruma ve geliştirme sürecidir. Fiziksel sağlık, kişinin yaşam tarzı, çevrenin durumu, sağlık durumu ve genetik gibi faktörlerle ilişkili olup sağlık düzeyi kişinin bu faktörlere uyum sağlama becerisine göre seyir izlemektedir.

İnsanın fiziksel, zihinsel ve sosyal sağlığı hususunda dini ritüeller ve maneviyat içerikli uygulamalar, etkin bir role sahiptir. Din, dış işlevlerle ve görünürdeki davranış kurallarıyla ilgilenirken, maneviyat, doğayla, çevreyle ve yaratana derin bağ kurmak ve aynı zamanda yaşamın anlamını ve dürtülerini keşfetmekle ilgilenmektedir. Amerikan Tıp Kolejlere Birliği maneviyatı geniş bir kavram olarak tanımlamaktadır: “Maneviyat birçok insanda sağlığa katkıda bulunan bir faktör olarak kabul edilmektedir. Maneviyat kavramı tüm kültür ve toplumlarda bulunmaktadır. Bireyin nihai anlam arayışında ifade edilmektedir.”⁴²²

Dindarlık ve maneviyatın içeriğinde bulunan kutsal kitabı okuma ve ezberleme, dua ve meditasyon, ibadethane, dini teslimiyet, iç güdümlü ve dış güdümlü dindarlık, olumlu tanrı imajı gibi pek çok unsur sağlık araştırmalarına konu olmuştur.⁴²³ Bu araştırmalardan elde edilen verilere göre fiziksel sağlık ile ruh sağlığı

⁴²¹ Maazedi - Asadi, “Determining the Method to Sustain Mental Health as Perceived by Quran”, 85-96.

⁴²² MS Wetzel vd., “Courses involving complementary and alternative medicine at US medical schools”, *JAWA* 280/9 (September 1998), 784-787.

⁴²³ Jennifer L Jacobson, *An Exploratory Study Regarding the Effects of Praying for Others on Physical and Mental Health in Older Adults* (Louisville: Spalding University, The Sciences and Engineering, Doktora Tezi, 2002); Ümit Horozcu, “Tecrübe Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki”, *Milel ve Nihal* 7/1 (Mart 2010), 209-240.

iç içe girmiş, birbirini tamamlayan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruhsal problemler fiziksel hastalıkları beraberinde getirdiği gibi fiziksel hastalıklarda ruhsal problemleri beraberinde getirmektedir.

Merkezi sinir sisteminin vücudun hormonal dengesi ile olan yakın ilişkisi, sinirsel hastalıklar sonrasında birçok sistemi etkilemekte, daha karmaşık klinik durumları geliştirebilmektedir. Bütün bu karmaşık yapıdaki olumsuzluk ruh sağlığı açısından da önemlidir. Ruh sağlığını bu şekilde dolaylı etkilemesinin yanı sıra bazı hormonların nöral aktiviteleri etkilemesi ve duygulanımlardaki değişiklik algı yanılgıları ve uyum bozuklukları yapmakta ve ruh sağlığını direkt olarak etkilemektedir. Bunun tersi de doğrudur. Sosyal nedenlerle bozulan bir ruh hali beraberinde stres gelişimi, kortizol salgısında artma, vücut şeker düzeyinde yükselme, tansiyon, yüksek gerilimli baş ağrıları, mide rahatsızlıkları veya bağırsak alışkanlıklarında değişme gibi pek çok fiziki hastalıkların gelişmesine neden olabilmektedir. Ruh sağlığı ve fiziksel sağlığın birlikteliği olumlu yönde de ilişkilidir. Örneğin kaliteli bir müzik dinlemenin rahatlatıcı tarafı, psikolojik iyileşme ile birlikte fiziksel iyileşmeyi de sağlamasıdır. Bu konuda doğruluğu kanıtlanmış pek çok çalışma vardır. Kur'ân okumanın, dinlemenin veya ezberlemenin, manevi doygunluk, psikolojik rahatlama, dinlenme ve ruh sağlığını pozitif etkilediğine yönelik çalışmalar da bu çerçevede yapılmış ve oldukça anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. İnsanlar maneviyatın getirdiği yaşam tarzını benimsediğinde aynı zamanda fiziksel olarak zarar göreceği olumsuz koşullardan uzaklaşmaktadır. Dikkat çekici çalışmalar arasında Gall ve Cornblatt yaptığı araştırmada meme kanserine yakalanan kadınların duygusal streslerini azaltmak için manevi tedaviden fayda gördüklerini belirtmişlerdir.⁴²⁴ Williams ve Sternthal 2007'de dindar bir yaşantı sürenlerin fiziksel olarak daha sağlıklı olduklarını ve daha uzun yaşadıklarını tespit etmişlerdir.⁴²⁵

İnsanın kendisini tamamlaması ve zihninin dingin olmasında önemli bir unsur olan maneviyatı ve dini uygulamaları, insan sağlığının bir parçası olarak görmek gerekir. Bu bağlamda kişinin Kur'ân'ı okuması, dinlemesi, ezberlemesi ve mana

⁴²⁴ Gall Terry Lynn, "A Longitudinal Study on the Role of Spirituality in Response to the Diagnosis and Treatment of Breast Cancer", *Journal of Behavioral Medicine* 32/2 (December 2009), 174-186.

⁴²⁵ David R Williams - Michelle J Sternthal, "Spirituality, religion and health: Evidence and research directions", *The Medical journal of Australia* 186/10 (June 2007), 47-50.

bütünlüğünde yaşamak için gayret etmesi gibi inanç sisteminin ritüellerini devreye sokması o kişinin rutin hayatını daha sağlıklı götürmesini sağlamaktadır.

Suudi Arabistanın Al-Qassim bölgesinin Buraidah şehrinde bu konuda etkin bir çalışma yapılmıştır. Bu bölgenin 55 yaş üstü erkek nüfusu 2016 devlet istatistiklerine göre 50000 civarındır. Bu nüfus için yapılan çalışmalarda diyabet ve hipertansiyon görülme sıklığı sırasıyla %35 ve %33 şeklindedir.⁴²⁶ Dolayısıyla yeterli bir çalışma örneklemini elde etmek için (%95 güven düzeyi ve %5 hata payı ile) 381 kişinin çalışmaya dâhil edilmesi gerekmektedir.⁴²⁷ Çalışma ekibi istatistiksel olarak güçlü veriler elde edebilmek için %5 katılımcı sayısını artırarak 400 kişilik bir örneklem belirlemiştir. Şehirdeki camilerde duaya kalan kişilerden, her camiden eşit sayıda olmak üzere, bazı kurallar çerçevesinde insanlar seçilmiş ve katılmayı kabul edenlere anket yapılmıştır. Fiziksel özelliklere (boy, kilo vb), tansiyon ölçümüne ve kan şekeri değerlerine bakılmıştır. Vücut kitle indeksi, yürüyüş yapma, sigara içme veya restoranda yemek yeme gibi değişkenler kaydedilmiştir. Hipertansiyon, diyabet ve depresyon görülme sıklığı kaydedilip aynı şekilde Kur'ân'ı ezbere bilme miktarı belirtilmiştir. Oldukça hassas yapılan bu çalışmanın sonuçlarında ezber miktarının artması ile hipertansiyon, diyabet ve depresyon görülme sıklığının istatistiksel olarak anlamlı düzeyde azaldığı tespit edilmiştir.⁴²⁸ Bu çalışmada ek olarak sigara içme miktarının Kur'ân'ı ezberleme oranının artması ile azaldığı gösterilmiştir. Bu durum bize Kur'ân ezberleme miktarının artması ile kötü alışkanlıkların azaldığı, yaşam tarzı değişkenleri ile de sağlığı olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Kur'ân'ın manevi hazzını yaşayan kişilerin olumsuz hallerden uzak kalmaya çalışması, kötü alışkanlıklardan korunması ve olumsuz ortamlardan uzaklaşması bilinen pozitif etkenlerdendir. Aynı şekilde hipertansiyon görülme sıklığı üzerine yapılan farklı çalışmalarda da dini uygulamaların kan basıncının düşmesiyle ilişkili olduğu bildirilmektedir.⁴²⁹

⁴²⁶ Kingdom of Saudi Arabia, *Demography survey* (2016).

⁴²⁷ Sebastopol, CA, *Creative Research Systems (US). Sample size calculator* (01 October 2017).

⁴²⁸ Nazmus vd., "Health benefits of Quran memorization for older men", 1-7.

⁴²⁹ Harold Koenig vd., "The relationship between religious activities and blood pressure in older adults", *The International Journal of Psychiatry in Medicine* 28/2 (February 1998), 189-213; Yagoup Al-Kandari, "Religiosity and its relation to blood pressure among selected Kuwaitis", *Journal of Biosocial Science* 35/3 (August 2003), 463-472.

Ruh sağılığı ile beden sağılığı arasındaki yakın ilişki Kur'ân'ı ezberlemenin, insanın fiziksel sağılığı üzerindeki etkisini açıklamada büyük önem arz etmektedir. Dindarlık ve maneviyat içerikli uygulamalar, insan psikolojisini yakından ilgilendirmektedir. Yapılan araştırmalar ve psikologların genel kanaatleri incelendiğinde, maneviyatın ve dindar yaşıntının insanların fiziksel sağılığında, ruhsal sağılığında ve günlük alışkanlıklarında önemli bir etki yarattığı, bu sayede bireylerde ruhsal iyileşme ile birlikte beden sağılığında olumlu gelişmeler sergilediği anlaşılmaktadır. Veri eksikliği sebebiyle Kur'ân'ı ezberlemenin hangi hastalıklardan koruduğuna dair sınırlı açıklama bulunmaktadır. Kur'ân'ı ezberlemek Müslümanlar için dindarlığın ve maneviyat yoğunluğunun bir kanıtı olarak görülmektedir. Dolayısıyla Kur'ân âyetleri ne kadar zihne yerleşirse bireylerde de o düzeyde mutluluk, memnuniyet ve pozitif davranış artmaktadır. Sürekli okumayı ve tekrar etmeyi gerektiren hafızlık eğitimi, zihnin gelişimini sağladığı gibi bir terapi ve meditasyon etkisi yaratarak ruh sağılığı ve beden sağılığını olumlu etkilemektedir. Aynı zamanda mana bütünlüğünde yaşamayı gerektiren Kur'ân'ı ezberleme işlemi, bireylerin bedenlerine ve zihinlerine zarar veren alışkanlıklardan da uzak durmayı öğretmektedir. Kaygıyı azaltan, huzura kavuşturan, manevi bir doygunluk veren yaşıntı, ancak ruh sağılığı yanında beden sağılığını beraberinde getiren Kur'ân eğitimi ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle Kur'ân'ı ezberlemek zihni çaba gerektiren bir uygulama olduğu gibi bedensel sağılığı da beraberinde getiren bir ibadettir.

3.3. Hafızlığın Bilişsel Gelişime Etkisi

Biliş; hafıza, düşünme, aklı kullanma, çözüm üretme, dil ve algı gibi zihinsel faaliyetleri içermektedir. Bilişsel gelişim ise bebeklik döneminden yetişkinlik evresine kadar bireyin dünyayı ve çevresini anlamlandırmada aktif olarak kullandığı zihinsel süreçtir.⁴³⁰

Bilişsel işlevler; deneyimsel, mantıksal, anlamsal ilişkiler ve soyut ilişkilerle gelişim göstermektedir. Bilişsel işlevler deneyimlerle elde edilen bilgi ve becerilerin yeni deneyimlerde kullanılmasını sağlayan refleks bir faktördür. Verilere göre bebeklik döneminden itibaren bilişsel işlevleri desteklenen çocuklar ileriki yaşlarda

⁴³⁰ Lindsey Engle Richland vd., "Cognitive Development", *The SAGE Encyclopedia of Theory in Psychology*, ed. Harold L. Miller, (California: SAGE Publications, 2016), 143-146.

daha güçlü davranış ve düşünce geliştirmektedirler. Bu nedenle dinamik bir yapısı olan bilişsel işlevlerin eğitilmesi, öğrenmeyi gerekli kılan zekâdan da ön planda tutulmakta olup başarıyı artıran faktörler arasındadır.⁴³¹

Bruner'in bilişsel öğrenme teorisine göre ileri düzey bilgi ediniminin verimli olabilmesi için yeterli bir bilgi temeli mevcut olması gerekmektedir. Jean Piaget'e göre ise bilişselcilik, öğrenenin içinde gelişen içsel ve aktif bir zihinsel süreç olan öğrenme sürecidir. Birey çevresindeki dünyayı anlamak ve anlamlandırmak için bir bilişsel yapı geliştirmekte ve yeni edinilen bilgileri de bu çerçeveye yerleştirmektedir. Dolayısıyla bilişsel gelişim, beyin ve sinir sisteminin olgunlaşması ve bireyin çevreye uyum sağlaması sonucunda gerçekleşmektedir.⁴³²

Bilişsel işlevler beyin hücrelerinin fonksiyonları ile gerçekleşmektedir. Beyin olmadan insan da cansız nesneler gibi hiçbir fayda ve potansiyel sağlayamaz. İnsan beyni yapı taşı olan milyonlarca nöron barındırmaktadır. Nöronlar arasındaki iletişimi sağlayan ise sinir ağıdır. İnsan faaliyetlerini kontrol etmede merkezi sinir sisteminin bir parçası olan, beyinde bulunan her sinir hücresi arasında, bilginin bir nörondan diğerine aktarılmasını sağlayan “sinaps” adı verilen bağlantı aralığı bulunmaktadır. Bu sinirağı nöronlar arasındaki iletişimi sağlayarak elektroensefalogram (EEG) adı verilen beyin sinyallerini üretmektedir. Her insan farklı beyin sinyalleri üretmektedir. İnsan beyinde ki bu sinyallerden yola çıkarak, sırasıyla alfa, beta, gama, teta ve delta olmak üzere beş frekans aralığı tespit edilmiştir. Günümüzde insan beyin dalgalarının ölçümünde EEG, nörolojik bozukluklar ve epilepsi gibi hastalıkların tanı ve tedavisinin uygulanması açısından en faydalı araçlardan biri olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalardan elde edilen veriler gösteriyor ki beyin sinirleri, dışarıdan gelen yeni bilgilerle ne kadar çok uyarılırsa, beyinden eğitime dair sürekli bir girdi mevcut olursa ve beş duyu yoluyla çevresel etkileşimde bulunulursa, sinapslar ile beyin arasındaki bağlantılarda o kadar aktif olmaktadır. Uyaranların pozitif etki içermesi ise

⁴³¹ Mehmet Güney - Gülen Baran, “Bilişsel İşlevler Üzerine Yapılan Çalışmalarda Gelişimsel Yönelimin Belirlenmesi”, *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi* 7/3 (Aralık 2022), 808.

⁴³² Jerome S Bruner, *Toward a Theory of Instruction* (London: Harvard University Press, 1971), 176; John W. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim*, çev. Galip Yüksel (Ankara: Nobel Yayınevi, 2012); Osman Özdemir vd., “Kişilik Gelişimi”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4/4 (2012), 566-589; Öznur Ak, *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 43-52.

beyni geliştirmekte daha da etkili olup dolaylı olarak insan ve toplum hayatını etkilemektedir.⁴³³

Bhattacharya ve arkadaşları yaptıkları bir çalışmada beynin ne kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğunu göstermişlerdir. Çalışmada Elektroensefalogram (EEG) ile deneysel olarak, nöroelektrik aktivasyonla sonuçlanan milyarlarca fizyolojik ve kimyasal etkileşimin varlığı tespit edilmiştir.⁴³⁴ Allah (cc)’ın bu karmaşık yapıdaki gelişime açık aktivasyon bekleyen yapıda yarattığı beynin Kur’ân eğitimi ile hemhal olması son derece onarıcı bir olaydır. Bu konu ile ilgili yapılan pek çok çalışma beynin gelişimi ve organizmanın uyum içinde çalışmasında en nitelikli şifa kaynağının Kur’ân olduğunu söylemektedir. Bu nedenle Kur’ân’ı ezberlemenin, okumanın ve dinlemenin insan beyni üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar önemli yol göstericidir.

Malezya’da Kur’ân okurken veya zikir çekerken oluşan beyin dalgalarındaki farklılıkları inceleyen bir çalışma yapılmıştır. Çalışmaya 19-25 yaş arası 10 lisans öğrencisi (7 kadın, 3 erkek) gönüllü olarak katılmıştır. Katılımcılar normal sıcaklıkta loş bir odaya alınmıştır. 3 dakikalık Kur’ân okuma ve zikir görevleri verilmiş olup EEG elektrotları yerleştirilmiştir. Katılımcıların, istirahatte gözleri açıkken ve kapalıyken sözlü olarak 3 dakika boyunca zikir yaparken, Kur’ân’ı sürekli okurken veya Kur’ân’ı dinlerken gibi farklı kayıtları yapılmıştır. Bu sayede zikir ile Kur’ân okurken ve zikir ile Kur’ân dinlerken baskın beyin dalgasını ve beyin bölgesini tespit etmek istemişlerdir. Bu elde edilen veriler normal zamanlarda yapılan ölçümlerle de kıyaslanmıştır. Bu çalışmada ek olarak elde edilen veriler de etkin beyin dalgalarının analiz edilmesi ve eğitim sırasında izlenecek müfredatların değiştirilebilmesi halinde daha iyi eğitim düzeyine çıkılması hedeflenmiştir. Çalışmada delta dalgasının zikir ve Kur’ân okuma sırasında en yüksek değerlere ulaştığı sonucu elde edilmiştir. Ayrıca yazar, Kur’ân ve zikrin insan üzerindeki etkilerine dair yapılan bu ve benzeri çalışmaların, bireylerin dini ritüelleri yerine getirmeleri halinde sağlığa birçok fayda getireceği ve iyi bir Müslüman olmada önemli kriterler olduğu hususunda farkındalık

⁴³³ Hasanul Arifin - Indri Seta Septadina, “Secrets of Qur’an Interaction and Brain Health”, *International Journal of Islamic and Complementary Medicine* 3/1 (2022), 13-21.

⁴³⁴ J Bhattacharya - H Petsche, “Universality in the Brain while Listening to Music”, *Proc Biol Sci* 268/1484 (December 2001), 2423-2433.

sağlayacağını söylemiştir.⁴³⁵

Kur'ân'ın insan üzerinde zihinsel gelişimi artırdığı, günümüzde uygulanmakta olan diğer uyaranlara göre daha yüksek etkisinin olduğu ve kişinin daha zinde hissetmesini sağladığı ile ilgili birçok tespit bilimsel verilerle açıklanmıştır. Shekha ve arkadaşlarının 2013 yılında yaptığı bir çalışmada Kur'ân tilavetini dinlerken oluşan zamansal EEG sinyallerinin etkisi değerlendirilmiştir. Göz açıkken ve kapalıyken dinlenmeye, Kur'ân dinlemeye, yumuşak ve sert müzik dinlemeye verilen fizyolojik tepkiler incelenmiştir. Sonuçların daha etkin değerlerde çıkması için hard rock müziği Kur'ân tilavetiyle karşılaştırılmıştır. Yerleştirilen elektrotlar alfa dalgasını ölçmeye yönelik yerleştirilmiş olup alfa dalga büyüklüğü kıyaslama kriteri olarak kullanılmıştır. Alfa dalgaları 8-13 hertz frekansında ritmik dalgalardır. Sağlıklı, uyanık bir yetişkinde kafanın parieto-okspital bölgesinden kaydedilirler ve normal bir EEG trasesinde en karakteristik bulgudur. Gözler kapalıyken daha etkin ölçümler yapılabilir. Zihni yoran faaliyetler veya gözlerin açılması bu ölçümü negatif etkilemektedir. Çalışma grupları; sırasıyla yumuşak ses gözler kapalı, yumuşak ses gözler açık, sert ses gözler kapalı, sert ses gözler açık şeklinde oluşturulmuştur. Kur'ân tilavetini dinleme sırasındaki gözler kapalı ve dinlenme aşamasında en yüksek değerlere alfa dalgası ölçümü sırasında ulaşılmıştır. Bu ölçüm Kur'ân okumanın ve dinlemenin önemli ölçüde zihinde rahatlama sağladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁴³⁶

Kur'ân okumanın EEG sinyalleri üzerine etkisinin değerlendirildiği bir başka çalışmada Kur'ân okumadan önce, kitap okumadan önce, Kur'ân okurken ve kitap okurken şeklinde okuma işlemine dair farklı kayıtlar elde edilmiştir. Sonuçlar analiz edildiğinde EEG sinyalleri üzerinde elde edilen dalgalanmanın Alfa dalgasında Kur'ân okurken, kitap okurken olduğundan daha yüksek çıktığı verisi elde edilmiştir. Beyin dalgalarında oluşan değişim analizine göre Kur'ân okumanın bireyin bilişsel işlevlerini geliştirmekte olup bireyin zihninde rahatlık ve sakinlik sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.⁴³⁷

⁴³⁵ Norsiah Fauzan - Normardina Abdul Rahim, "Brain Waves In Response To Al-Qur'an & DHIKR", *Psychology* (2018), 145-157.

⁴³⁶ Mudhir Sabir Shekha vd., "Effects Of Quran Listening And Music On Electroencephalogram Brain Waves", *Egypt. J. Exp. Biol.* 9/1 (January 2013), 1-7.

⁴³⁷ Kamal vd., "Modeling Brain Activities during Reading Working Memory Task: Comparison between Reciting Quran and Reading Book", 83-89.

Alternatif bir tedavi yöntemi olan müzik dinlemenin beyin üzerindeki etkileri de çalışmalarda sıklıkla ele alınmaktadır. Bu çalışmalardan hareketle Kur'ân sesinin kendine özgü ritim ve ahenginin insan üzerindeki etkileri birçok çalışmaya konu olmuştur. Kur'ân sesinin beyne pozitif aktivasyon uyarısı göndererek dikkat, odaklanma ve konsantrasyonu artırdığı bu sayede algı düzeyi ve hafıza kapasitesini güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Kur'ân'ın okunması sırasında işitilen kafiye ve sesin ritminin değişmesi bir ahenk içinde beyin tarafından algılanmaktadır. Ghilan, Kur'ân'ı, kendisine özgü tınısını oluşturan tecvid kaidelerine uygun okumanın, beynin işleyişine yön vermede etkili bir manevi değer olduğunu belirtmiştir. Kur'ân, öğrenirken gösterilen hassasiyetin yüksek oluşuna bağlı olarak bir şarkı melodisi ahenginde eğitim sunmaktadır. Bu sayede Kur'ân'ın özgün ritmi beynin aktivasyonunu geliştirmekte olup yüksek algı sağlamaktadır. Beyne giren verilerin temporal lobdaki hipokampusu, yani hafıza güçlendirme merkezini uyardığı vurgulamıştır. Bu alan ne kadar sık uyarılırsa, öğrenme kapasitesinin de o düzeyde arttığı ve hafızaya ilişkin işlevlerinde aynı şekilde iyi ve verimli olduğu tespit edilmiştir.⁴³⁸

Hâfız olan ve hâfız olmayan iki insan grubu arasında yapılan bir çalışmada beyin sinyallerinin ölçülmesi üzerine beta dalgasının bu iki grup arasında dikkat ve odaklanma hususunda en anlamlı frekans aralığı olduğu tespit edilmiştir. Hâfız olanların hâfız olmayanlara göre daha yüksek odaklanma gücü olduğu ifade edilmiştir. Hâfız olanların Kur'ân dinlerken en yüksek beta dalgası gücüne ulaştığı kaydedilirken, hâfız olmayanların ise en yüksek beta dalgası gücüne enstrümantal müziği dinleme aşamasında ulaştığı aktarılmıştır. Ayrıca hâfız olan grubun, EEG maksimum gücüne dayalı olarak, hâfız olmayan gruba kıyasla tüm görevlerde daha yüksek odaklanma elde ettiği sonucuna ulaşılmıştır.⁴³⁹

Hojjati ve arkadaşları Kur'ân melodisinin çocukların hafızası üzerindeki

⁴³⁸ Mohamed Ghilan, "How the Quran Shapes the Brain", İslamiCity (7 February 2018); Taher A. Gulamhusein - Marcella Momanyi, "The Role of Memorizing the Quran In Enhancing the Cognitive Abilities of Students in Bohra Islamic Schools of Karachi, Pakistan", *IOSR Journal of Humanities And Social Science* 25/12 (December 2020), 54.

⁴³⁹ Siti Fatimah Abdul Halim vd., "An Investigation of Brain Signal Characteristics between Hafiz/Hafizah Subjects and Non-Hafiz/Hafizah Subjects", *Journal of Physics Conference Series* 2071/1 (October 2021), 1-8.

etkisini değerlendirmek üzere bir çalışma yapmışlardır. Bu alışma 5. Sınıf ğrencileri içerisinden randomize şekilde oluşturulan bir grup ile gerçekleştirilmiştir. Kur'ân melodisinin dinletildiği ve dinletilmediği gruplar karşılaştırıldığında, Kur'ân melodisi dinletilen ğrenci grubunda hafıza için yapılan testlerin daha anlamlı pozitif sonuçlar verdiği tespit edilmiştir. Ek olarak hafıza kapasitesinin daha etkin çalışması ve gelişmesi gibi zihinsel sağlığa faydası olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁴⁰

Endonezya'da Putra ve arkadaşları tarafından Kur'ân'ın konsantrasyonu artıran yapısına dikkat çekmek üzere yapılan bir başka çalışmaya, yaşları 19 ile 20 arasında değişen 26 erkek ve 24 kadın katılımcı dâhil edilmiştir. Kısa süreli hafıza testi gerçekleştirmek için anlık olarak bir sayı dizisi gösterilmiştir. Görünen sayının bir yere, doğru şekilde not alınması istenmiştir. Bu işlem, Kur'ân sesi dinletilmeden önce ve Kur'ân sesi dinletildikten sonra olmak üzere iki ayrı test şeklinde uygulanmıştır. Bu uygulama 15 defa tekrarlanmıştır. Kur'ân dinleyen ve daha sonra teste tabi tutulan katılımcıların odaklanmasının daha iyi olduğu ve doğru cevap miktarının daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Kur'ân sesi dinletilmeden teste tabi tutulduklarında ise yeterli konsantrasyonu sağlayamadıkları ve verilen cevaplarda daha az doğru olduğu tespit edilmiştir.⁴⁴¹

Ismail ve arkadaşlarının yapmış olduğu benzer bir çalışmaya göre müzik, etkili uyarım gücünden dolayı başta nörobilimsel açıdan olmak üzere çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. İslami açıdan Kur'ân tilaveti, telbiye, zikir gibi ibadet etmeye vesile olan söz ve eylemler maneviyat içeren müzikler olarak ele alınmıştır. Araştırmada müziğin, beynin alanını harekete geçirerek dikkat ve bilişsel işlevleri artırdığı bu sayede zihinsel performansı iyileştirdiği hususuna yer verilmiştir. Yine ritmik ve keyif veren sesleri dinlemenin pozitif etkiler yaratarak zihinsel performansı artırdığı vurgulanmıştır. Akıl yürütme ve davranışların senkronize olması ile müzik ve insan davranışları arasındaki psikolojik bağlantıya dikkat çekilmiştir. Müzik ile oluşan bu etki Kur'ân'ı dinlerken ve ezberlerken oluşan uyaranlarda da görülmektedir. Kur'ân dinlemenin insanın kalp atışında iyileşme gösterdiği, kaygıyı gidererek depresyonu

⁴⁴⁰ Atefeh Hojjati vd., "Effectiveness of Quran Tune on Memory in Children", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 114 (February 2014), 286.

⁴⁴¹ Perdana Suteja Putra vd., "The effect of Quran murottal's audio on short term memory", *MATEC Web of Conferences* 154/1 (January 2018), 1-4.

azalttığı sonucuna varılmıştır. Kur'ân'ı ezberleyenler içinse, ezberlediği miktara göre nörolojik hastalıklara yakalanma olasılığının azaldığı, âyetlerin ritminin beyni harekete geçirerek enerji getirdiği, stresi azalttığı bu sayede hafızanın etkinliğini artırdığı söylenmiştir.⁴⁴²

Beyin, şekillendirilen bir organdır. Ne kadar aktif olursa beynin alanı o denli gelişim göstermektedir. Bu nedenle Müslümanlar için Kur'ân'ı öğrenmek, dinlemek ve ezberlemek beyni geliştiren önemli ibadetlerdendir. Bireyin Kur'ân'ı öğrenme aşamasında âyetleri dinlerken telaffuzlarına dikkat etmesi beynin kulağa en yakın kısmında bulunan şakak lobuda denilen temporal lob bölgesini uyarmaktadır. Temporal lob aynı zamanda hafıza birleştirme merkezi olan anıların oluşumunu, pekiştirilmesini ve geri getirilmesini sağlayan ve kısa süreli bellekteki bilgilerin uzun süreli belleğe atılmasında rol oynayan hipokampusun da bulunduğu yerdir. Bu bölge aynı zamanda Kur'ân okunurken aktif hale geldiği gibi müzik seslerinde işitilmesinde aktif hale gelen bölgedir. Bu nedenle bu bölge ne kadar aktivasyon alırsa öğrenme ve hafıza fonksiyonları da o denli gelişim göstermektedir. Birey Kur'ân okurken dinlerken ve ezberlerken parietal loblarda oldukça iyi çalışmaktadır. Parietal loblar ise beynin en karmaşık işlerini yöneten bölgedir. Genel olarak temel işlevi duyguların algılanması ve bedenin üç boyutlu uzayda yönlendirilmesidir. Beden bu durumda içerden ve dışardan gelen birçok veriyi eş zamanlı işleyerek davranışların bilinçli algısını oluşturmaktadır. Parietal loblar beynin önemli işlevleri gerçekleştiren diğer bölgeleri ile de yakından ilişkilidir. Bu bağlantıların yoğun ve aktif uyarımı zekânın temelini oluşturan deneyimleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla deneyimler arttıkça hafıza kapasitesi genişleyerek zekâ düzeyi de artmaktadır. Mantıksal ve matematiksel zekâ becerilerinin oluşturduğu bu bölge harita bulma ve yol bulma gibi görsel hafıza işlevlerinin, okuma yazma ve hitabetle ilgili konuşma tonunun da gerçekleştiği bölgedir. Kur'ân okuma ve ezberlemenin aktifleştirdiği bu lobların sıklıkla uyarımı işlevselliğini artırmaktadır. Kur'ân okuma ve ezberlemenin güçlü bir şekilde aktif hale getirdiği diğer beyin bölgeleri ise ön loblar ve birincil motor korteksidir. Ön loblar, konuşmayı gerçekleştirme, hafızanın geri getirilmesi, yazılı ifadeleri tanıma, dikkat düzeyi, sosyal davranış ve çalışma belleği gibi işlevleri

⁴⁴² Samhani Ismail vd., "Preliminary Insight on Neural Correlates of Quranic Impacts on Cognition: A Review", *Malaysian Journal of Medicine and Health Sciences* 19 (November 2023), 57-64.

gerçekleştirmektedir. Bu bölge bireyin Kur’ân’ı okurken yanlış okumalara sebep verecek diğer olası okumalardan hızlıca ayırt etmesini ve bu deneyimden hareketle, başka okumalarda da bu ayırma işleminin beynin bilinçli kontrolü olmadan gerçekleştirmesini sağlamaktadır.⁴⁴³ Yapılan bir çalışmada Kur’ân ezberlemenin beyin aktiviteleri üzerine etkisi araştırılmıştır. Elde edilen verilere göre beynin fonksiyonlarını geliştirmek ve zihni aktive etmek için Kur’ân ezberleme yönteminin kullanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁴⁴

Ezberleme olayının gerçekleşmesi için hafızanın işlenmesi ve bir anı oluşturmak gerekmektedir. Bu veri depolanmalı ve erişime açık olmalıdır. Yani hafızaya giren verilerin birde dışa vurumu gerçekleşmelidir. Dolayısıyla hafıza da elde edilen verilerin yansıttığı davranışlar bütünü, bir öğrenme süreci olarak yorumlanmaktadır. Hafıza yani bellek; kayıt, depolama ve geri çağırma şeklinde üç aşamalı olarak değerlendirilmektedir.⁴⁴⁵

Hâfızlar Kur’ân’ı ezberlerken belleklerini aktif olarak kullanmaktadırlar. Bu süreçte talebe öncelikle Kur’ân âyetlerini dikkatli bir şekilde okuyarak kodlama yapmaktadır. Ardından hafızasında kodlanan bilginin saklama işlemini gerçekleştirmektedir. Son olarak saklanan bilgiler hafıza depolarından geri çağırılmaktadır.⁴⁴⁶

Ezberleme sürecinde sıklıkla başvurulanan yöntem tekrar ile ezber metodudur. Bu yöntemle ezberlenen cümle sayısı gittikçe artırılır. Bu sayede beynin anı oluşturma ve hafıza düzeyi artmaktadır. Bu şekilde ritmik çalışmalar bazı nörokimyasal salgıların salınmasını sağlamaktadır. Bu salgılar bağışıklık sistemini uyarıcı etkiye sahiptir. Aynı zamanda kortizol düzeyinde düşme ve bu sayede stres miktarında da azalma sağladığı

⁴⁴³ Ghilan, “How the Quran Shapes the Brain”; Gulamhusein - Momanyi, “The Role of Memorizing the Quran In Enhancing the Cognitive Abilities of Students in Bohra Islamic Schools of Karachi, Pakistan.”, 54.

⁴⁴⁴ Hadi Akbari vd., “Evaluating the Effect of Quran Memorizing on the Event related Potential Features by Using Graphs Created from the Neural Gas Networks”, *Journal of Medical Signals & Sensors* 12/1 (January 2022), 48.

⁴⁴⁵ Dale H Schunk, “Learning Theories: An Educational Perspective”, *Library of Congress Cataloguing in Publication Data*, ed. Paul Smith (London.; Pearson education, 2012), 21-23.

⁴⁴⁶ Necip Kutlu vd., “Hafızlık ve Beyin”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 355-364.

tespit edilmiştir.⁴⁴⁷

Malezya’da bilgisayar mühendisliği, psikiyatri ve İslami bilimler fakültesinin ortak yürüttüğü bir çalışmaya üstün bir belleğe sahip oldukları, bilgi birikimlerinin fazla olduğu ve hafızada saklama kapasitelerinin oldukça yüksek olduğu gerekçesiyle hâfızlar araştırma konusu olmuştur. İnsan hafızasının temelinde bilişsel gelişimin nasıl gerçekleştiğini anlamayı ve eğitimi optimize etmeyi hedeflemişlerdir. Hâfızların bellek kapasitelerini ölçmek için ayrıntılı olarak hazırlanmış anket çalışması yapılmıştır. Tekrar yapma, motivasyon, ilgi ve öz disiplin gibi unsurların çalışmada etkin rolü olmuştur. Sonuçlar analiz edildiğinde ezberlemenin daha çok öz yeterlilik ve hedef belirleme ile ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Bellek kapasitesini artırmak için tekrar yapma, motivasyon ve öz disiplin gibi hafıza kontrol süreçlerinin iyi yönetilmesi gerektiği aktarılmıştır. Hafıza yönetiminde öncelikle bilişsel işlevlerin etkinliğini anlamanın, ümmet bilincini kazanmada da etkili bir yöntem olacağı düşüncesi vurgulanmıştır.⁴⁴⁸

Kur’ân’ı ezberlemenin temel algoritması olan ezber ve tekrar mekanizması nâzil olduğu andan günümüze kadar gelmiştir. Artık farklı yer ve zamanlarda ezberlenmesi mümkün olan Kur’ân’ın tekrar ve ezber sistemi bilişsel gelişim seviyesini artırmayı sağlayan güncellemelerle devam etmektedir. Hedef Kur’ân’ın doğru şekilde ezberlenmesi ve güçlü bir inanç sistemini oluşturmaktır. Kur’ân’ı ezberlemenin ve bunun için defalarca okumanın, ardından hatırlamak için bir ömür tekrar etmenin, hafıza üzerinde olumlu sonuçlar oluşturduğu, zaman içerisinde yapılan çalışmalarla gösterilmiştir. Beyin gelişimi ve zekâ düzeyini artırdığı tespit edilmiştir.⁴⁴⁹ Malezyada iki tahfiz okulundan 64 erkek öğrencinin katılımıyla gerçekleşen, Kur’ân ezberleme düzeyi ile IQ ve hafıza durumu arasındaki ilişkinin tespit edilmesine yönelik yapılan bir çalışmada, öğrencilerde Kur’ân ezberleme düzeyi

⁴⁴⁷ Kamal vd., “Modeling Brain Activities during Reading Working Memory Task: Comparison between Reciting Quran and Reading Book”, 83-89.

⁴⁴⁸ Mariam Adawiah Dzulkifli vd., “Routes to Remembering: Lessons from al Huffaz”, *Mediterranean Journal of Social Sciences* 7/3 (May 2016), 121.

⁴⁴⁹ Ustaz Yusri Bin Chek - Ustaz Muhammad Toriq Bin Yaacob, “Kajian tinjauan terhadap penjadualan kelas hafazan di Pusat Pengajian Tahfiz”, *Darul Quran JAKIM* (2016), 1-26.

arttıkça IQ ve hafıza düzeylerinde yüksek çıktığı sonucuna varılmıştır.⁴⁵⁰

Benzer bir çalışmada İran'da Heidari ve arkadaşları tarafından yapılmıştır. hâfız olan ve hâfız olmayan öğrencilerin karşılaştırmalı olarak zekâ gelişimlerini ölçmek üzere yapılan bu çalışmada erken çocukluk döneminde Kur'ân'ı ezberlemenin zekâ üzerinde etkisi olup olmadığına bakılmıştır. Bunun için okul öncesi öğrencilerinden 127 erkek ve 116 kız çocuğu araştırmaya dâhil edilmiştir. Katılımcılara zekâ testi (IQ) uygulanmış olup Kur'ân öğreticileri tarafından Kur'ân ezberleri değerlendirilmiştir. Araştırma neticesinde elde edilen verilere göre hafızlık yapmanın küçük yaşlarda hafızayı güçlendirdiği ve zekâ seviyesinde artış sağladığı tespit edilmiştir. Çocukların iyi bir gelecek elde edebilmesi için Kur'ân'ın tamamı olmasa dahi bir kısmının ezberletilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁵¹

Başka bir çalışmada da Kur'ân ezberlemenin bireylerin yaşam kalitesini artırma ve zekâ seviyesini yükseltme üzerine etkisi araştırılmıştır. Malezya'da İslami ilimler ve sağlık bilimler fakültesinin yapmış olduğu bu ortak çalışmaya üç hafızlık okulundan ve bir normal eğitim veren okuldan toplam 129 öğrenci dâhil edilmiştir. Hafızlık yapan öğrenciler ezberledikleri cüz miktarına göre gruplandırılmıştır. IQ seviyesinin ölçülmesi için Wechsler Zekâ Ölçeği ve yaşam kalitesini ölçmek için 36 maddelik sağlık anketi kullanılmıştır. Bu anketler kendi içerisinde puanlandırılmış olup veriler istatistiksel olarak analiz edilmiştir. Çalışmada hafızlık ile zekâ düzeyi ve yaşam kalitesi arasında anlamlı veriler elde edilmiştir. Hafızlık yapan öğrencilerin hafızlık yapmayanlara göre zekâ düzeylerinde belirgin bir artış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ezberlenen cüz miktarıyla zekâ düzeyinin orantılı olarak artış gösterdiği vurgulanmıştır.⁴⁵² Kur'ân ezberleme düzeyi ne kadar yüksek olursa IQ düzeyinin de de o kadar yüksek olacağı sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Ismarulyusda Binti Ishak vd., "Does Quran Memorization Influence Adolescents' Intelligence Quotient and Memory Level?: A Cross-Sectional Study in Malaysia", *Makara Journal of Health Research* 25/3 (December 2021), 205-212.

⁴⁵¹ Mina Shirvani vd., "Comparison of Intelligence test Results among Hafiz and Non-Hafiz of Holy Quran Students at Their Entrance to Schools", *International Journal of Review in Life Sciences* 5/8 (January 2015), 1105-1109.

⁴⁵² Santibuana AB vd., "Association of Al-Quran Memorization on the IQ Level and Quality of Life among Tahfiz Students.", *Medical Journal of Malaysia* 72/2 (August 2017), 49.

⁴⁵³ Rohi Ghazali vd., "Determination of Level of Heavy Metals, Al-Quran Memorization and Intelligence Quotient (IQ) Among Tahfiz Students in Selangor", *Jurnal Sains Kesihatan Malaysia* 17/2 (July 2019), 135-146.

Günümüzde zekânın aktifleştirilmesini ve gelişmesini sağlayan farklı akıl oyunları, matematik olimpiyatları, kitap okuma, müzik dinleme ve dil öğrenme gibi zihni çalıştıran faaliyetler uygulanmıştır. Ancak Müslümanlar için alternatifi olmayan bir rehber niteliği taşıyan Kur'ân'ın insana olan her türlü etkisinin yanında insan beynine olan etksi kıyaslama yapılamayacak kadar büyük bir değere sahiptir. Nitekim araştırmalarla Kur'ân'ın insan beyninin tüm fonksiyonlarını kullanarak sakinlik, dikkat, konsantrasyon, odaklanma, hafıza kapasitesi artırma, zihinsel faaliyetleri geliştirme, zeka seviyesini yükseltme gibi iyileşmeleri sağladığı bilinmektedir. Beynin nice keşfedilmemiş bağlantı noktalarını harekete geçireceği ise aydınlatılmayı bekleyen henüz bilinmeyen olağan gelişmelerindendir.

Hafızlık eğitiminin olumlu etkilerinden bir diğeri de Kur'ân'ı ezberlemenin hafızayı geliştirmesine bağlı olarak kelime dağarcığını artırmasıdır. Afifah tarafından yapılan bir çalışmada Kur'ân ezberleme ile kelime dağarcığı gelişimi arasında pozitif korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Çalışmaya Endonezya'da İslami eğitim veren bir okulun yedinci sınıf öğrencileri arasından gelişigüzel örnekleme metodu ile 62 hafızlık öğrencisi dâhil edilmiştir. Hafızlığa başlamadan önce İngilizce başarı oranlarının düşük olduğu bilinen bu öğrencilerin her gün düzenli yapılan ezberlerle belleklerini güçlendirdiği bu sayede İngilizce öğrenme sürecinde kelime ezberi yapmalarının kolay ve hızlı gerçekleşebileceği sonucuna varılmıştır.⁴⁵⁴

Kur'ân'ı ezberleme işlemi sebepler dairesinde kişinin isteği ve iradesi doğrultusunda gerçekleşen maneviyat yüklü bir işlemdir. Kur'ân'ın kendine özgü ritminin ve her bir âyetinin eksiksiz olarak zihne nakşedilmesinin, bilimsel olarak tespit edilen bilişsel gelişime dair önemli katkıları vardır. Sakinleştirici ve rahatlatıcı etkisiyle beyin fonksiyonlarını eğitmekte ve geliştirmektedir. Bireyleri manevi ve fiziksel olarak uyaran ezberleme faaliyeti, kişinin beyindeki dikkat ve odaklanma gibi frekans dalgalarını tetikleyerek zihnin düşünme alanını genişletmekte ve IQ seviyesini artırmaktadır. Beynin fonksiyonlarını aktifleştiren ezber, hafızanın depolama alanını genişleterek beyindeki nöronları harekete geçirmekte ve sinaptik bağlantıları güçlendirmektedir. Araştırmalardan elde edilen verilere göre, beyin gelişiminde

⁴⁵⁴ Khusnun Afifah, *The Correlation Between Students' Qur'anic Memorization And Their Vocabulary Retention* (Lampung: Raden Intan State Islamic University Of Lampung, Tarbiyah And Teacher Training Faculty, Lisans Tezi, 2018), 41-62.

uyaranların etkisi büyüktür. Alternatif hafıza kuvvetlendirme faaliyetlerinin hepsi beyinde belli bir düzeye kadar gelişim göstermektedir. Ancak Kur'ân bu yöntemler içerisinde en belirgin etkiye sahip uygulamaları içermektedir. Kur'ân'ın ezberlenmesi, okunması ve dinlenmesi bilişsel gelişimi artırdığı gibi zihinsel faaliyetleri üst seviyeye çıkarmakta, bu sayede kişinin diğer eğitimlerinde de üstün performans sergilemesini sağlamaktadır. Bu nedenle Kur'ân'ı ezberleme işlemi bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek, zekâ düzeyini artırmak ve bilişsel işlevleri uyarmak için alternatif bir yöntem olarak kullanılmalıdır. Kur'ân'ın okunması, dinlenmesi ve ezberlenmesinin insanın bilişsel işlevleri üzerine ve hayattaki başarı oranlarını artırmasına yönelik ne denli etki sağladığına dair daha fazla nitelikli araştırmaların yapılması farkındalığı sağlayacaktır.

3.4. Hafızlığın Akademik Başarıya Etkisi

Akademik başarı, öğrenme sürecinde meydana gelen değişiktir. Başarı ise belirlenmiş program hedefleriyle tutarlı davranışlar bütünüdür. Eğitimde başarı terimi ile akademik başarı kastedilmektedir. Akademik başarı okullarda okutulan derslerde geliştirilen ve öğretmenlerce takdir edilen, notlarla, test puanlarıyla ya da her ikisiyle birlikte değerlendirilmekte olup belirlenen beceri veya kazanılan bilgilerin ifadesi olarak tarif edilmektedir. Akademik başarı bireylerin mesleki ve toplumsal yaşama donanımlı bir şekilde hazırlanmalarını sağladığı gibi geleceğin şekillenmesinde önemli rol oynayarak sürekli bir eğitim ve öğrenmeyi içermektedir.⁴⁵⁵

Bilgiyi veya eğitimi sürdürmek, toplumda insan kişiliğini geliştiren ve hayat standartlarına hazırlayan devamlı bir faaliyettir. Eğitim bilgiyi yaymayı, bireye yeteneklerini, kapasitelerini ve becerilerini kazandırmayı amaçlamakta olup sistematik ve süreklilik arz eden bir talimat ve öğrenme sürecidir. Bu potansiyel kazanım süreci, bireylerin ülke ve toplumda etkin ve verimli şahsiyetler olarak rol almalarını sağlamaktadır. Aynı zamanda kişilerin fiziksel, sosyal, ahlaki, entelektüel ve zihinsel faaliyetlerini geliştirmektedir. Bireyler yaşam boyunca iki tür eğitime ihtiyaç

⁴⁵⁵ Prasetya Utama - Mohammad Fakhri, "The Effect of Intensity of Memorize The Qur'an on The Level of Academic Stress and Academic Achievement at Qur'an Memorizers of The Qur'an Ibnu Masykur Halimatussa'diyah's Boarding School In Central Lombok", *International Journal For Innovative Research in Multidisciplinary Field* 5/7 (July 2019), 206-213; Yılmaz Sarier, "Türkiye'de Öğrencilerin Akademik Başarısını Etkileyen Faktörler: Bir Meta-Analiz Çalışması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 31/3 (February 2016), 1-19.

duymaktadırlar. Bunlardan ilki din ile ilgili eğitim, ikincisi akademik veya örgün eğitim kapsamında değerlendirilen dünya bilgisine dayanan eğitimidir. Hem din eğitimi hem de akademik eğitim insan yaşamında önemli sistemlerdir. Din eğitimi, akademik eğitimin anlamlandırılması ve anlaşılmasını kolaylaştıracak bir temel oluşturmaktadır.⁴⁵⁶

Araştırmalara göre akademik eğitime erken yaşlarda başlamak son derece önemli olup uzun vadede kalıcı bilgi öğrenimini artırmaktadır. Bu nedenle çocukluk eğitimi çocukların öğrenmesini kolaylaştıran, akademik eğitimlerini destekleyen önemli bir aşamadır. Miedel ve Reynolds'a göre, çocuğun erken eğitim faaliyetlerinin, çocuk ilkokula ve ileri seviye aşamalara geçtiğinde onlara daha büyük başarı elde etme olanağı sağladığı görüşündedir.⁴⁵⁷ Bu bağlamda din eğitimi ve bilgisi, çocukların erken eğitimine yönelik ilk adım olarak katkı sağlamakta ve bu da şüphesiz akademik başarıda belirgin gelişme sağlamaktadır. Dolayısıyla genellikle erken dönemde gerçekleştirilen, din eğitimi kapsamında değerlendirilen Kur'an-ı ezberleme işlemi, hafızaya dayalı zor bir uygulamadır ve akademik başarıya etkisi mutlaka görülmektedir.

Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldun (ö. 808/1406) çocuklara yönelik Kur'an eğitimi yapılmasının teşvik edilmesinin gerekliliğini vurgulamış ve dini bir sembol olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda Kur'an eğitiminin küçük yaşta öğrenilmesi ile kalbe nüfuz ettiğini ve karakter gelişiminde önemli olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁸

Nawaz ve Jahangir'de aynı konu üzerinde durarak Kur'an ezberinin erken yaşta yapılmasının akademik ve sosyokültürel açıdan pozitif etkiler oluşturduğu, ezber yapmadan önceki ve sonraki akademik başarının anlamlı düzeyde farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Kur'an'ı ezberlemenin akademik başarı ve sosyo-kültürel hayat

⁴⁵⁶ Elizabeth Ashton, *Religious Education in The Early Years* (London: Routledge Publishers, 2000); Nazia Nawaz - Syeda Farhana Jahangir, "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement", *Journal of Islamic Studies and Culture* 3/1 (January 2015), 59.

⁴⁵⁷ Wendy T Meidel - Arthur J Reynolds, "Parent involvement in early intervention for disadvantaged children: Does it matter?", *Journal of School Psychology* 37/4 (1999), 379-402.

⁴⁵⁸ Ibnu Khaldun, *Mukaddimah*, ed. Masturi Irham (Beyrut: Dar Al-Kitab Al'Arabi, 2011); Nurul Hidayah vd., "Correlation Between Memory An Qur'an With Student Learning Achievement At Ash-Shohwah Integrated Islamic Junior High School, Berau- East Kalimantan", *Edukasi Islami: Jurnal Pendidikan Islam* 11/1 (2022), 290.

üzerine olan etkisini araştırmak amacıyla tasarlanan bu çalışmada ezberlemenin beyin aktivitelerini olumlu yönde etkileyen birçok uygulama ve egzersizi içerdiği ve bu sayede otomatiklik kazanan hafızanın örgün eğitime dair görevlerini daha kolay yerine getirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, Kur'ân'ı ezberleyen öğrencilerin odaklanma, problem çözme, anlama ve eleştirel düşünme kapasiteleri üzerinde genel olarak olumlu bir etki sağladığı ortaya konulmuştur.⁴⁵⁹

Kur'ân'ı ezberlemek hafızanın gelişimini sağlayan birçok uygulama içermektedir. Ezberleme aşaması Kur'ân'ın her bir âyetinde detaylandırma, kelimelerin görsel imgeleri, âyetlerin kendine özgü kodlaması, sıralama, parçalama ve anımsatıcı kodlama gibi pek çok uygulamayı barındırmaktadır. O halde dini bir uygulama olarak Kur'ân'ı ezberleme işleminde gerçekleşen beyin egzersizleri sayesinde, hıfzın hafıza kapasitesini artırdığı, güçlendirdiği ve pratiklik kazandırdığı söylenebilir. Nitekim beynin işleyişi açısından oldukça aktif ve karmaşık bir işlem olan hıfz, Kur'ân âyetlerinin sürekli okunması, hatırlanması ve tekrarlanması ile gerçekleşmektedir. Âyetler zihne yerleşirken defalarca okunarak kodlama yapılmakta ardından beyinde saklama işlemi gerçekleştirilerek korumaya alınmaktadır. Son olarak gerektiğinde korumaya alınan bilgilerin geri çağırılarak hatırlanması sağlanmaktadır. Bu işlem defalarca tekrarlanıp prova etmeyi gerektirdiğinden Kur'ân'ı ezberleyen kimselerin beyinde otomatiklik kazandırmakta ve hafızayı keskinleştirmektedir.⁴⁶⁰

Ummat Muhammad'a göre bir kişi ne kadar çok ezber yaparsa, ezber yapması da o düzeyde kolaylaşmaktadır. Bu uygulama insanın fiziksel ve bilişsel becerilerini mükemmel duruma getirmektedir.⁴⁶¹ Bireylerin zihinsel süreçteki performansını inceleyen bilişsel psikolojide, ezberleme işlemi beyinde otomatikleşme sağlayan bir faaliyet olarak ifade edilmektedir. Bu işlem sırasında dikkat, gözlem, hafıza ve problem çözmede bir pratiklik kazanma söz konusudur. Yapılan ezber ve okumalar kelime tanıma ve dil yapılarını anlama becerisinin hızlı ve otomatik olmasını sağlamakla birlikte, okudukları şeyin anlamına odaklanma imkânı tanımaktadır. Bu

⁴⁵⁹ Nawaz - Jahangir, "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement", 15.

⁴⁶⁰ James Hiebert - Diana Wearne, "Instruction, understanding & skill in multidigit addition and subtraction", *Cognition and Instruction* 14/3 (1996), 251-283.

⁴⁶¹ Mohammad, "How to memorize Quran"; Nawaz - Jahangir, "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement", 59.

sayede bireyin bir nevi zihinsel tasarruf sağlayarak zor entelektüel işleri kolayca, hızlı ve dikkat etmeden yerine getirmesini sağlamaktadır. Araştırmalara göre bu durum ancak kapsamlı ve süreklilik arz eden bir pratikten sonra otomatikleşir. Bu nedenle becerilerin yalnızca iyi öğrenilmesi değil otomatiklik durumuna getirebilmek için fazlaca öğrenilmesi ve çokça uygulanması gerekmektedir. Kişi derinlemesine bir okuyucu haline geldiğinde beyin daha verimli hale gelmektedir. O halde Kur'ân'ın ezberlenmesi, öğrencilerin ve akademisyenlerin daha yüksek düzeyde bilimsel çalışma ve anlayış kazanmada temel oluşturmalarına yardımcı olacak bir beceri olmaktadır.⁴⁶²

Kur'ân'ı ezberlemek sadece bir şeyi olduğu gibi zihne aktarmanın da ötesinde öğrenmenin özü olarak eğitici bir değer taşımaktadır. İmam Şafii'ye göre bilgi, kalpte tuttuğumuz ve her zaman ulaşılabilir durumda olan şeydir.⁴⁶³ Ayrıca ezberleme, Kur'ân metninin olduğu gibi korunmasına odaklanmakla birlikte, bir kavramın temel ilkeleri üzerinde hâkimiyet sağlamakta, böylece daha önemli ve kritik görevlerin değerlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân-ı ezberlemek yalnızca bir amaç değil aynı zamanda Kur'ân'ın tamamının anlaşılması ve uygulanmasına yönelik bir araçtır. Kur'ân-ı ezberlemek kişinin zihinsel aktivitesini artırarak hergün tekrar etmeyi ve prova yapmayı gerektirmektedir. Zihinsel kapasiteyi zorlayan bu durum beyni diğer öğrenme ve hafızaya dayalı görevler için becerikli ve otomatik hale getirmektedir. Kişinin akademik performansında da önemli bir iyileşme sağlamaktadır. Belli aşamaların katedilmesi gereken ezberleme işleminde, ezberlenecek âyetlerin hedeflenen süre zarfında gerçekleştirilmesi için büyük bir sabır ve öz disiplin gerekmektedir. Yine bu süreçte her türlü zorlukla yüzleşmeye fiziksel ve zihinsel olarak adapte olmak gerekir. Akabinde ezberlenen metnin korunması yolunda tutarlılık, azim, motivasyon ve kararlılık gibi değerlerin benimsenmesi büyük önem arz eder. Dolayısıyla ezberleme yolunda benimsenen tüm bu değerler, hafıza kapasitesini keskinleştirip geliştirerek akademik ve akademik olmayan performansta iyileşmeyi teşvik etmektedir.⁴⁶⁴ Kur'ân'ı ezberleyen öğrencilerin hafızası, Kur'ân'ı

⁴⁶² Nawaz - Jahangir, "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement", 59-60.

⁴⁶³ Muhammed Yusuf, "Memorization as a Learning Style: A Balance Approach to Academic Excellence", *International Journal of Sustainable Development* 1/6 (September 2010), 49-58.

⁴⁶⁴ Dzulkifli - Solihu, "Methods of Qur'anic Memorisation (Hifz): Implications for Learning Performance", 931-947.

ezberlemeyen öğrencilere göre daha güçlü olmaktadır. Buna ek olarak, Adiwijayanti ve arkadaşları Kur'ân'ın ezberlenmesi ile matematik öğrenme başarısı arasında da pozitif bir ilişki tespit etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda Kur'ân ezber programına katılan öğrencilerin daha başarılı olduğu gösterilmiştir.⁴⁶⁵

Howard Gardner'ın öncülüğünü yaptığı çoklu zekâ teorisine göre dokuz zekâdan biri matematiksel zekâdır. Zekâ bir problemi algılama ve o problemi çözebilme yeteneğidir.⁴⁶⁶ Mantıksal-matematiksel zekâ ise kişinin gelişen bir olay karşısında doğru çözümü analiz ederek, mantık yürütüp hızlı şekilde çözüm bulabilmesidir.⁴⁶⁷ İyi bir eğitim sağlanabilmesi açısından mantıksal-matematiksel zekâsının gelişmiş olması gereklidir. Olay örgülerini anlayabilme ve çözüme ulaşabilme, eğitim aşamasında da kullanılan beceriler arasındadır. Öğrenciyi öğretmenin temelinde okuduğunu anlama, karşılaştığı olay örgülerini çözebilme yeteneğini kazandırma vardır. Rohmah ve Maknunah bu konuda yaptığı bir çalışmada mantıksal-matematiksel zekânın öğrenmeye %25,8'lik etki sağladığını tespit etmişlerdir.⁴⁶⁸

Kur'ân okumanın ve ezberlemenin beyin performansını artırdığı ve psikolojik rahatlama sağladığı dolayısıyla fiziksel ve ruhsal açıdan bir bütün olarak iyilik hali oluşturduğu pek çok çalışmada bahsedilmiştir.⁴⁶⁹ Bu durum kişinin hafıza belleğinin gelişmesi, olay örgülerini daha iyi çözebilmesi gibi mantıksal-matematiksel zekâsında gelişim sağlamaktadır.⁴⁷⁰ Mantıksal zekânın gelişmesinde psikolojik ve duygusal etkenlerin yanı sıra çevresel faktörlerin etkisinin olduğu da yapılan çalışmalarda

⁴⁶⁵ Dewi Dwi Adiwijayanti vd., "Pengaruh Hafalan Al-Qur'an Terhadap Prestasi Belajar Matematika Siswa MTs", *SQUARE : Journal of Mathematics and Mathematics Education* 1/2 (2019), 109.

⁴⁶⁶ Novi Hartanti, "Pengaruh Kecerdasan Logis Matematis dan Kemampuan Berpikir Kritis Terhadap Kemampuan Pemecahan Masalah Matematika", *ALFARISI Jurnal Pendidikan MIPA* 2/3 (2019), 267-274.

⁴⁶⁷ Anita Indria, "Multiple Intelligence", *Jurnal Kajian Pengembangan Umat* 3/1 (2020), 26-41.

⁴⁶⁸ Huri Suhendri, "Pengaruh Kecerdasan Matematis Logis dan Kemandirian Belajar Terhadap Hasil Belajar Matematika", *jurnal Formatif* 1/1 (2011), 29-39.

⁴⁶⁹ Adiwijayanti vd., "Pengaruh Hafalan Al-Qur'an Terhadap Prestasi Belajar Matematika Siswa MTs", 109.

⁴⁷⁰ Yusron Masduki, "Implikasi Psikologi Bagi Penghafal al-Quran", *Medina-Te: Jurnal Studi Islam* 14/1 (2018), 18-35; A Suminar - A Ashshidiqi, "Mengembangkan Kecerdasan Logika Matematika Dengan Menggunakan Media Realia Pada Anak Usia 5-6 Tahun di tk Negeri Pembina", *Jurnal Jendela Bunda* 7/2 (2020), 22-34.

gösterilmiştir.⁴⁷¹

Öğrenci eğitiminde başarıya ulaşmak için her çeşit metot denenmekte, araştırılmakta ve uygulanmaktadır. Öğrencilerin öğrenme becerilerini artırmayı hedeflerken hayatta karşılaşacağı problemlerin çözümleri karşısında savunmasız kalmaması gerekmektedir. Bu nedenle öğrenciler, karşılaşacakları olay örgüleri karşısında mantıksal çözüm yollarına başvurmaktadır. Bunun nedeni matematiksel mantıksal zekânın gelişmesinin nasıl sağlanabileceği üzerinde durulması gerekmektedir. Birçok çalışma Kur'ân dinlemenin ve ezberlemenin matematiksel zekâ gelişimi üzerine etkisini araştırmakta ve olumlu sonuçlar almaktadır. Bunlardan en dikkat çekici çalışmalardan birtanesi Asliyah ve Ananda tarafından yapılmıştır. Medrese Tsanawiyah Swasta Al-Jamaiyah'da belli bir dönem aralığında eğitim gören öğrencilerin tamamı üzerinden hesap yapılarak bir örneklem oluşturulmuştur. Bu öğrencilere Kur'ân'da başlangıç ve bitiş noktaları belirlenerek toplam 15 süre ezberletilmiş ve buna göre puanlama yapılmıştır. İlk 3 süreye her süre için 2 puan, diğer 12 süreye ise her süre için 1 puan verilmiştir. Öğrenci 15 süre ezberlemesi durumunda toplam puan 20 alabilmiştir. Daha sonra öğrencilere 5 deneme sorularından oluşan bir test yapılmış ve kompozisyon soruları verilerek 45 dakika süre verilmiştir. Matematiksel mantıksal zekâ testi için yapılan test için ayrı puanlama yapılmıştır. Öğrencilere sorulan testler çalışmaya katılmayan öğrenciler üzerinde de denenerek kontrolü yapılmıştır. Daha sonra test verileri, güvenilirliğini belirlemek için Cronbach Alfa testi ve her bir maddenin geçerliliğini belirlemek için Pearson Momentler Çarpımı testi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada öğrencilerin Kur'ân ezberlemenin matematiksel mantıksal zekâsı üzerinde önemli bir etkisinin olduğu sonucuna varılmış olup Kur'ân'ı ezberlemenin öğrencilerin mantıksal-matematiksel zekâsına %74,1 oranında katkı sağladığı tespit edilmiştir.⁴⁷²

Son yıllarda ezber yapmanın faydalarını somut olarak ortaya koyan çalışmalardan bir diğeri de Furqoni ve Mufidah tarafından yapılmıştır. Zaman yönetiminin akademik başarıya etkisini araştırdıkları çalışmalarında, Kur'ân'ı

⁴⁷¹ Suminar - Ashshidiqi, "Mengembangkan Kecerdasan Logika Matematika Dengan Menggunakan Media Realia Pada Anak Usia 5-6 Tahun di tk Negeri Pembina", 22-34.

⁴⁷² Nur Asliyah - Rusydi Ananda, "The Effect of Memorizing the Quran on Students' Mathematical Logical Intelligence", *Desimal Jurnal Matematika* 5/1 (March 2022), 61-68.

ezberleyen öğrencilerin eğitim sürecinde oluşturulan zaman çizelgesine daha çok uyum sağlayabildiğini bu sayede akademik yönden daha başarılı olduklarını göstermişlerdir.⁴⁷³

Muhammadiyah Yogyakarta üniversitesinde yapılan bir çalışmada hafıza düzeyinin gelişmesi ve Kur'ân ezberlemenin öğrenme motivasyonu üzerine olumlu etkisinin olduğu ve akademik başarıyı artırdığı gösterilmiştir.⁴⁷⁴

Başka bir çalışma da Pakistan'ın Karaçi şehrinde gerçekleştirilmiştir. 5 islami özel okuldan 25'i kadın, 25'i erkek olmak üzere oluşturulan bir öğrenci grubu ile anket çalışması planlanmıştır. Çalışma da öğrencilere Kur'ân ezberleme sürecinin bireysel yeteneği ve bilişsel performansı ne düzeyde geliştirdiğine dair sorular yöneltilmiş olup Kur'ân'ın ezberlenmesiyle bütünsel gelişim ve dengeyi sağlayan bilişsel gelişimin ne düzeyde etkilendiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler ışığında Kur'ân'ı ezberlemenin, kişinin karakter ve niteliklerini geliştirmesinin yanı sıra bilişsel gelişim açısından da zengin bir aktivite olduğu kanıtlanmıştır. Mantıksal ilişkileri tanıma, baskı altında çalışma, konsantrasyon süresi ve işte tutarlılık gibi kişinin yaşamdaki temel yeteneklerinin de geliştiği kanısına varılmıştır. Bu sayede tüm akademik eğitim boyunca yaşanan zorlukların üstesinden gelme hususunda daha fazla gelişim gösterdikleri sonucu tespit edilmiştir.⁴⁷⁵

Elde edilen bulgulara göre, Kur'ân'ı ezberlemek ile akademik alanda başarılı olmak arasında pozitif kolerasyon tespit edilmiştir. İstatistikler, Kur'ân'ı ezberleyen öğrencilerin akademik başarısının ezberlemeyen öğrencilere göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bilimsel çalışmalar, Kur'ân ezberlemenin birçok beyin fonksiyonunu aynı anda harekete geçirdiğini ortaya koymaktadır. Bu sayede bireylerin akademik yetenek ve becerilerinde de yüksek bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Erken yaşlarda ezber yapmanın ise bireyin çalışma kapasitesi, öğrenme yetenekleri ile becerilerini güçlendirdiği ve geliştirdiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla kişinin çalışma

⁴⁷³ Yaumiyyatul Furqoni - Lilik Mufidah, "The Effect of Time Management on Academic Achievement among University Students Who Memorizing Qur'an (Hifdz)", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)* 304 (January 2019), 150-152.

⁴⁷⁴ Siti Rohmatin Nur Ifana, "The Influence of Al-Qur'an Memory Level and Learning Motivation on Student Academic Achievement", *Journal of Islamic Education and Ethics* 1/2 (July 2023), 109-124.

⁴⁷⁵ Gulamhusein - Momanyi, "The Role of Memorizing the Quran In Enhancing the Cognitive Abilities of Students in Bohra Islamic Schools of Karachi, Pakistan", 52-62

kapasitesi, bilgiyi ezberleme ve saklama becerileri ne kadar gelişmişse, yeni bilgi edinme ve öğrenme yeteneğinde o denli başarılı olmaktadır.

Kur'ân'ı ezberlemek kişinin temel becerilerini geliştirerek bilimsel ve akademik alanda üstünlük ve parlaklık kazandırmaktadır. Nitekim hafıza geliştikçe büyüyen, rezervi arttıkça genişleyen fiziksel bir yeti olmaktadır. Bu nedenle kişinin hafızasını iyi kullanması zihinsel ve entelektüel güçleri çoğaltmaktadır. Kur'ân'ı ezberlemenin yüksek odaklanma sağlayarak akademik alanda ilimlerin kazanılmasını sağlayan konsantrasyon seviyesini artırdığı tespit edilmiştir. Farklı zihinsel süreçleri harekete geçirerek kişide başarı ve hedeflere ulaşmak için azim ve gayreti öğretmektedir. Aynı zamanda akademik başarıyı etkileyen güven ve istikrarı sağlamaktadır. Zamanı yönetmede bilinç sağlaması ise akademik başarıyı engelleyen sorunları azaltıp anlama ve düşünmeyi geliştirerek ufku genişletmektedir.

3.5. Hafızlığın Sosyal Yaşama Etkisi

Sosyal yaşam; medeniyetin toplumda tanzim ettiği bir husustur. Medeniyetin oluşturduğu birçok prensip sosyal yaşamda kendini göstermektedir. İslam medeniyeti bu hususta toplumun evrensel ilke ve değerlerini oluşturan en etkili uygulamaları gerçekleştirmektedir. İslam dininin kurmuş olduğu sosyal düzen, toplumun huzur ve mutluluğunu hedefleyerek barış içinde yaşamasını sağlamaktadır. Ayrıca her insana ayrı ayrı değer vererek bireylerin kendilerini ve yeteneklerini geliştirebilmesi için gerekli yolları göstermektedir.⁴⁷⁶ Bu nedenle insanın bir dine mensup olması ve dinin gereklerini yerine getirmesi nitelikli ve olumlu bir şahsiyet gelişiminde önemli kriterdir. Bu bağlamda bireylerde bulunan İslami manevi zekâ, bireylerin ahlaki anlayışının gelişmesine yardımcı olmakta, dünya ve ahiret için istikamet belirlemede öncülük etmektedir.⁴⁷⁷

Bireyler, kendi içlerinde entelektüel zekâ (IQ), duygusal zekâ (EQ) ve ruhsal zekâ (SQ) olmak üzere üç zekâ türünü barındırırlar. Entelektüel zekâ (IQ), öğrenme ve yeni bir şey ortaya koyma yeteneği ile ilgili zekâdır. Duygusal zekâ (EQ) sosyal

⁴⁷⁶ İbrahim Sarıçam, "Sosyal Hayat", *İslam Tarihi ve Medeniyetleri*, ed. Nesimi Yazıcı - Nusret Çam (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2009), 153.

⁴⁷⁷ Marjan Karimipour - Siti Salwa Md. Sawari, "Scrutinizing the Effect of Spirituality on Huffaz students Mental Health In Itqan Institute", *Research Journal of Social Science and Management* 5/7 (November 2015), 92-96.

zekânın bir alt kümesi olarak diğer insanlarla olan ilişkileri izleme, duyguları anlamlandırma, olayları çözümü ve bu bilgiyi kullanma şeklinde öz kontrol ve çevre ile etkileşimi içerir. Ruhsal zekâ (SQ) ya da manevi zekâ (SQ) olarak bilinen zekâ türü ise din ile ilgili ilâhi bir zekâdır.⁴⁷⁸ Bu bağlamda Kur'ân'ı ezberleme olayı manevi zekâ ile ilgilidir. Kur'ân'ı ezberleyebilen bir kişi Kur'ân'a manevi bir bağlılık duyduğu gibi belli bir yeteneğe sahiptir. Nitekim Kur'ân'ı ezberleme işlemi akli kullanmaya dair bir olgu ve kalbin arınmasını gerektiren bir uygulamadır. Potansiyel iyi zekâyı (IQ, EQ ve SQ) yönlendirme de tek anahtar olan İslam dini içerisindeki ritüeller önemli bir yere sahiptir. Manevi zekâyı benimsemiş olan insanların yaşamlarını kuşatıcı üç yön vardır. Kendilerini, başkalarını, yaratıcıyı bilmek ve bunların derin ve kutsal farkındalığını hissetmektir. Ancak manevi zekâ tek başına sorunları gidermemekte duygusal ve entelektüel zekâ ile birlikte ayrılmaz bir denge sağlamaktadır. Manevi zekâ, entelektüel zekâ ve duygusal zekânın etkin çalışmasını devam ettirebilmesi için temel görevi bulunan zekâdır. Manevi zekâ bireyin ahlak anlayışını şekillendirmekte olup hayatta istikamet sahibi olmayı amaçlamaktadır. Akıllı, sorumlulukların bilincinde, disiplin ve özveri sahibi olmak, adalet ve dürüstlük gibi erdemleri edinmek, hayatta başarılı kılan unsurları kavramak ve yaşama tatbik etmektir. O halde bu zekâ türlerinden herhangi birinin çalışmaması durumunda hayatın her alanında eksikliğin ve başarısızlığın olacağı aşîkârdır. Dünyada ve ahirette mutlu bir insan olmak için din ile bilimin birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu da kabul etmek gerekmektedir. Bir kimse insanlar için yol gösterici olan Kur'ân'ı okuduğunda, ezberlediğinde ve anlamak için gayret gösterdiğinde Allah (cc) inancı ve bilinci artmaktadır. Hayat gayesi olarak bütün eylemlerini Allah (cc)'a ibadet olarak değerlendirmekte olup güçlü bir karakter oluşumunu sağlamaktadır. Ayrıca Kur'ân ezberlemede edinilen yüksek disiplin hafızayı genişletmeyi ve odaklanmayı sağlamaktadır. Böylece Manevi zekâyı (SQ) sahip olanlar, entelektüel zekâları (IQ) ile duygusal zekâlarını (EQ) dengeleyebilmektedir. Allah'a olan yakınlık ve manevi derinlik, kişinin ruhunu sakinleştirmekte ve günlük hayatta daha pozitif yaşama motivasyonu kazandırmaktadır.⁴⁷⁹ Bu değişim ve irade ancak Kur'ân temelli bir

⁴⁷⁸ Hidayah vd., "Correlation Between Memory An Qur'an With Student Learning Achievement At Ash-Shohwah Integrated Islamic Junior High School, Berau- East Kalimantan", 293-294.

⁴⁷⁹ Hidayah vd., "Correlation Between Memory An Qur'an With Student Learning Achievement At Ash-Shohwah Integrated Islamic Junior High School, Berau- East Kalimantan", 294.

yaşantı ile mümkün olmaktadır. Bu temel bilgiler ile yola çıkan pek çok çalışma, hafızlığın sosyal yaşam ve ahlaki değerler üzerine olumlu etkilerini ortaya koymaktadır.

Hafızlığın sosyal yaşam üzerine etkilerini araştıran Nawaz ve Jahangir, Pakistanda 36 hâfız öğrenciden ve ailelerinden oluşan çalışma grubuna düzenlediği ankette açık uçlu sorular sorarak değerlendirmeye tabi tutmuştur. Çalışmanın sonuçları istatistiksel olarak incelenmiştir. Hafızlığın öğrencilerin dini ve günlük yaşantıları üzerinde olumlu etkiler oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hafızlık eğitimi tamamlayan öğrencilerin ailelerine daha saygılı davranış sergiledikleri ve İslam'ın öğretilerini hayatlarına daha çok yansıttıkları tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada hafızlığın toplumda etkili ve önemli bir yeri olduğu vurgulanmıştır. Hâfızların beş vakit namaz kılma gibi dini ritüeller, aile ve sosyal yaşantıda olumlu gelişmeler gösterdiği belirtilmiş olup yaratan ile bağına güçlendirmesine katkıda bulunduğu aktarılmıştır.⁴⁸⁰

Aile ve toplumda temel eğitim ve öğretimin dinamiklerini sunan Kur'an merkezli uygulamalar, İslam ruhunu aşıl原因an birçok avantaj sunmaktadır. Sosyal bir varlık olan insanın hayatta karşılaşılabilecekleri zorluklara karşı vakarlı olmasını ve yaşamının amacını kavrayarak Allah (cc) ile bağına güçlendirmesini sağlamaktadır. Nitekim gece gündüz okumayı gerektiren Kur'an'ı ezberleme işlemi, zihinsel gücü ön plana çıkardığı gibi, kişinin âyetlerle münasebetini artırarak düşünmeye ve tefekkür etmeye yönlendirmektedir. Bir ön çalışma olan ezberleme, bireyin âyetlerin anlamlarını kavrama ve hükümlerini yaşama tatbik etmede devamlılık sağlamaktadır. Manevi bir uygulama olan hafızlık bu noktada daha iyi bir insan olmak, daha elverişli bir hayat yaşamak ve Allah (cc)'ın sevdiği bir kul olabilmek için büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla hafızlık uygulaması bireyin dini hassasiyetini artırarak aile toplum ve bireyler arasında ahlaki değerlerin farkındalığını ve gelişimini sağlamaktadır.

⁴⁸⁰ Nawaz - Jahangir, "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement", 59.

SONUÇ

İnsanın içinde bulunduğu hayatı anlamlandırma isteği, her insanda bulunan tabi bir gereksinimdir. İnsan doğası gereği var olan bu anlamlandırma isteğini bir amaç edinerek gidermektedir. İnsanın içindeki bu boşluğu doldurması ise ancak yaratana buluşturan bir inancı benimsemekle mümkün olmaktadır. Bir inancı benimsemek ise o inancın sistemine dâhil olmakla gerçekleşir. O halde İslam dininin getirmiş olduğu dini ve manevi değerler, insanın anlam arayışına cevap vererek bağlılık ve aidiyet duygusu sağlamaktadır. İslam dini insanın yaşadığı her alana nüfuz etmekte olup, dünya ve ahiret hayatına kılavuzluk eden bir olgudur. Kendi sistemi içerisinde insanlara birtakım hedef ve amaçlar sunmaktadır. Bu doğrultuda insan yaratana bağımlı güçlendiren fiziki ve manevi ritüelleri yerine getirme çabası içine girmektedir. İnsana ve psikolojisine değer veren her türlü faaliyetini önemseyen İslam dini, uzun yıllardır inanç ve ritüeller açısından pek çok araştırmaya konu olmuştur. Nitekim din, insana iyimserlik, empati, affetme ve bağışlama gibi değerleri öğretirken yalan, hırsızlık, kıskançlık ve iftira gibi anti sosyal davranışlardan da men etmektedir. Bu sayede insanın ruh sağlığını ve davranışlarını düzelterek sağlıklı bireyler yetişmesini sağlamış ve bir güven algısı oluşturmuştur. Bu din eğitimi ile terbiye sisteminde Allah (cc) bazı pratiklerle kullarının kendisiyle iletişim sağlayacağı yollar yaratmıştır. Bunlardan en önemlisi de Kur'ân ile hemhal olmaktır. Bu bağlamda dini ritüellerden biri olan hafızlık olgusu insana yaşamda bir anlam ve amaç kazandırmaktadır. Hafızlık kişinin kendi bütünlüğünü kavramasının yanı sıra Kur'ân'ın nesiller boyu hatasız aktarımını sağlamıştır. Bu güçlü ilişki hâfızlarla Kur'ân arasında özel bir bağ kurulmasına da sebep olmuştur. Bu sayede manevi derinlik kazanan insan, Allah (cc) ile bağımlı güçlendirmekte ve sağlam bir psikoloji elde ederek benlik gelişimini desteklemektedir.

Kur'ân, Allah (cc) ile insan arasında sürekli iletişimi sağlayan bir araç ve amaçtır. Kur'ân'da emaneti yüklenmede çaba göstermeye işaret eden hıfz kavramının, anlam alanına giren birçok kelime ve kavramın olduğu görülmektedir. Bu kelime ve kavramlar doğrudan hıfzın içerdiği korumak, yüklenmek, muhafaza etmek, saklamak gibi manalara gelirken bir kısmı da hıfzın anlam alanını genişleterek farklı yönlerle vurgu yapmaktadır. Çalışmada yer verilen kavramsal çerçeve ile kelimenin özünün Kur'ân'da yer alan hıfz kavramından geldiği görülmektedir. Allah (cc)'ın tüm insanlığa rahmet ve emanet olarak gönderdiği Kur'ân'ın lafız ve manasının korunması

şeklinde genel bir korumayı ifade eden hıfz kavramının anlam aralığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Muhatabı insan olan Kur'ân, Allah (cc)'ın kuluna en büyük lütfudur. İnsanın amellerinden sorumlu tutulmasını gerektiren akıl nimetinin işleyişine yön veren Kur'ân, cismani bir organ olan beynin unsurlarını harekete geçirmektedir. Sözlük anlamı yönünden korumak ve muhafaza etmek manalarına gelen hıfz, insanın yaratılıştaki fitratına uygun olarak, Allah (cc)'dan gelen mesajlar üzerinde düşünmek, algılamak, anlamlandırmak, bağlantı kurmak ve yaşama uyarlayarak muhafaza etmek için beynin fonksiyonlarını harekete geçiren ezber, akılda tutma, saklama ve geri çağırma işlevlerini aktiflemektedir. İnsan bir bütün olarak Allah (cc)'ın kelamını yüklenmede, lafzını ve manasını koruma eylemini hıfz kavramı çerçevesinde gerçekleştirmektedir.

Çalışmada Kur'ân'ın muhafaza edilmesi yöntemlerinden biri olarak tanımlanan hıfz kavramının, ezber yapma işi olarak tarif edildiği görülmektedir. Hafızlık Allah (cc)'ın kelamı olan Kur'ân'ı başından sonuna kadar ezberleme işlemini, hâfız ise ezberleyen kişiyi ifade etmektedir. Kur'ân'ın ilk hâfızı olma ünvanına sahip olan Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Cebrail (as)'den arz ve sema usulü ile alması, Peygamber (as) ile sahabe arasında karşılıklı gerçekleşen okuma ve ezberlerin de aynı üsulle devam ettirilmesi günümüze kadar ulaşan hafızlığın temel işleyişini belirlemiştir. Tarihi süreç içerisinde tekerrür eden hafızlığın Hz. Peygamber ve sahabenin Kur'ân'ı muhafazadaki rehberliği ile canlılığını koruyan bir olgu olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Allah (cc), kelamı olan Kur'ân ile kullarıyla iletişim halinde olmaktadır. Kul fitratı gereği her an Allah'ın varlığını ve onunla olan bağının canlı kalmasını hissetmek ister. Bu da ancak şifa ve rahmet olarak gönderilen Kur'ân'ın hayata aktarılması ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle Kur'ân'ın lafzını ezberlemek, manasını kavrama ve amellere aktarmada en önemli basamaktır. Bu sayede kul yaratıcının gönderdiği mesajları metin bazında hıfz ederek korumaya almakta bu sayede hükümleri yaşamına aktarmada sürekli bir ulaşım sağlayabilmektedir. Kur'ân'ı anlamak için yapılan tefsir, hadis ve kıraât ilimleri başta olmak üzere birçok ilim ve faaliyet Kur'ân'ın muhafazasını destekleyen tezahürlerdir.

Türkiye başta olmak üzere Endonezya ve Malezya'daki hafızlığa dair işleyiş, usul ve yöntemler değerlendirildiğinde, hafızlık bizzat Hz. Peygamber ve sahabenin temellerini attığı kaideler ışığında günümüze ulaşmış ve Müslümanlar arasında birleştirici bir gelenek olmuştur. Bugün hafızlık eğitimi 14 asır öncesinin öğretisi, ve uygulamaları dâhilinde gerçekleştirilmektedir. Hayatlarının işleyişinde hafızanın esas alındığı sözlü kültüre sahip bir toplumun temellerini attığı uygulamanın dünyada değişen tüm gelişmelere rağmen devam etmesi hafızlık olgusunun dinamizmini daima koruduğunu ve koruyacağını göstermektedir. Bilgiye ulaşma ve muhtelif muhafaza etme yollarının olduğu böyle bir dönemde bile hafızlık uygulamasının canlılığını sürdürmesi Kur'ân'ın ezberlenme özelliğinin Allah (cc)'ın insana sunduğu bir nimet olduğunu göstermektedir. O halde böyle bir konunun ele alınmasıyla tespit edilen bulgular neticesinde hafızlığın insan hayatında, önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.

Tüm bu bilgilerin ardından sadece âyetleri olduğu gibi zihne aktarmak değil, ondaki manaya ulaşmak ve hükümlerinin hayata aktarılması demek olan hafızlığın, bugüne kadar uygulanan bir gerçek olmasının yanında, hıfzı gerçekleştiren insan üzerindeki değişim ve gelişmeler araştırılmayı gerektirmiştir. Çalışmada bu konu ile ilgili daha çok yapılan deneysel ve anket içerikli araştırmalar doğru sonuçlara ulaşmayı sağlayacağı düşüncesiyle analiz edilmeye çalışılmıştır. Hafızlık yapmanın temel dinamikleri, anlam ve önemi değerlendirildikten sonra hıfzı gerçekleştiren üzerinde ne gibi etkiler yarattığı açıklanmaya çalışılmıştır. Nitekim Kur'ân'ı ezberlemede uygulanan yöntem ve zihne aktarılan âyetlerin ilâhi içeriğinden dolayı insan, hafızlık eğitiminin her aşamasında bir strateji edinmekte ve aktif gelişim göstermektedir. Bu nedenle hafızlığın insanın akıl sağlığı, fiziksel sağlığı, bilişsel gelişimi, akademik başarı ve sosyal yaşamı üzerine etkisi ele alınmıştır.

Müslümanların büyük bir önem ve değer atfettiği hafızlık, Kur'ân'ın nüzulünden günümüze kadar devam eden özel bir uygulama olmuştur. Günümüzde erken yaşlardan itibaren yapılmasına imkân verilen hafızlığın kişiye sağladığı kazanımların bilinmesi ve hafızlık yolunda ilerlemek isteyenler için sürece hâkim olmak, verimli bir hafızlık eğitimi için teşvik edici sebeplerdir. Sabır ve sebat gerektiren bu uygulamanın aslında başarıya yaklaştıran bir ikram olduğu bilinci oluşturulmalıdır. Nitekim hafızlığın, gelişim psikolojisinin alanını oluşturan birçok

konuda olumlu etki oluşturduğu görülmektedir. Bu çalışmada özellikle Hz. Peygamber'in uygulama, emir ve tavsiyelerini içeren hadisler ışığında, kişiye sağladığı manevi katkılar aktarılmaya çalışıldığı gibi kişiye zihinsel, fiziksel, bilişsel, akademik ve sosyal yönden gelişim kazandırdığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Kur'an'ı ezberleme işlemi, hayatları dönüştürme gücüne sahip bir ibadettir. Dünyanın her bir yanında Müslümanlar, Kur'an'ı ezberlemek için üstün bir çaba harcamaktadır. Bu muazzam girişim, Kur'an'a duyulan derin bir sevgi ve muhabbetin tezahürü olup hem bu dünyada hemde ahirette getirdiği ödüllerin farkına varılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu  alışmada Kur'an'ın birey üzerindeki etkisine dair dünya literatürüne katkı sağlayan bilimsel araştırmalardan istifade edilmiştir. Soyut ve somut faydaların bir arada elde edildiği hafızlığın işlevi irdelendiğinde bireylerin gelişim psikolojisine dair her alana nüfuz ettiği görülmektedir.

Yoğun bir emek ve gayretin sonucunda elde edilen hafızlık, şüphesiz bilinçli olarak yapılması gereken bir olgudur. Hafızlığın her ne kadar toplumda saygın bir yeri olsa da, özellikle hâfız adaylarının dünya ve ahirette kazanacağı mükâfatlar hususunda bilinçlendirilmesi, hafızlık eğitiminden elde edilecek verimi artıracaktır. Bu nedenle toplumu h fızlığın bireye sunduğu kazanımlar hususunda bilgilendirmek, hafızlık müessesesine olan ilginin artmasını ve bireyin hafızlığın kendisine katacağı değeri benimsemesini sağlayacaktır. Bu nedenle bu konuya dair incelikleri, sağladığı kolaylık ve ayrıcalıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada yer verilen bilimsel verilere göre hafızlığın kaygı ve stresi azalttığı, kişinin kalbinde, bedeninde, ruhunda huzur ve s k neti artırdığı, ahlaki gelişim ve erdemli davranışlar edinmeyi sağladığı daha iyi ruh hali ile uyku ve sindirimi düzene soktuğu, genel sağlık problemlerini en aza indirdiği, hafıza kapasitesini artırdığı, dikkat, odaklanma, konsantrasyon seviyesini yükselttiği bu sayede akademik alanda başarı sağladığı görülmektedir.

Günümüzde hafızlık eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak hafızlık proje okullarında, ortaokul ve lise seviyesinde, örgün eğitimle birlikte uygulanabilir düzeye gelmiştir. Öğrencinin, hocanın ve toplumun hafızlığın çok yönlü bir etki alanı olduğuna dair bilinçlendirilmesi, hafızlık eğitiminde yeni gelişmeler sağlayabilir. Bu nedenle çalışmada bireyin inancını güçlendiren, karakterini inşa eden ve toplumu olumlu yönde beslediği aktarılan hafızlığın, birçok fayda alanının bulunduğu

aktarılmaya çalışılmıştır.

Hafızlık uygulamalarında dijital platformlar destekleyici bir faktör olarak kullanılabilir. Örneğin; salgın hastalıklar gibi örgün eğitimin yapılamadığı durumlarda kullanılması veya farklı merkezlerden alınan eğitimlerin sanal oturumlar sayesinde yapılabilmesi gibi faydaları bulunmaktadır. Ancak, teknolojinin gelişimi ile gerçekleşen hızlı iletişim, kolay erişim ve depolama imkânları bazı mercilerde hafızlığın gerekli olmadığı, insanların âyetleri ezberleme zahmetinde bulunmaması gerektiği şeklinde yorumlanmıştır. Günümüz teknolojisinde ve imkânları halinde bile kolaylıkla tüm iletişim ağlarında çökme, arıza gelişimi veya yetersiz erişimler gözlemlenebilmektedir. Kur'ân hafızların ezberinde hiç bozulmadan, hata vermeden ve duraksamadan günümüze ulaşmıştır. Ayrıca hafızlık kavramı sadece Kur'ân'ın ezberlenmesi anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda Kur'ân'ın öğretilerinin hayata aktarılması ve şuuru ile yaşanması anlamını da içermektedir. Dijital ortamlarda yapılan saklama koşulları, Kur'ân'ın sağladığı manevi duygu haline ulaşmayı güçleştirecek ve ilâhi doygunluğa ulaşmayı engelleyecektir. Ek olarak çalışmada da görüldüğü gibi kişiyi ve toplumu hafızlığa teşvik eden uhrevi ve dünyevi birçok faydası bulunuyorken hafızlığın sadece dijital platformlardan sürdürülmesi düşünülemez. Çalışmada bu farkındalık sağlanmaya çalışılmıştır.

Netice itibari ile Allah (cc) Kur'ân'ın korunmasında insanı en büyük vesile kılmıştır. İnsan ezberleme işlemi ile âyetlerin lafzını ve manasını yüklenmeyi gaye edinmiştir. Kur'ân'ın nüzulünden itibaren aksamadan gerçekleşen bu uygulama hayatını Kur'ân'a göre şekillendirmek isteyen mü'minler için soyut ve somut faydaları olan bir realite olmuştur. Hâla günümüzde yapılmakta olan yeni araştırmalar hafızlığın insan üzerinde görünen birçok faydası olduğunu tespit etmiştir. Bu araştırmalar hafızlığın boş bir metin ezberlemeden öte manaya vakıf olunarak yapılan anlamlı bir bağ olduğunda vurgulamaktadır. Bu durumda insan üzerindeki pozitif etkileri daha da artıracaktır. Nitekim elde ettiğimiz bulgular ışığında günümüz dünyasının insan üzerinde oluşturduğu tüm değişimleri onarıcı bir eğitimle en iyi seviyeye getiren hafızlığın verimliliğinin artırılmasına yönelik çalışma alanı daha da genişletilebilir. Özellikle Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik Arapça dil eğitimiyle ezber stratejisi oluşturmak amacına ulaşan bir hafızlığı sağlayacağı gibi insan üzerindeki tesirini zirveye taşıyacak bir etki sağlayabilecektir.

ÖNERİLER

- 1- Ülkemizde hafızlığın insan üzerine olan etkilerini araştıran yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmaların artırılması ve daha geniş kapsamlı verilere yer verilmesi gerekmektedir. Bu sayede daha anlamlı sonuçlara ulaşılması mümkün olacaktır.
- 2- Hafızlık eğitiminin yeni nesile göre güncellenmesi ve devamlılığının sağlanması için kullanılan yöntemlerin uygulanabilirliğinin artırılması adına yeni çalışmalara yer verilmelidir.
- 3- Muhtelif İslam beldelerinde hafızlık ile ilgili daha geniş çapta çalışmaların yapılması gerekmektedir
- 4- Kur'ân âyetlerini unutmaya sebep olan, unutmayı engelleyen ve muhafazası için yapılması gerekenler açısından kapsamlı çalışmalara yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

- AB, Santibuana vd. "Association of Al-Quran Memorization on the IQ Level and Quality of Life among Tahfiz Students". *Medical Journal of Malaysia* 72/2 (August 2017), 49.
- Abbs, Hossini vd. "The Effect of Holy Quran Recitation on the Quality of Sleep Among Older People Residing in Nursing Homes". *Salmand* 14/2 (July 2019), 36-47.
<https://doi.org/10.32598/sija.13.10.280>.
- Abdölbaki, Muhammed Fuad. *El Mu'cemü'l Müfehres Li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerîm*. Kahire: Dar'ul Kütübi'l-Misriyye, 1364.
- Adiwijayanti, Dewi Dwi vd. "Pengaruh Hafalan Al-Qur'an Terhadap Prestasi Belajar Matematika Siswa MTs". *SQUARE : Journal of Mathematics and Mathematics Education* 1/2 (2019), 109-116. <http://doi.org/10.21580/square.2019.1.2.4771>.
- Adiyani, Rini vd. "The Effect of Tahfidz Quran Education On The Development of Self-Actualization of Santri". *AT-TARBIYAT Jurnal Pendidikan Islam* 6/1 (2023), 57-70.
<https://doi.org/10.37758/jat.v6i1.586>.
- Afifah, Khusnun. *The Correlation Between Students' Qur'anic Memorization And Their Vocabulary Retention*. Lampung: Raden Intan State Islamic University Of Lampung, Tarbiyah And Teacher Training Faculty, Lisans Tezi, 2018.
- Ağırbaş, Abdulhekim. "Hz. Peygamber Döneminde Kur'an/Kirâat Eğitim-Öğretimi". *Darulhadis İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1 (Aralık 2021), 83-117.
- Ak, Öznur. *Jean Piaget Düşüncesinde Psikolojik Yapılar*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Akaslan, Yaşar. "İslam Eğitim Tarihinde Kur'an Eğitim ve Öğretimi". *Dünden Bugüne Kur'an Eğitim ve Öğretimi ve Kur'an Kursları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Akaslan, Yaşar. *Kirâat-ı Aşere Tahlili*. Samsun: Üniversite Yayınları, 2017.
- Akaslan, Yaşar. "Kur'an'ın Cem'i Meselesine Süyûti Vechesinden Bir Bakış". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 142-145.
- Akaslan, Yaşar. "Türkiye'de Kıraat İlmi Eğitim Öğretimi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2 (2018), 1081-1107.
- Akbari, Hadi vd. "Evaluating the Effect of Quran Memorizing on the Event related Potential Features by Using Graphs Created from the Neural Gas Networks". *Journal of Medical Signals & Sensors* 12/1 (January 2022), 48.
https://doi.org/10.4103/jmss.JMSS_75_20.
- Akdemir, Mustafa Atilla. "Kur'an Ezberinde Kalite İhtiyacı ve Donanımlı Hafızlık". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 13/13 (Haziran 2010), 21-40.
- Al-Attas, Reem. "The Qur'an And Memory (A Study Of The Effect Of Religiosity And Memorizing Qur'an As A Factor On Memory)". *Alzheimer's & Dementia* 7/4 (July 2011), 641. <https://doi.org/10.1016/j.jalz.2011.05.1838>.
- Al-Kandari, Yagoup. "Religiosity and its relation to blood pressüre among selected Kuwaitis". *Journal of Biosocial Science* 35/3 (August 2003), 463-472.
<https://doi.org/10.1017/S0021932003004632>.
- Algur, Hüseyin. *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ünstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Alıcılar, Halit Emin - Çalışkan, Deniz. "Alzheimer Hastalığı ve Korunma Stratejileri". *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi* 30/2 (2021), 107-115. <https://doi.org/10.17942/sted.888837>.

- Allameh, Tajossadat vd. "The Efficacy of Quran Sound on Anxiety and Pain of Patients under Cesarean Section with Regional Anesthesia: A Randomized clinical Trial". *Journal of Isfahan Medical School* 31/235 (July 2013), 601-610.
- Almerud, Sofia - Petersson, Kerstin. "Music Therapy - A Complementary Treatment for Mechanically Ventilated Intensive Care Patients". *Intensive and Critical Care Nursing* 19/1 (February 2023), 21-30. [https://doi.org/10.1016/S0964-3397\(02\)00118-0](https://doi.org/10.1016/S0964-3397(02)00118-0).
- Anoum, Phen vd. "Strategies to Increase the Motivation of Tahfidz Al-Quran". *Journal International Inspire Education Technology* 1/2 (August 2022), 74-85.
- Anas, Norazmi vd. "Tahfiz-based Model on Akhlaq of Adolescents (TMAA): Views from Selected Tahfiz Associations in Malaysia". *International journal of Academic Research in Progressive Education and Development* 11/3 (June 2022), 798-806. <http://dx.doi.org/10.6007/IJARPED/v11-i3/14673>
- Arabacı, Caner. *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*. Konya: Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yay, 1998.
- Ariffin, Sedek vd. "Method on Memorization the Quran in Malaysia: A Study in Darul Tuba Institute, Malaysia". *Proceedings of the International Conference on Global Business, Economics, Finance and Social Sciences* (February 2015), 20-22.
- Ariffin, Sedek vd. "Module Of Al-Quran Memorization According To Capability And Period". *International Proceedings of Economics Development and Research* 83 (2015), 82-88.
- Arifin, Hasanul - Septadina, Indri Seta. "Secrets of Qur'an Interaction and Brain Health". *International Journal of Islamic and Complementary Medicine* 3/1 (2022), 13-21.
- Arslan, Ahmet Turan. "Malezya'da Din Eğitimi ve Arapça Öğretimi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997), 37-41.
- Asadzandi, Minoo. "Dementia Theory From the Perspective of Islam". *Journal of Religion and Theology* 3/1 (March 2019), 17-22. <https://doi.org/10.22259/2637-5907.0301010>.
- Ashton, Elizabeth. *Religious Education in The Early Years*. London: Rout Ledge Publishers, 2000.
- Aslan, Ömer. *Kur'an'da Hıfz Kavramı*. İstanbul: Asitan Kitap, 2018.
- Asliyah, Nur - Ananda, Rusydi. "The Effect of Memorizing the Quran on Students' Mathematical Logical Intelligence". *Desimal Jurnal Matematika* 5/1 (March 2022), 61-68. <https://doi.org/10.24042/djm.v5i1.11521>.
- Asrori, Achmad. "Islamic Education Develepment Strategy in Facing The Global Challenges". *International Journal of Science and Research (IJSR)* 4/11 (November 2015), 587-592.
- Aybey, Salih, "Hafızlık Eğitiminde Yeni Bir Tecrübe: Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık -Önemi, Problemleri Ve Beklentiler-", *Ekev Akademi dergisi* 24/82 (Nisan 2020), 383-412.
- Aydın, Muhammet Şevki, "Hafızlık Eğitimi Yeniden Düşünmek", *Hafızlık Eğitimi Üzerine Araştırmalar*, ed. Cemil Osmanoğlu - Ömer Özbek (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019).
- Aynur, Hatice Şahin. "Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (2011), 206.
- Aynur, Hatice Şahin. *"Kur'an Hıfzı" Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri*. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık, 2015.
- Azra, Hidayatullah. "Islamic Education in Indonesia". *Handbook of Islamic Education*. ed. Holger Daun - Reza Arjmand (Cham: Springer International Publishing AG, 2018).
- Baltacı, Cahit. "Cumhuriyet Döneminde Kur'an Kursları". *Din Eğitimi Araştırmaları dergisi* 6 (1999), 181-186.

- Baltacı, Cahit. "Türk Eğitim Sistemi İçinde Kur'ân Kursları". *Kur'ân Kurslarında Eğitim, Öğretim ve Verimlilik Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000).
- Bani, Hamidah vd. "An Overview of Governance and Accountability of Tahfiz Institutions in Malaysian: Religious Councils Perspective". *SHS Web of Conferences* 36/28 (January 2017), 1-12.
- Başkurt, İrfan. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân Öğretimi ve Yaz Kur'ân Kursları*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Baştürk, Hülya. "İlk Dönem Hafızlığın Günümüzdeki Hafızlık Eğitimi ile Karşılaştırılması". *GAB Akademi Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 146-160.
- Bayraktar, M. Faruk. "Beklentilerin Doğrultusunda Öğrencilerin Yönlendirilmesi". *Kur'ân Kurslarında Eğitim Öğretim ve Verimlilik*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Beken, Ahmet. "Akıl Kemâl Yolculuğu: Hâris el-Muhâsibî'de (öl. 243/857) Akıl Terbiyesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (Haziran 2022), 19-42.
<https://doi.org/10.33420/marife.1099545>
- Bhattacharya, J - Petsche, H. "Universality in the Brain while Listening to Music". *Proc Biol Sci* 268/1484 (December 2001), 2423-2433.
<https://doi.org/10.1098/rspb.2001.1802>.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Boyle, Helen N. "Memorisation and Learning in Islamic Schools". *Comparative Education Review* 5/3 (August 2006), 478-495.
- Bozkurt, Nebi. "Dârü'l-kurrâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Bozkurt, Nebi. "Hâfız". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Bozkurt, Nebi. "Mektep". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Bruinessen, Martin van. "Traditionalist and Islamist Pesantrens in Contemporary Indonesia". *The Madrasa in Asia: Political Activism and Transnational Linkages*. ed. Farish A. Noor - Yoginder Sikand - Martin van Bruinessen (Amsterdam: ISIM/Amsterdam University Press, 2008)
- Bruner, Jerome S. *Toward a Theory of Instruction*. London: Harvard University Press, 1971.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Bed'u'l-Vahy". *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Edebü'l-müfred*. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1428.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Fedailü'l-Kur'ân". *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Fezâilü'l-Kur'ân*, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Tefsir". *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Temenni". *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Tevhid". *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Vitr 7". *es-Sahîh*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "İlim". *es-Sahîh*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. "Meğazî". *es-Sahîh*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1315H.

- Câbirî, İbtisam Bintü Avaz. *Cuhûdü'l-Ümme fî Hıfzı'l-Kur'âni'l-Kerim (fî Tahfızı'l-Kur'âni'l-Kerim)*. Mekke: Mecelletü Câmi'ati'l-Ezher Külliyyeti Usulî'd-Dîn ve'd-De'vâ, 2009.
- Can, Seyithan. "Allah'a İman'ın Psiko-Sosyal Temelleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 473-501. <https://doi.org/10.47425/siirtilahiyat.785155>.
- Cebeci, Suat. "Kur'ân Öğretim Gelenegi Olarak Hafızlık Eğitimi". *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010), 10.
- Cebeci, Suat - Ünsal, Bilal. "Hafızlık Eğitimi ve Sorunları". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/11 (Haziran 2006), 27-52.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22. Basım, 2012.
- Chek, Ustaz Yusri Bin - Yaacob, Ustaz Muhammad Toriq Bin. "Kajian tinjauan terhadap penjadualan kelas hafazan di Pusat Pengajian Tahfiz". *Darul Quran JAKIM* (2016), 1-26.
- Çağrıçı, Mustafa. "Kur'ân Kursu". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Çakıcı, İrfan. "Kur'ân'ın Korunmasında Hıfz ve Kitâbet". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (2019), 578-579.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatname*. çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1971.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Çelik, Ömer. "Hafızlık", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 13 (2012), 69-83.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân'ı-Kerim Tarihi*. İstanbul: Degah Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 2012.
- Çetin, Esmâ. "Günümüz Türkiye'sinde Kurumsal ve Meslekî Açısından Hafızlık Müessesesi". *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*. ed. Hatice Şahin Aynur (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2021).
- Çimen, Abdullah Emin. "Hafızlık Tarihi ve Türkiye'de Hafızlık Kurumunun İşlevselliği". *Yecder II. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu Tebliğleri*. İstanbul: 2010.
- Daulay, Haidar Putra. "Islamic Education in Indonesia: A Historical Analysis of Development and Dynamics". *British Journal of Education* 5/13 (December 2017), 109-126
- Davud, Ahmed Muhammed Ali. *Ulumu'l-Kur'ân ve'l-Hadis*. Amman, 1984.
- Dayhan, Ahmet Tahir. "Ümmü Varaka". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Deliser, Bilal. *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Demir, Kevser. "Hafızlık Eğitimi Almış Bireylerin Benlik Saygısı Üzerine Nitel Bir Çalışma". *İzû Eğitim Dergisi* 1/2 (Aralık 2019), 285-319.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). "Mushaf Programı". (Erişim, 09.10.2021) <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf>, ts. (Erişim, 09.10.2021) <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf>
- Draz, M. Abdullah. *En Mühim Mesaj Kur'ân*. çev. Suat Yıldırım. İstanbul: Işık Yayınları, 1994.
- Draz, M. Abdullah. *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Emek Matbacılık, 1983.
- Draz, M. Abdullah. *Medhal ile'l-Kur'âni'l-Kerim*. Kuveyt: Dârü'l-kalem, 1984.
- Dzulkifli, Mariam Adawiah - Solihu, Abdul Kabir Hussain. "Methods of Qur'anic Memorisation (Hifz): Implications for Learning Performance". *Intellectual Discourse* 26/2 (December 2018), 931-947.

- Dzulkifli, Mariam Adawiah vd. "Routes to Remembering: Lessons from al Huffaz". *Mediterranean Journal of Social Sciences* 7/3 (May 2016), 121.
<https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n3s1p121>.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *es-Sünen*. tahk. Muhammed Avvame. Cidde: Dârü'l-Kable li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as. "Edeb". *es-Sünen*. ed. Ahmed Sa'd Ali. Mısır: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1952.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as. "Salat". *es-Sünen*. ed. Ahmed Sa'd Ali. Mısır: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1952.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as. "Vitr". *es-Sünen*. ed. Ahmed Sa'd Ali. Mısır: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1952.
- Ebû Şuhbe. *el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Riyad: Dârü's-sevâ, 3. Basım, 1408.
- ed-Dârakutnî, Ali b. Ömer. *Sünen*. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1966.
- Ekinci, Cevdet Emin. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Data Yayınları, 2019.
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî*. Kahire: İdaretü't-Tibaati'l-Müniriyye, ts.
- el-Cevzî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebibekr ibnû'l-Kayyim. *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-'İbâd*. Beyrut-Kuveyt: Müessesetü'r-Risâle-Mektebetü'l-Menârî'l-İslâmiyye, 1992.
- el-Ensârî, İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: Bulak, 1299-1308.
- el-Halebî, Ali b. Burhaneddin. *es-Sîretü'l-Halebiyye*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- el-Hindî, Ali b. Hüsamüddin b. Abdilmelik ei-Mütteki. *Müntehab Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*. Beyrut: Daru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, 1990.
- el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed Rağıb. *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb. *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- el-Kastalani, Allâme. *İrşadü's-Sari li Şerh-i Sahihî'l-Buhari*. Bulak/Mısır: el-Matbaatu'l-Kübra el-Emiriyye, 1304.
- el-Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *el-Mevâhibü'l-Iledûniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. alî Zâhid. *Makalatü'l-Kevserî*. Kâhire: Matbaatü'l-Envâr, 1372.
- el-Kurtubî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü's-Şu'ûb, 1372H.
- Efendioğlu, Mehmet. "Mahfûz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/334-335. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Elik, Hasan. *Kur'ân'ın Korunmuşluğu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- El-Müncidü fi'l-Lüğati ve'l-A'lâm*. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Erkin, Gözde. "Akıl Hastalıkları Kavramına Genel Bakış ve Covid – 19". *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5/8 (Eylül 2020), 1-24.
- Erünsal, İsmail E. "Hâfız-ı Kütüb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 15/94-98. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- es-Sabuni, Muhammed Ali. *et-Tibyan fi Ulumi'l-Kur'ân*. Beyrut, 1981.
- es-Said, Lebîb. *el-Cemu's-Savti'l-Evvel li'l-Kur'ân*. Kahire, 1978.
- es-San'ânî, Abdurrazzak b. Hemmâm. *el-Musannef*. tahk. Habîburrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Meclisu'l-İlmî, 1970.

- es-Süddî, Ebû Muhammed İsmail b. Abdurrahman. *Tefsîru's-Süddî el-Kebîr*. tahk. Muhammed Ata Yusuf. Dâru'l-Vefâ, 1993.
- es-Şeybânî, Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu Istîlâhâtî'l-Fünûn Ve'l-Ulûm*. Lübnan: Dâru'l Kutub-i İlmiyye, 2013.
- ez-Zehebî, Şemsüddin Ebu 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr'ale't-tabakât ve'l-âsâr*. 23 Cilt. İstanbul: İsam Yayınları, 1995.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l İrfân fî Ulûmi'l Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l Arabî, 1995.
- Fırat, Yavuz. *Tecvîd ve Kıraat İlmi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2018.
- Furqoni, Yaumiyatul - Mufidah, Lilik. "The Effect of Time Management on Academic Achievement among University Students Who Memorizing Qur'an (Hifdz)". *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)* 304 (January 2019), 150-152.
- Ghazali, Rohi vd. "Determination of Level of Heavy Metals, Al-Quran Memorization and Intelligence Quotient (IQ) Among Tahfiz Students in Selangor". *Jurnal Sains Kesihatan Malaysia* 17/2 (July 2019), 135-146. <https://doi.org/10.17576/jskm-2019-1702-16>.
- Ghilan, Mohamed. "How the Quran Shapes the Brain". *İslamiCity*. 7 February 2018. <https://www.islamicity.org/5657/how-the-quran-shapes-the-brain/>.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/15 (Nisan 2003), 37-64.
- Göksoy, İsmail Hakkı. "Malezya". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Gözütok, Şakir. *İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
- Gulamhusein, Taher A. - Momanyi, Marcella. "The Role of Memorizing the Quran In Enhancing the Cognitive Abilities of Students in Bohra Islamic Schools of Karachi, Pakistan". *IOSR Journal of Humanities And Social Science* 25/12 (December 2020), 52-62. <https://doi.org/10.9790/0837-2512055262>.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman. "Kur'ân'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları". *International Journal of Social Science* 6/4 (Nisan 2013), 837-862. <https://doi.org/10.9761/JASSS983>.
- Güneş, Âdem. "Hafızlık Eğitiminin Öğrencilerin Sosyal ve Öz güven Gelişimlerine Etkisi - Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Yapan İHO Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma-". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53 (Haziran 2020), 263-286.
- Güneş, Kadir. *El-Mu'cem Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2016.
- Güney, Mehmet - Baran, Gülen. "Bilişsel İşlevler Üzerine Yapılan Çalışmalarda Gelişimsel Yönelimin Belirlenmesi". *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi* 7/3 (Aralık 2022), 807-822. <https://doi.org/10.47115/jshs.957810>.
- Gürel, Ramazan - Mete, Elif. "Öğrenci Görüşlerinden Hareketle Proje İmam Hatip Ortaokulları ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na Bağlı Kur'ân Kurslarındaki Hafızlık Eğitimi Süreçlerinin Karşılaştırılması". *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 19-47.
- Habib, Zeydan Corci b. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Meğamiz. nşr. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.
- Hafızlık Eğitim Programı. Türkiye: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı), 2010. Erişim 20 Eylül 2024. <https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Haf%C4%B1z%C4%B1k%20E%C4%9Fitimi%20Program%C4%B1%20-%202010.pdf>.
- Halim, Siti Fatimah Abdul vd. "An Investigation of Brain Signal Characteristics between Hafiz/Hafizah Subjects and Non-Hafiz/Hafizah Subjects". *Journal of Physics*

- Conference Series* 2071/1 (October 2021), 1-8. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/2071/1/012037>.
- Halit Ahmet Çiftçi, "Malezya'nın Dini Yapısı Üzerine Fenomenolojik Bir Saha Araştırması: Kuala Lumpur Örneği" *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 239-265
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İfav Yayınları, 1993.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. Beyrut, ts.
- Hartanti, Novi. "Pengaruh Kecerdasan Logis Matematis dan Kemampuan Berpikir Kritis Terhadap Kemampuan Pemecahan Masalah Matematika". *ALFARISI Jurnal Pendidikan MIPA* 2/3 (2019), 267-274.
- Hashim, Azmil vd. "Latar Belakang Guru Tahfiz Dan Amalan Kaedah Pengajaran Tahfiz Al-Quran Di Malaysia". *The Online Journal of Islamic Education* 1/1 (January 2013), 28-39.
- Hematti, Simin vd. "Spiritual Well-Being for Increasing Life Expectancy in Palliative Radiotherapy Patients: A Questionnaire-Based Study". *Journal of Religion and Health* 54/5 (May 2014), 63-72. <https://doi.org/10.1007/s10943-014-9872-9>.
- Heysemi, Hafız Nureddin Ali b. Ebi Bekir. *Mecmau'z-Zevaid*. Beyrut, 1988.
- Hidayah, Nurul vd. "Correlation Between Memory An Qur'an With Student Learning Achievement At Ash-Shohwah Integrated Islamic Junior High School, Berau- East Kalimantan". *Edukasi Islami: Jurnal Pendidikan Islam* 11/1 (2022), 289-304. <https://doi.org/10.30868/ei.v11i4.3433>.
- Hiebert, James - Wearne, Diana. "Instruction, understanding & skill in multidigit addition and subtraction". *Cognition and Instruction* 14/3 (1996), 251-283.
- Higgins, Julian PT vd. "Assessing Risk of Bias in a Randomized Trial". *Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions* 2 (September 2019), 5-28. <https://doi.org/10.1002/9781119536604.ch8>.
- Hojjati, Atefeh vd. "Effectiveness of Quran Tune on Memory in Children". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 114 (February 2014), 283-286. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.12.699>.
- Horozcu, Ümit. "Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki". *Milel ve Nihal* 7/1 (Mart 2010), 209-240.
- Hökelekli, Hayati. "Duyu". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/8-12. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Ifana, Siti Rohmatin Nur. "The Influence of Al-Qur'an Memory Level and Learning Motivation on Student Academic Achievement". *Journal of Islamic Education and Ethics* 1/2 (July 2023), 109-124. <https://doi.org/doi.org/10.18196/jjee.v1i2.11>
- Indria, Anita. "Multiple Intelligence". *Jurnal Kajian Pengembangan Umat* 3/1 (2020), 26-41.
- Ikhwanuddin, Muhammad - Hashim, Che Noraini. "Relationship between memorization technique, mastery of the Arabic language and understanding of the Qur'an". *IJUM Journal of Educational Studies* 2/2 (December 2014), 84-97.
- Irmawati vd. "The Effect of Listening to the Recitation of Qur'an (Murottal Ar-Rahman Surah) on the Level of Anxiety of Pregnant Women in Siti Fatimah Maternal and Child Hospital". *Enfermeria Clinica* 30 (2020), 238-242. <https://doi.org/10.1016/j.enfcli.2019.07.097>
- Ishak, Ismarulyusda Binti vd. "Development and Validation of Huffaz ProHealth 1.0©: A Module to Improve the Well-Being of Tahfiz Students in Selangor, Malaysia". *Int J Environ Res Public Health* 19/13 (July 2022), 7718. <https://doi.org/doi.org/10.3390/ijerph19137718>.
- Ishak, Ismarulyusda Binti vd. "Does Quran Memorization Influence Adolescents' Intelligence Quotient and Memory Level?: A Cross-Sectional Study in Malaysia". *Makara Journal*

- of Health Research* 25/3 (December 2021), 205-212.
<https://doi.org/10.7454/msk.v25i3.1299>.
- Ismail, Samhani vd. "Preliminary Insight on Neural Correlates of Quranic Impacts on Cognition: A Review". *Malaysian Journal of Medicine and Health Sciences* 19 (November 2023), 57-64. <https://doi.org/10.47836/mjmhs.19.s12.8>.
- Ismail, Samhani vd. "Psychoacoustic and cognitive effects of brain oscillations during listening to Fatihah Chapter". *Bangladesh Journal of Medical Science* 18/3 (June 2019), 665-667. <https://doi.org/10.3329/bjms.v18i3.41648>
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin b. Ahmed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- İbn Hişâm. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. ed. Mustafa es-Sakka. Mısır, 1936.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi – Hasan es-Semâhî Süveydan (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1434/2013).
- İbn Kesîr, İmamü'd-Din İsmail. *Fedailu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dar el-Ma'rife, 1987.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Kazvînî. *es-Sünen*. ed. Muhammed Fuad Abdalbaki. Mısır, ts.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Kazvînî. "Mukaddime". *es-Sünen*. ed. Muhammed Fuad Abdalbaki. Mısır, ts.
- İbn Sa'd. *Tabakât*. Beyrut: Daru Sadır, 1968.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-aşr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ğâyetü'n-Nihâye fi Tabakâtî'l-Kurrâ*. Mısır, 1351.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-Mukriîn ve Mürşidü't-Tâlibîn*. Beyrut, 1400/1980.
- İshak, Muhammed b. ibni. *es-Siyer ve'l-Megazi*. ed. Süheyl Zekkâr. çev. Ali Bakkal. İlk Harf yayınevi, ts.
- Jacobson, Jennifer L. *An Exploratory Study Regarding the Effects of Praying for Others on Physical and Mental Health in Older Adults*. Louisville: Spalding University, The Sciences and Engineering, Doktora Tezi, 2002.
- Jayus R vd. "The Effect of Listening to the Quran Recital on Depression, Anxiety and Stress Among Coronary Heart Disease Patients". *International Journal of Cardiology* 249 (December 2017), 41. <https://doi.org/10.1016/j.ijcard.2017.09.145>.
- Kabir, Arif Abdal. *Memorizing the Sacred in the Digital Age: Exploring Qur'An Memorization Experiences Using Physical & Digital Formats*. Maryland: University of Maryland, College Park ProQuest Dissertations & Theses, Lisans Tezi, 2021.
- Kablan, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerîm Hafızlığının Desteklenmesi ve Geliştirilmesi Alanında Eğitim Teknolojileri Kullanımı Merkezli Bir Öneri". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2021), 739-765.
- Kamal, Nurul Fazrena vd. "Modelling Brain Activities During Reading Working Memory Task: Comparison Between Reciting Quran and Reading Book". *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 97 (November 2013), 83-89.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.10.207>.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Câmi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Hafız". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Kara, İsmail. *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*. İstanbul: Degah Yayınları, 2000.
- Kara, Mustafa. *Çeşitli Yönleriyle Hafızlık Eğitimi*. ed. Hatice Şahin Aynur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Karaman, Fikret vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Karaman, Hayrettin. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karimipour, Marjan - Sawari, Siti Salwa Md. "Scrutinizing the Effect of Spirituality on Huffaz students Mental Health In Itqan Institute". *Research Journal of Social Science and Management* 5/7 (November 2015), 92-96.
- Kaynak, Çiğdem Can. "Kur'ân-ı Kerim Çerçevesinde Eğitim, Eğitimci ve Eğitilen". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24/2 (Haziran 2020), 705-725.
- Kaya, Murat. *Kitabımız Kur'ân Muhtevası ve Faziletleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.
- Kettanî, Abdülkebir b. Muhammed. *Nizâmü'l-Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Terâtübü'l-İdâriyye)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Khaldun, Ibnu. *Mukaddimah*, ed. Masturi Irham. Beyrut: Dar Al-Kitab Al'Arabi, 2011.
- Kılınç, Emin. "Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Darülhuffazları". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2008), 18-43.
- Kızılaslan, İshak. "Endonezya Tecrübesi Örnekliğinde İslam Ülkelerinde Kur'ân Tedrisatı". *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2021), 487-509.
- Kimiyaie, SA vd. "Quran Memorization and its Effect on the Elements of Mental Health". *Quarterly Journal Woman and Society* 2/8 (December 2012), 1-20.
- Kimiyaie, SA vd. "Quran Recitation impact on mental health". *Journal of Scientific Research Sociology of Women* 2/4 (2012), 1-19.
- Kingdom of Saudi Arabia. *Demography survey* (2016).
<https://islamicmarkets.com/publications/saudi-arabia-demography-survey-2016>.
- Koç, Ahmet. "Kur'ân Kurslarında Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Koenig, Harold vd. "The relationship between religious activities and blood pressure in older adults". *The International Journal of Psychiatry in Medicine* 28/2 (February 1998), 189-213. <https://doi.org/10.2190/75JM-J234-5JKN-4DQD>.
- Köksal, Mustafa Asım. *İslam Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978.
- Kuloğlu, Rahime - Kanger, Faruk. "Örgün Eğitimle Birlikte Hafızlık Projesinin Yönetimsel Açidan Değerlendirilmesi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 38/38 (2022), 139-170. <https://doi.org/10.56361/usul.1145930>.
- Kuloğlu, Rahime. *Yönetici Görüşlerine Göre İmam Hatip Ortaokullarındaki Hafızlık Projesinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2018).
- Kur'ân'ı Anlama Temel Öğretim Programı. Türkiye: Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü (Program Geliştirme Daire Başkanlığı), 2021. Erişim 20 Eylül 2024.
<https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kur'an%C4%B1%20Anlama%20Temel%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20-%202021.pdf>
- Kur'ân Yolu. Erişim 29 Eylül 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurt, Yaşar. "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2012), 230.
- Kutlu, Necip vd. "Hafızlık ve Beyin". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 17/3 (Eylül 2019), 355-364. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.593819>.
- Kutub, Seyyid. *Fîzılâ'il Kur'ân*. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1968.
- Lynn, Gall Terry. "A Longitudinal Study on the Role of Spirituality in Response to the Diagnosis and Treatment of Breast Cancer". *Journal of Behavioral Medicine* 32/2 (December 2009), 174-186. <https://doi.org/10.1007/s10865-008-9182-3>.
- Ma'ruf, İJ vd. "Memorizing Al Quran Improves Quality of Life Stroke Patients with Motoric Aphasia Disorders". *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* 292 (2019), 1-10. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/292/1/012030>.

- Mahjoob, Monireh vd. "The effect of holy Quran voice on mental health". *Journal of Religion and Health* 55/1 (January 2014), 147-153. <https://doi.org/10.1007/s10943-014-9821-7>.
- Masduki, Yusron. "Implikasi Psikologi Bagi Penghafal al-Quran". *Medina-Te: Jurnal Studi Islam* 14/1 (2018), 18-35.
- Maslow, Abraham. *İnsan Olmanın Psikolojisi*. çev. Okhan Gündüz. İstanbul: Kuraldışı Yayınları, 2019.
- Meidel, Wendy T - Reynolds, Arthur J. "Parent involvement in early intervention for disadvantaged children: Does it matter?". *Journal of School Psychology* 37/4 (1999), 379-402. [https://doi.org/10.1016/S0022-4405\(99\)00023-0](https://doi.org/10.1016/S0022-4405(99)00023-0).
- Moghaddam, Abbasi vd. "Comparison of Mental Health and Its Components in Memorizers of the Qur'an and Non-memorizers". *Islamic Life Style Centered on Health* 2/2 (April 2018), 105-111.
- Mohammad, Ummat. "How to memorize Quran". Retrieved, Mart 2009. <http://ummah.net/forum/showthread.php?t+201477>
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "Cennet". *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "İlim". *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "İmâret". *es-Sahîh*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "Mesâcid". *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "Müsafirîn". *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. "Zekat". *es-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nasiri, Ali Akbar vd. "An Investigation into the Effect of Listening to the Voice of the Holy Quran on Vital Signs and Consciousness Level of Patients Admitted to the ICU Wards of Zabol University of Medical Sciences Hospitals". *World Family Medicine/Middle East Journal of Family Medicine* 15/10 (December 2017), 5-9. <https://doi.org/10.5742/mewfm.2017.93142>.
- Nawaz, Nazia - Jahangir, Syeda Farhana. "Effects of Memorizing Quran by Heart (Hifz) On Later Academic Achievement". *Journal of Islamic Studies and Culture* 3/1 (January 2015), 58-64. <http://dx.doi.org/10.15640/jisc.v3n1a8>.
- Nazmus, Saquib vd. "Health benefits of Quran memorization for older men". *SAGE Open Medicine* 5/9 (November 2017), 1-7. <https://doi.org/10.1177/2050312117740990>.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *El Minhac Fi Şerhi Sahih Müslim Bin El Haccac*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref. *Tehzib-ul Esmâ ve'l-Lûgat*. Mısır: ts.
- Ni'am, Syamsun. "Pesantren: the Miniature of Moderate Islam in Indonesia". *Indonesian Journal of Islam and Muslim Societies* 5/1 (June 2015), 111-134.
- Norsiah Fauzan - Normardina Abdul Rahim, "Brain Waves In Response To Al-Qur'an & DHIKR", *Psychology* (2018), 145-157.
- Osmanoğlu, Cemil. "Hafızlık Eğitiminde Bilişsel Hazırbulunuşluk". *Erciyes Akademi Dergisi* 36/4 (Aralık 2022), 2065-2085.
- Osmanoğlu, Cemil - Aslan Ferda. "Hafızlık Öğrencilerinin Çalışma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 47 (2019), 383-412.
- Osmanoğlu, Cemil - Taşkın, Mine. "Hafızlığı Muhafaza Yöntemleri: Hafızlığı Muhafaza Edenler Üzerine Nitel Bir Araştırma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Mart 2024), 370-398

- Öcal, Mustafa. "Türkiye’de Kur’ân Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcâzetname Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Haziran 2004), 81-140.
- Öz, Mustafa. "Kurra". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "Asr-ı Saâdet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Özbek, Ömer. "Dünyada Hafızlık Yöntem Örnekleri". *Bilimname Dergisi* 2 (Kasım 2015), 183-209.
- Özdemir, Osman vd. "Kişilik Gelişimi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 4/4 (2012), 566-589. <https://doi.org/10.5455/cap.20120433>.
- Özdemir, Osman. "Psikiyatrik Açıdan Akıl ve Aklın Terbiyesi". *Psikiyatride güncel Yaklaşımlar Dergisi* 9/1 (Mart 2017), 115-121. <https://doi.org/10.18863/pgy.281131>.
- Öztürk, Hayrettin. *Ebedî Mucize Kur’ân Yazılması ve Toplanması*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2005.
- Öztürk, Hayrettin. "Hazreti Peygamber (A.S) Döneminde Kur’ân Âyetlerinin Ve Sûrelerinin Tespit Ve Tertibi Hakkında Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (2005), 213-235. <https://doi.org/10.17120/omuifd.43668>.
- Pakdil, Ramazan. *Talim Tecvid ve Kıraat*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Pâlûvî, Hamid b. Abdülfettah. *Zübdetü’l-İrfan fi Vucuhi’l-Kur’ân*. Ankara: Hilal Yay, ts.
- Paret, R. "Kırâ’a". *The Encyclopaedia of Islam*. Leiden, 1954.
- Putra, Perdana Suteja vd. "The effect of Quran murottal’s audio on short term memory". *MATEC Web of Conferences* 154/1 (January 2018), 1-4. <https://doi.org/10.1051/mateconf/201815401060>.
- Quadri, Syed Hamza Rasool. *God Keeps His Promise: A Narrative Study of the Psychosocial and Spiritual Development of Memorizers of the Qur’an from an Islamic Hermeneutical Framework*. Chicago: The University of Chicago, The Chicago School of Professional Psychology, Doktora Tezi, 2021.
- Rafique, Rafia vd. "Efficacy of Surah Al-Rehman in Managing Depression in Muslim Women". *Journal of Religion and Health* 58/4 (April 2019), 16-26. <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0492-z>.
- Rahman, Fazlur. *Anakullarıyla Kur’ân*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1987.
- Râzî, Ömer b. Hüseyin et-Taberistanî. *Mefatihü’l-Gayb*. çev. Suat Yıldırım vd. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Richland, Lindsey Engle vd. "Cognitive Development". *The SAGE Encyclopedia of Theory in Psychology*. ed. Harold L. Miller. 143-146. California: SAGE Publications, 2016.
- Ridza, B.H vd. "Critical Success Factor (CSF) Service Delivery for Tahfiz Institution Teaching & Learning Environment". *AIP Conference Proceedings* 1903/1 (November 2017), 1-4. <https://doi.org/doi.org/10.1063/1.5011522>.
- Ross, David. *Aristotle*. New York and London: Routledge, 1995.
- Santrock, John W. *Yaşam Boyu Gelişim*. çev. Galip Yüksel. Ankara: Nobel Yayınevi, 2012.
- Sarıçam, İbrahim. "Sosyal Hayat". *İslam Tarihi ve Medeniyetleri*. ed. Nesimi Yazıcı - Nusret Çam. Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2009.
- Sarıer, Yılmaz. "Türkiye’de Öğrencilerin Akademik Başarısını Etkileyen Faktörler: Bir Meta-Analiz Çalışması". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 31/3 (February 2016), 1-19. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2016015868>.

- Yılmaz, Hasan Kâmil. "Cem'", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Schunk, Dale H. "Learning Theories: An Educational Perspective", *Library of Congress Cataloguing in Publication Data*. ed. Paul Smith. London:, Pearson education, 2012.
- Sebastopol, CA, *Creative Research Systems (US)*. *Sample size calculator* (01 October 2017). <https://www.surveysystem.com/sscalc.htm>.
- Seven, Mehmet Ali - Engin, Ali Osman. "Öğrenmeyi Etkileyen Faktörler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/2 (Şubat 2010), 189-212.
- Shawal, Nur Masitah Mohamad vd. "Analysis of the Implementation of the Karantina Method for Fast Al-Quran Memorization: Analisis Pelaksanaan Kaedah Karantina dalam HafazanAl-Quran Pantas". *Al-Makrifah: Journal Of Knowledge And Learning In Islamic Tradition And Culture* 1/1 (2023), 53-64. <https://doi.org/10.37134/almakrifah.vol1.1.5.2023>.
- Shekha, Mudhir Sabir vd. "Effects Of Quran Listening And Music On Electroencephalogram Brain Waves". *Egypt. J. Exp. Biol.* 9/1 (January 2013), 1-7.
- Shirvani, Mina vd. "Comparison of Intelligence test Results among Hafiz and Non-Hafiz of Holy Quran Students at Their Entrance to Schools". *International Journal of Review in Life Sciences* 5/8 (January 2015), 1105-1109.
- Sifil, Ebubekir. "Kıraât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Suhendri, Huri. "Pengaruh Kecerdasan Matematis Logis dan Kemandirian Belajar Terhadap Hasil Belajar Matematika". *jurnal Formatif* 1/1 (2011), 29-39.
- Suminar, A - Ashshidiqi, A. "Mengembangkan Kecerdasan Logika Matematika Dengan Menggunakan Media Realia Pada Anak Usia 5-6 Tahun di tk Negeri Pembina". *Jurnal Jendela Bunda* 7/2 (2020), 22-34.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr et-tefsîr bi'l-me'sûr*. tahk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 2003.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-Mensur fi't-Tefsiri'l-Me'sur*. Beyrut: Dar'ul Fikr, 1983.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. çev. Şuayb Arnaût. Beyrut: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1394.
- Şemseddin, Sami. *Kâmûs-i Türkî*. Dersaadet: Ikdam Matbaası, 1317.
- Şensoy, Sedat. "Nazmü'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/464-466. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.
- Şulul, Kasım. "Cem'u'l-Kur'ân (Kur'ân-ı Kerîm'in Mushaf Haline Getirilmesi)", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1 (2017), 11-55.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. Musul: Mektebetü'lulûm ve'l-Hikem, 1404.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 17 Cilt. Kahire: Dâru'l-hicr, 2001.
- Taghiabad, Batool Alizadeh vd. "Mental Health and Stress-coping strategies among Memorizers of Holy Quran". *Health, Spirituality and Medical Ethics* 2/2 (2015), 15-21.
- Taştekin, Ali. "İnsan, Dil ve Kur'ân". *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences* 4/2 (Aralık 2018), 153-164. <https://doi.org/10.34137/jilses.480357>.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. "Fedâilü'l-Kur'ân". *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Toksari, Ali. "Hâfız". *İslami Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.

- Topaloğlu, Bekir. "Hafız", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Trinova, Zulvia - Wati, Salmi. "The Contribution of Quranic Tahfidz to Mental Health". *AL-TALIM* 23/2 (November 2016), 260-270. <https://doi.org/10.15548/jt.v23i3.243>.
- Tumiran, Mohd Amzari vd. "Senile Dementia from Neuroscientific and Islamic Perspectives". *J Relig Health* 57/1 (February 2018), 1-11. <https://doi.org/10.1007/s10943-015-0079-5>.
- Turan, Abdulbaki. "Arza". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (Güncel Türkçe Sözlük)*. Erişim 29 Eylül 2024. <http://sozluk.gov.tr>.
- Uludağ, Süleyman. "Hıfz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Utama, Prasetya - Fakhri, Mohammad. "The Effect of Intensity of Memorize The Qur'an on The Level of Academic Stress and Academic Achievement at Qur'an Memorizers of The Qur'an Ibnu Masykur Halimatussa'diyah's Boarding School In Central Lombok". *International Journal For Innovative Research in Multidisciplinary Field* 5/7 (July 2019), 206-213.
- Ünal, Halit. "Cem'". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Ünal, Mehmet. "Kur'an'ın Metinleşme Tarihi". *Tefsir*. ed. Mehmet Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Vâkîdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitabü'l Megazi*. Beyrut, 1989.
- Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Ware, Rudolph T. *The Working Qur'an*. North Carolina: The University of North Carolina Press, 2014.
- Wetzel, MS vd. "Courses involving complementary and alternative medicine at US medical schools". *JAMA* 280/9 (September 1998), 784-787. <https://doi.org/10.1001/jama.280.9.784>.
- Wijaya, Ida Suryani - Hidayati, Diajeng Laily. "Between the Sacred and The Profane: The Dynamics of The Memorization of the Qur'an in East Kalimantan". *Harmoni* 18/2 (December 2019), 165-181. <http://dx.doi.org/10.32488/harmoni.v18i2.358>.
- Williams, David R - Sternthal, Michelle J. "Spirituality, religion and health: Evidence and research directions". *The Medical Journal of Australia* 186/10 (June 2007), 47-50. <https://doi.org/10.5694/j.1326-5377.2007.tb01040.x>.
- Yazıcı, Şehba. "Hz peygamber Döneminde Âmillik". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3 (2018).
- Yeşilyurt, Ethem. "Tam Öğrenme Yaklaşımı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Haziran 2020), 1548-1580.
- Yıldırım, Selahattin. *Kur'an Eğitimi Açısından Şehzade Selim'in Tire'deki Vakfiyesi*. İstanbul: Dûrûl-hadis Yayınları, 2004.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Yusak, Yusni Mohamad vd. "Implementation of the Tahfiz Al Quran Education Program in Malaysian Polytechnics to Strengthen Islamic Studies". *Gnosi: An Interdisciplinary Journal of Human Theory & Praxis* 5/2 (2022), 55.
- Yusuf, Muhammed. "Memorization as a Learning Style: A Balance Approach to Academic Excellence". *International Journal of Sustainable Development* 1/6 (September 2010), 49-58.

- Zarkasyi, Hamid Fahmy. "Modern Pondok Pesantren: Maintaining Tradition in Modern System". *TSAQAFAH Jurnal Peradaban Islam* 11/2 (November 2015), 223-248.
<http://dx.doi.org/10.21111/tsaqafah.v11i2.267>.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh. *el Bûrhan fî Ulûmi'l Kur'ân*. ed. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2. Basım, 1972.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Ahmed Fevvâz Beyrut: Dâru'l Kitabi'l Arabî, 1995.

ÖZGEÇMİŞ

ADI VE SOYADI : Betül Özden
KURUM : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
BÖLÜM : Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraât İlmi Bilim Dalı

